

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰУ
ШЫҒЫСТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ТҮРКСОЙ КАФЕДРАСЫ
«ЖАЗБА ЖӘДІГЕР ЖӘНЕ РУХАНИ МҰРА»
ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ДАЛАЛЫҚ МЕДИЦИНА: ДЕРЕКТЕРІ, ТАРИХЫ, ҚОЛДАНЫЛУЫ, ҰҒЫМДАРЫ МЕН ТЕРМИНДЕРІ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ ЖИНАҒЫ
4-5 ҚАЗАН 2022 ЖЫЛ

СБОРНИК МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СТЕПНАЯ МЕДИЦИНА: СВЕДЕНИЯ, ИСТОРИЯ, ПРИМЕНЕНИЕ, ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНЫ»
4-5 ОКТЯБРЯ 2022 ГОДА

COLLECTION OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
"STEPPE MEDICINE: DATA, HISTORY, APPLICATIONS, CONCEPTS AND TERMS"
OCTOBER 4-5, 2022

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
«ЖАЗБА ЖӘДІГЕР ЖӘНЕ РУХАНИ МҰРА»
ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН КОМИТЕТ НАУКИ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. АЛЬ-
ФАРАБИ
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР
«ПАМЯТНИКИ ПИСЬМЕННОСТИ И ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ»**

**MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION
OF REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SCIENCE COMMITTEE
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY
SCIENTIFIC RESEARCH CENTER
«WRITTEN MONUMENTS AND SPIRITUAL HERITAGE»**

**«ДАЛАЛЫҚ МЕДИЦИНА: ДЕРЕКТЕРІ, ТАРИХЫ, ҚОЛДАНЫЛУЫ,
ҰҒЫМДАРЫ МЕН ТЕРМИНДЕРІ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СТЕПНАЯ МЕДИЦИНА: СВЕДЕНИЯ, ИСТОРИЯ, ПРИМЕНЕНИЕ,
ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНЫ»**

**COLLECTION
OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«STEPPE MEDICINE: INFORMATION, HISTORY, APPLICATION,
CONCEPTS AND TERMS»**

Алматы, 2022

УДК 61 39:61 (063)

ББК 5

Д 15 «Далалық медицина: деректері, тарихы, қолданылуы, ұғымдары мен терминдері» халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы / Жауапты ред.: Шадкам З. – Алматы: «Qalam», 2022. – 195 б.

Collection of International Scientific and Practical Conference «Steppe Medicine: information, history, application, concepts and terms» / Edited: Shadkam Z. – Almaty: “Qalam”, 2022. – 195 p.

Редакциялық алқа:

Жауапты редактор – Зубайда Шадкам, ф.ғ.к., асс. профессор, әл-Фараби ат. ҚазҰУ «Жазба жәдігер және рухани мұра» ғылыми-зерттеу орталығының директоры

Ғылыми редакция – Тұяқбаев Ө.О., Қыдырбаева Ү.Т., Сұлтанбек Қ.

Техникалық редакция – Қайранбаева Н.Н., Абдраханов Д.М.

ISBN 978-601-04-6094-2

Жинаққа «Далалық медицина: деректері, тарихы, қолданылуы, ұғымдары мен терминдері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысушылардың қазақ, орыс, ағылшын, түрік тіліндегі таңдаулы баяндамалары енді.

Жинақ ҚР ҒЖБМ ҒК АР09259326 «Дастұр әл-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық жобасы есебінен жарияланды.

The collection includes selected reports of the participants of the international scientific-practical conference "Steppe medicine: information, history, application, concepts and terms" in Kazakh, Russian, English and Turkish.

The collection was published at the expense of the grant project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AR09259326 “Dastūr al-‘ilāj” as a source of steppe medicine”.

УДК 61 39:61 (063)

ISBN 978-601-04-6094-2

© әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, 2022

© Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2022

©Al-Farabi Kazakh National University, 2022

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENTS

1. Uysal İ.N. Türkiye Türkolojisi'nde İhmal Edilmiş Bir Konu: Çağatayca Tıp Metinleri	8
2. Тұяқбаев Ө.О. «Асраp ал-атибба'а» медициналық трактаты – түркі мұрасы	26
3. Қыдырбаева У. «Дастұр ал-'иләж» трактатында кездесетін ауру түрлері	36
4. Shadkam Z., Sultanbek K. Destür'ül-'İlâc'da Doğal Tedavi Yöntemleri	46
5. Kairanbayeva N., Shadkam Z. Medicinal Properties of Adyraspan in Turkic Folk Medicine (based on the treatise «Dastūr al-'İlāj»)	56
6. Dorri N., Amiri Sh., Vahidnia F. Analyzing and Classifying Information from Persian Proverbs on Traditional Medicine Beliefs	67
7. Koşumcu S. Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Hastalıklarla İlgili Sözcükler Üzerine	78
8. Исаханова М. Названия болезней образованных из имен прилагательных (цветообозначение) в казахском и турецком языках	93
9. Болдыш С.К. Народная медицина – часть альтернативной медицины	103
10. Шәкір С.Е. Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» ғылыми негізде	111
11. Абдраханов Д. ХІХ ғасырдағы қазақ медицинасы (Ә.Диваев еңбектері негізінде)	121
12. Çetin H. Türkiye ve Kazakistan Halk Hekimliğindeki Ortak Pratikler Üzerine İncelemeler	133
13. Gültekin M. Anadolu'da ve Sibirya'da Şamanlığa Dayalı Halk Hekimliği.....	144
14. Chitilov R. Dala Vilayati'nin Gazeti'nde Modern Tıp ve Baytarlık Meselesi	157
15. Каримова С. Источники «Канона врачебной науки» Абу Али ибн Сины	167
16. Сүйерқұл Б. «Тәржұмандағы» ауру атауларының қазіргі қазақ тіліндегі мағынасы мен қолданысы	176
17. Қыдырбаев Қ. Араб графикалы ескі қыпшақ жазуын транскрипциялау мәселелері	186

АЛҒЫ СӨЗ

Ежелден адамдар тіршілік көзі – табиғат сырына терең бойлай отырып, қоршаған орта құбылыстарының заңдылықтарын түсінуге тырысып, білімі мен дағдыларын дамытты. Осылайша, адамдар әртүрлі ауруларды емдеу құралы ретінде өсімдіктерді, минералдарды, жан-жануар өнімдерін қолдану тәжірибесін қалыптастырды. Ғасырлар бойы қалыптасқан, қолданылған, сыннан өткен тәжірибелерін ұрпақтан-ұрпаққа үйретіп, оларды толықтырып, өзара тәжірибе алмасып байытып отырды.

Көшпенді түркі халқы ен жайлаған Дешті Қыпшақ ортағасырларда отырықшы және көшпелі халықтардың өзара мәдениеті мен өнерін алмасқан, түрлі наным-сенімдері мен діндері, салт-дәстүрлері тоғысқан өлке болғаны баршаға мәлім. Нәтижесінде адамзаттың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналған халық медицинасының өзіндік дәстүрі мен дүниетанымы, тәжірибесі қалыптасты. Медициналық ғылымның бастауы болған халықтық ем-дом түрі, емшілік өнері ұрпақтан ұрпаққа үйрету, көрсету, ауызша баяндау, кейінде кітап бетіне хаттау арқылы жетті. Халықтық медицина және оның әдістері медициналық техника мен фармацевтика дамыған бүгінде өзінің өзектілігін жоя қойған жоқ. Ғасырлар қойнауынан неше түрлі тезден өткен, қолданыста болған, нәтижесі мен салдары сыннан өткен, әр кезеңде жаңа өнімдермен дамыған ем-дом түрлері, дәрі-дәрмек дайындау жолдары ортағасырлық жазба дерек беттерінде хатталды. Ол деректерге зерттеушілер мен ғалымдардың қызығушылығы әлі сарқылар емес.

Алайда осы салаға байланысты түркі тілдеріндегі жазба жәдігерлері мен көшпенді түркі халықтарының медицинасы аз зерттелуіне байланысты бірқатар сұрақтардың әлі де шешімін таппай жатқаны бар. Мысалы, түркі тілінде медициналық шығармалар нақты қай кезеңдерде жазыла бастады, бірқатар зерттеулерде алғашқы түркі тілінде жазылған медициналық трактат деп саналатын «Асрār ал-атиббā» авторы кім, қолжазбалары мен деректері қайда сақталды, түркі халқының медициналық білімі қаншалықты болды, тарихи сабақтастығы қалай жүрді, мектебі ия емшілер ортасы болды ма? Бұл сұрақтарға жазба ескерткіштер кешенді зерттеліп, ғалымдар өз зерттеулерімен, тұжырымдарымен алмасатын диалог алаңы ашылмайынша нақты жауабын беру қиын болмақ. Далалық медицинаның дамуына белгілі-бір тарихи кезеңдерде ықпал еткен мұсылмандық, христиандық, буддалық және шамандық дәстүрлердегі медициналық таным-түсініктерге және ғылыми идеялар мен тәжірибелерге баса назар аударылуы керек. Сол себепті ортағасырлық медицинаның тарихи-мәдени маңызын кең көлемде саралау, халық емшілік мәдениетінің қалыптасу, даму, таралу үдерісін зерделеу, зерттелу деңгейін, мәселелерін қарастыру, бүгінге жеткен медицина тақырыбындағы жазба жәдігерлердің зерттелуіне назар аудару мақсатында «Далалық медицина: деректері, тарихы, қолданылуы, ұғымдары мен терминдері» деген тақырыпта халықаралық конференция ұйымдастырылды.

Конференция осы саладағы зерттеушілердің өзара мәлімет, пікір, тәжірибе алмасатын алаңы болады, тың деректер мен зерттеулерге себеп болады деген үлкен сенім артылды. Конференцияның атауынан-ақ көшпелі халықтардың медицина бастауларына байланысты ұйымдастырылған іс-шараның тақырыптық бағыты сан-салалы болуына көңіл бөлінді.

Қолдарыңыздағы жинаққа әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Шығыстану факультетінде 4–5 қазан 2022 ж. өткен «Далалық медицина: деректері, тарихы, қолданылуы, ұғымдары мен терминдері» халықаралық конференция қатысушыларының далалық медицина бойынша жүргізген антропологиялық, лингвомәдениеттанулық, этнографиялық, деректанулық, тарихнамалық, мәдениеттанулық зерттеу жұмыстары ұсынылды. Түркі халықтарының халықтық емінде қолданылған практикаларын, медициналық өнімдері мен құралдарын, танымдары мен наным-сенімдерін, дәстүрлерін трансмәдени, философиялық және діни білімдер шеңберінде (контекст) қарастырған түрлі зерттеулер мен жазба жәдігерлердің аудармалары, зерттеулері туралы қазақ, орыс, ағылшын, түрік тіліндегі мақалалар жинақталды. Аталған конференция ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің АР09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» 2021–2023 жж. гранттық ғылыми-зерттеу жобасы аясында ұйымдастырылған болатын.

Конференция – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті Түрксой кафедрасының «Жазба жәдігер және рухани мұра» ғылыми-зерттеу орталығының медициналық көне жазба ескерткіштерді зерттеу бағытында ұйымдастырған алғашқы іс-шарасы. Келер жылдарда да жазба ескерткіштердің зерттелуіне, зерттеулердің дәріптелуіне, нәтижелері мен тұжырымдарының ашық талқылануына мүмкіндік беретін ғылыми-практикалық конференцияларды тағы да ұйымдастыратын болады.

Медициналық мұралар қашанда бөліп-жаруға болмайтын адамзаттың ортақ мұрасы. Еуразия кеңістігінде билік құрған түркі мемлекеттерінде, түркі билеушілерінің жеке тапсырмасымен араб, парсы тілдерінде жазылған медициналық шығармалар да түркі халықтарының емшілік өнерінен, мәдениеті мен тарихынан мол мәлімет беретіні бар. Далалық медицина деректері тек түркі тіліндегі шығармалармен шектелмейді. Демек, бұл саладағы зерттеулер де бір деректің төңірегінде немесе бір ғана ғылыми іс-шара аясында шектелмей, жылдан жылға тақырыптық тұрғыдан да, деректік жағынан да ұлғая беруі керек.

Далалық медицина тарихы мен түркі халықтарының емшілік өнері жайлы зерттеулер енген бұл жинақ алдағы зерттеулерге негіз болады деп сенеміз.

«Жазба жәдігер және рухани мұра» ҒЗО директоры,
жоба жетекшісі З. Шадқам

СЛОВА БЛАГОДАРНОСТИ

Факультет Востоковедения Казахского Национального Университета имени аль-Фараби считается крупнейшим центром в стране по подготовке высококвалифицированных специалистов по истории и культуры Востока и восточных языков. Изучение восточных языков в вузе берет начало с 70-х годов XX века. Факультет востоковедения, созданный в 1989 году на базе кафедры истории стран Азии и Африки и кафедры арабского языка, в настоящее время преподает арабский, персидский, турецкий, китайский, корейский, японский и урду. На сегодняшний день факультет востоковедения является признанным центром казахстанской ориенталистики, где работают высококвалифицированные преподаватели и ученые. Помимо образовательных программ в стенах факультета также проводятся и интересные фундаментальные научные исследования, где принимают участие как магистранты, так и докторанты факультета. Одним из таких научно-исследовательских центров факультета является – «Письменные памятники и духовное наследие», организованный в 2018 году. Основное научное направление центра является – исследование письменных памятников дошедшие из глубины веков.

Общеизвестно, что средневековые письменные памятники на арабском, персидском, чагатайском языках играют важную роль в изучении истории и культуры страны. Источниковедческая значимость этих письменных памятников очень высока. Отраднo, что центр занимается именно каталогизацией, выявлением и идентификации таких рукописных книг страны. Руководителем центра З. Шадкам и сотрудниками центра уже составлен ряд каталогов арабографических рукописей и редких изданий книжных фондов страны, таких как Национальная библиотека Республики Казахстан, Центральная научная библиотека г. Алматы, Фараби Библиотека Туркестана и др.

В Центре, основным исследовательским направлением которого является изучение письменных источников написанных в средневековом тюркском языке (чагатай), на данном этапе ведутся исследовательские работы по медицинскому трактату XVI века «Дастур ал-иладж» как источник народной медицины. Надо отметить, что исследования медицинских наследия которые ведутся в рамках грантового проекта АР09259326 «Дастур ал-иладж» - как источник степной медицины», являются первыми исследованиями в данном направлении. То есть, в Казахстане до нынешнего времени не проводились фундаментальные исследования, основанных на исторических источниках и древних текстов написанных на чагатайском диалекте тюркского языка, посвященных степной медицине Центральной Азии. В связи с этим, организованную 4-5 октября 2022 года научно-исследовательским центром «Письменные памятники и духовное наследие» международную научно-практическую конференцию – «Степная медицина:

сведения, история, применение, понятия и термины» считаю своевременным важным шагом и одним из первых мероприятий в данном направлении.

Народная медицина, народное врачевание, народное целительство – это совокупность накопленных народов практических знаний, применяемых для лечения болезней, и она передавалось из поколения в поколение веками в письменной, так и устной форме. Я уверена, что доклады отечественных и зарубежных исследователей, принимавших активное участие в этой конференции из Ирана, Турций, Узбекистана, Польши и др. стран, даст большой пласт информации, ряд новых и важных источников для исследования и исследователей.

Связи с этим хочу выразить искреннюю признательность участникам конференции в офлайн и онлайн режиме за выступление и пожелать всем участникам и организаторам научно-практической конференции успешной и плодотворной работы!

С уважением,

**и.о. Декана факультета Востоковедения
КазНУ им. аль-Фараби**

Н.Б. Ем

TÜRKİYE TÜRKOLOJİSİNDE İHMAL EDİLMİŞ BİR KONU: ÇAĞATAYCA TIP METİNLERİ

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Karaman / TÜRKİYE
uysal.idrisnebi@gmail.com

Öz

Türk tıp tarihi geçmişten günümüze övünç sayfalarıyla doludur. İbni Sina'nın ayrıca zikredilmesi gereken bu alanda hekimler, otacılar, şifacılar, âlimler, şairler, hükümdarlar tarafından hasta, hastalık, ilaç, hekimlik, teşhis ve tedaviyle ilgili sayfalar dolusu metin meydana getirilmiştir. Bu metinlerin hepsi Türk dil, kültür ve bilim tarihi açısından önemlidir. Zira içeriğinde birçok öge bulunan bu eserler; tıptan başka dil, din, edebiyat, halk bilimi, botanik, zooloji gibi birçok disiplinde araştırmacılara malzeme sunar. Türkoloji'de tıp metinlerinin şu üç sahada yoğunlaştığına dair bir görüş hâkimdir: Eski Uygur, Memlûk ve Anadolu. Hâlbuki tıp metinleri açısından, Türk dili tarihinde ele alınmayı bekleyen dönemlerinden biri de Çağatay dönemidir. Bilindiği üzere Çağatay Türkçesi, Türk dilinin zengin ve bereketli bir devresidir. Türkçenin bu tarihî lehçesiyle dil, edebiyat, sözlük, tarih vb. alanlarda çok sayıda eser yazılmıştır. Bu sahada insan sağlığıyla ilgili eserlerin de vücuda getirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim yeni araştırmalar tıp muhtevalı eserlerin Çağatay sahasında da yazıldığını göstermektedir. Aslan Terzioğlu, Osman Fikri Sertkaya, László Károly, Devin DeWeese gibi araştırmacıların aktardığı notlardan Orta Asya menşeli bu metinlerin XVI. yüzyıl ve sonrasına ait olduğu, genellikle Doğu Türkistan veya ona yakın bölgelerde telif veya istinsah edildiği görülmektedir. Aslında Çağatayca tıp metinlerinin başlangıcı Timur çağına kadar gider. Takip eden dönemlerde yazılmış kitaplardan bir kısmı şunlardır: *Esrâru'l-Entbbâ*, *Tıb Kitâbı*, *Tıb-nâme-i Türkî*, *Tıbb-ı Yûsufî*, *Risâle-i Tıbb*, *Tabîblik Kitâbı* yahut *Hulâsatü'l-Hükemâ*, *Menâfi 'a'l-İnsân*, *Risâle-i Şifâ 'ü'l-Ebdân*, *Kabâ'idü'l-İlâc*, *Destûru'l-İlâc*, İsveç'teki Gunnar Jarring Koleksiyonu'na kayıtlı *Tıp El Kitâbı* ve *Tabîbçılık*. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Türkçenin Çağatay devresi Türkçe tıp metinlerinin görüldüğü ortamlardan biridir. Fakat bunların Türkiye Türkolojisi'nde ihmal edildiği bir gerçektir. Türkologlara düşen görev; Rusya, Özbekistan, Çin, İsveç gibi ülkelerde müze, kütüphane, enstitü gibi yerlerde veya şahıslarda bulunan, henüz varlığı dahi bilinmeyen yahut incelenmemiş olan bu eserleri incelemek, sonuçlarını bilim dünyasıyla paylaşmaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkolojisi, Tıp Metinleri, Çağatay Türkçesi.

ЗАБЫТАЯ ТЕМА В ТУРЕЦКОЙ ТЮРКОЛОГИИ: ЧАГАТАЙСКИЕ МЕДИЦИНСКИЕ ТЕКСТЫ

Аннотация

История турецкой медицины полна богатых страниц от прошлого до настоящего. В этой области, где также следует упомянуть Авиценну, врачи, травники, целители, ученые, поэты и правители создали страницы, полные текстов о пациентах, болезнях, лекарствах, медицине, диагностике и лечении. Все эти тексты важны с точки зрения турецкого языка, культуры и истории науки. Потому что эти произведения, имеют в своем содержании множество элементов. Помимо медицины, он предоставляет материалы исследователям во многих дисциплинах, таких как язык, религия, литература, фольклор, ботаника и зоология. В тюркологии существует мнение, что медицинские тексты сосредоточены на древних уйгурском, мамлюкском и анатолийском языках. Однако с точки зрения медицинских текстов одним из ожидающих рассмотрения периодов в истории тюркского языка является чагатайский язык. Как известно, чагатайский тюркский язык – это богатый и плодородный период тюркского языка. На этом историческом диалекте турецкого языка написаны литература, словари, история и т. д. Новые исследования показывают, что на чагатайском языке написано много медицинских работ. Судя по записям таких исследователей, как Аслан Терзиоглу, Осман Фикри Серткайя, Ласло Карой и Девин ДеВизе, изучавших тексты, происходящие из Средней Азии, многие медицинские труды, относящиеся к XVI веку, по-видимому, копировались в Восточном Туркестане или близких к нему районах в XIX века и позже были ошибочно приписаны восточнотуркестанским авторам. На самом деле начало чагатайских медицинских текстов восходит к эпохе Тимуридов. Вот некоторые из книг, написанных в следующие периоды: "*Асрар ал-атибба*", "*Тибб Китаби*", "*Тибб-и наме-и турки*", "*Тибб-и Юсуфи*", "*Рисале-и Тибб*" и "*Хуласат ал-Хукама*", "*Рисле-и Шифа-и ал-абдан*", "*Каба'ид ал-иладж*", "*Дастур ал-'иладж*" и др., зарегистрированных в коллекции Гуннара Ярринга в Швеции. Из этих сведений можно понять, что чагатайский период тюркского языка является одной из сред, в которых впервые были написаны тюркские медицинские тексты. Но в тюркологии Турции этим фактом пренебрегают. Обязанность тюрколога изучить фонды музеев, библиотек, институтов или частных коллекций в таких странах, как Россия, Узбекистан, Китай и Швеция, о существовании которых даже не известно и не изучено, и поделиться своими результатами с научным миром.

Ключевые слова: тюркология Турции, медицинские тексты, чагатайский язык.

A NEGLECTED TOPIC IN TURKISH TURKOLOGY: ÇAGATAY MEDICAL TEXTS

Abstract

Turkish medical history is full of boasting pages from past to present. In this area, where Avicenna should also be mentioned, pages full of texts about patients, diseases, drugs, medicine, diagnosis and treatment have been created by physicians, herbalists, healers, scholars, poets, and rulers. All of these texts have an important place in the history of Turkish language, culture and science. Because these works, which contain many materials in their content; apart from medicine, it offers a rich content to researchers in many disciplines such as language, religion, literature, folklore, botany and zoology. In Turcology, there is an opinion that medical texts are concentrated in the following three fields: Old Uyghur, Mamluk and Anatolian. Whereas, in terms of medical texts, one of the periods waiting to be addressed in the history of the Turkish language is the Chagatay period. As it is known, Chagatay Turkish is a rich and fertile period of Turkish language. With this historical dialect of Turkish, language, literature, dictionary, history etc. Many works have been written in the field. It is highly probable that works related to human life were also brought into existence in this field. As a matter of fact, new researches show that works with medical content were also written in the field of Chagatay. It is understood that it belongs to the century and later. From the notes given by researchers such as Aslan Terzioğlu, Osman Fikri Sertkaya, László Károly, Devin DeWeese, these texts originating from Central Asia can be found in the XVI century. It is seen that it belongs to the 19th century and later, and is generally copyrighted or copied in East Turkestan or regions close to it. In fact, the beginning of the Chagatay medical texts goes back to the Timurid era. Some of the books written in the following periods are: *Esrâru'l-Etibbâ*, *Tıb-nâme-i Türkî*, *Tıbb-ı Yûsufî*, *Risâle-i Tıbb*, *Tabîblik Kitâbı* or *Hulâsatü'l-Hükemâ*, *Menâfi'a'l-İnsân*, *Risâle-i Şifâ'ü'l-Ebdân*, *Kabâ'idü'l-Îlâc*, *Destûru'l-Îlâc*, *Tıb El Kitâbı* and *Tabîbçılık* registered in the Gunnar Jarring Collection in Sweden. As can be understood from this information, the Chagatay period of Turkish is one of the periods where Turkish medical texts are seen. However, it is real that these are neglected in Turkish Turcology. The duty of Turcologists; it is to examine these works, which are found in places such as museums, libraries, institutes or individuals in countries such as Russia, Uzbekistan, China, and Sweden, whose existence is not even known or studied yet, and to share their results with the scientific world.

Key words: Turkish Turkology, Medical Texts, Chagatay Turkish

Giriş

Her ne kadar günümüze ulaşan fosillerden “hastalık amillerinin insanın ortaya çıkışından önce de mevcut olduğu” (Bayat 2016: 30) bilinse de meseleye insan odaklı yaklaşıldığı zaman hastalıkların tarihinin insanlıkla başladığı

söylenbilir. Bir tıp tarihinin ön sözünde geçen “Yeryüzünde vücut acısının koparttığı ilk çılgık hekim çağırın ilk ses olmuştur; ancak bu sese ne zaman cevap verildiğini bilememekteyiz.” (Bayat 2016: 12) ifadesi de bu düşünceyi doğrular ve tıbbın dünyanın en kadim mesleklerinden biri olduğunu gösterir. İnsan hayatını korumayı ve nesli sürdürmeyi merkezine alan bu uğraş; binlerce yıldır muhtelif coğrafyalarda ve dönemlerde farklı şekillerde gelişerek insanların asli ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmıştır. Derdini sağaltmak, yarasını sarmak, acısını dindirmek için şifa arayan insanın bu gayretleri tıp ilminin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

İnsanlar; hastalıkların teşhis ve tedavisinde kazandığı tecrübeyi sonraki kuşaklara aktarma ihtiyacı hissetmiştir. Başlangıçta sözlü olarak gerçekleştirilen bu aktarımlar, yazının ardından kâğıt ortamına taşınmıştır. Türk, Çin, Hint, Yunan, Mısır tarihleri incelendiği zaman hekimliğe dair bilgi, birikim ve deneyimin yazılı hâle getirildiği birçok kaynakla karşılaşılır.¹

Türklerde Tıp ve Türk Dili Tarihinde Tıp Metinleri

Tıp, tarihte Türk soylu kavimlerde kendine özgü geleneğe sahip, yarı gizli, emanetle devredilen bir faaliyet alanı olmuştur (Uzel ve Süveren 1999: X). Türk tarihinin her döneminde bilimsel tıbbın ve halk hekimliğinin beraberce yürütüldüğü bu alan, Batı toplumlarını şaşırtacak kadar zengin ve eskidir. *Tıp Tarihi* adlı eserin müellifi olan Bayat (2016: 236), Türk tıbbını Türklerin İslam dinine girişini esas alarak 3 dönemde inceler: İslam Öncesi Dönem, İslami Dönem, Batıya Yöneliş Dönemi. Bayat (2016: 237); İslam öncesi devirlerde Türklerin tedavi maksadıyla ya şaman, kam, baksı denen ve Şamanizm’in majik tedavi usullerini uygulayan büyücü hekimlere ya da otacı, emci, atasagun denen, droglarla ve diğer tedavi yöntemleriyle hastaları sağaltan hekimlere müracaat ettiklerini söyler. Düşüncesini *Kutadgu Bilig* ve *Divan-ü Lügati't-Türk*'ten misallerle izah eden araştırmacı, Türklerde sıhhi meselelerin şamanlar ve hekimler tarafından birlikte yürütüldüğünü; şamanların alazlama, kurşun dökme gibi büyüsel işlemleri uyguladığını ve daha ziyade ruhi sorunlarla ilgilendiğini; otacıların ise cüzzam, sıtma, yaralanma, zehirlenme gibi hastalıkları bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçlarla tedavi ettiğini dile getirir.

İslamiyet öncesi Türk tıbbının ilk yazılı kaynakları Uygurlara aittir (Akar 2010: 273). Alman arkeolog Albert von Le Coq'un XX. asrın ilk yıllarında Turfan'da bulduğu yazmalar, Türk tıbbının ilk verimleridir. Arat'ın (1930 ve 1932) Almanca neşrettiği bu yazmaların ilki; 21 sayfaya yazılmış 201 satırlık bir kitap, diğeri ise 31 parçadan oluşan bir metindir. Bunların nerede ve hangi koşullarda üretildiği belli değildir. İki çalışma da Arat'ın neşrinden birkaç yıl sonra Ünver (1936) tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Turfan'da ortaya çıkarılan kabartma ve mezarlarda Uygur Türklerine ait tıbbi malzeme ve bilgilere de ulaşılmıştır. Tıbbi faaliyetlere öncülük eden Uygur halkı, tedavide kullandığı “amonyak, antilop boynuzu, buhur, esans, karanfil” gibi ilaçları X-XII. asırlarda ticaret ve hediye

¹ Genel tıp tarihi, tıbbın doğuşu ve diğer konular için bk. Bayat 2016.

ürünü olarak da değerlendirmiştir (Sarıtaş 2005). İslam öncesi Türk topluluklarının pratik ve âdetleriyle şekillenen Uygur tıp geleneğinin Hindistan ve Çin gibi komşu ülkelerdeki uygulamalardan etkilendiği, İslam dinine ait motif ve unsurlarla da zenginleştiği görülmektedir (Batmaz 2013: 21-27).

Türk tıbbı, İslami dönemin ilk yıllarında tesisleşme ve sosyal yardımlaşma konularında önemli gelişmeler kaydetmiştir. Karahanlılardan itibaren devlet erkânının ve servet sahiplerinin önem verdiği konulardan biri, egemen oldukları bölgelerde darüşşifa, şifahiye adıyla tesisler inşa edip hamamlar, bakımevleri yaptırmak olmuştur. Buralarda vakıflar yoluyla yoksul, hasta ve bakıma muhtaç kişilerin tüm ihtiyaçları devlete yük getirmeden karşılanmıştır (Bayat 2016: 260). Bu hizmetler; Selçuklu, Çağatay ve Babür hanlıkları eliyle uzun süre Türk dünyasının farklı bölgelerinde yerine getirilmiştir.

Türkiye Selçuklularının ilk 150 yıllık zamanında yazılan eserler arasında tıp metinleri önemli yer tutar (Bayat 2016: 263². İçlerinde Arapça ve Farsçadan yapılmış çeviriler de vardır. Elimizde bu metinlerin Amasya, Kayseri, Konya, Sivas, Tokat gibi dönemin önemli merkezlerinde inşa edilmiş medreselerde okutulduğuna dair bir vesika bulunmasa da bunlar, Akar'ın (2010: 273) da belirttiği üzere, medrese ve darüşşifalarda yazılı kaynaklara duyulan ihtiyaca cevap vermek için de yazılmış olmalıdır. Nitekim Anadolu'da yazılmış en eski Türkçe tıp metninin bu dönemin verimi olması, kanaatimizi güçlendirmektedir. Bu eser; Hekim Bereket'in önce Arapça olarak yazdığı, ardından Türkçeye tercüme ettiği *Tuhfe-i Mübârizî*'dir (Bayat 2016: 274).

Anadolu'da Selçuklularla başlayan tıp kitabı yazma geleneği, Beylikler Dönemi'nde de devam etmiştir. Türkçenin devlet ve edebiyat dili olarak öne çıktığı bu yıllarda Aydın, Germiyan, Osmanlı topraklarında tıp metinleri yazılmıştır. Konyalı Hacı Paşa'nın *Müntahâb-ı Şifâ, Teshîl*; Şirvanlı Muhammed bin Mahmûd'un *İlyâsiyye, Mürşid, Tuhfe-i Murâdî, Ya 'kûbiyye* isimli kitapları bu çağın önemli eserlerindedir. Anadolu sahasına ait ilk tıp çevirisi de Beylikler Dönemi'nde olmuştur. Bu eser, Aydınoğlu Umur Bey adına tercüme edilen fakat mütercimi bilinmeyen *Tercüme-i Müfredât-ı İbni Baytar*'dır. Türkçe olarak yazılan ve yazılış tarihi bilinen en eski eser de aynı devrin ürünü olan *Edviye-i Müfreda*'dır (Canpolat ve Önler 2007: 9).

Osmanlı tıbbı, devletin kuruluş yıllarında Beylikler Dönemiyle aynı çizgi ve berekete sahiptir³. Özellikle I. Murad ve Yıldırım Bayezid dönemlerinde tıp alanında bir canlılık ve hareketlilik göze çarpar. Bu yıllarda Osmanlı ülkesinde diğer kurumlarla birlikte sağlık kurumları da tesis edilmiş, tıbbi faaliyetler daha sistemli ve düzenli yürütülmüştür. Bayat (2016: 296), İstanbul'un fethinden Tıbhâne-i Âmire'nin açıldığı 1827 yılına kadar geçen süreyi "Klasik Dönem" olarak adlandırır. Bunun 1730'a kadar olan döneminde tababet, İslami anlayışa

2 Anadolu'da Büyük Selçuklular ve Beylikler zamanında tıp alanında yaşanan gelişmeler için bk. Ünver 2014.

3 Osmanlı döneminde tıp alanında görülen gelişmeler için bk. Şevki 1991 ve Adıvar 1982.

göre sürdürülmüştür. Yaklaşık üç asrı kapsayan bu devirde İstanbul’la birlikte muhtelif yerlerde hastaneler açılmıştır. O yıllarda dikkati çeken bir diğer gelişme, İstanbul başta olmak üzere bazı şehirlerde hekim yetiştiren kurumların hizmete girmesidir. Kanuni’nin inşa ettirdiği Süleymaniye Külliyesi bunun ilk örneğidir (Bayat 2016: 296). O devirlerde, Larendeli Siyâhî ve Nidâî gibi, hekimliği ustacılık ilişkisiyle öğrenen ve hocasından aldığı icazetnameyle meslek icra eden hekimler de vardır.

1730-1825 yılları arası, Osmanlı toplumu için Batı tıbbını tanıma ve oradan tercüme yapma dönemidir. Ömer Şifâî, Suphizâde Abdülazîz, Şânîzâde Mehmed Ataullah bu yıllarda anılmaya değer tıp kitabı telif eden isimler arasındadır. 1827’den itibaren Osmanlı tıbbında Batı’ya açılma çabaları göze çarpar. Aynı sene İstanbul’da dört yıllık tıp eğitimi veren Tıb-hâne-i Âmire hizmete girer. 7 Şubat 1839’da ise Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne açılır. Mustafa Behçet, Abdülhak Molla devrin meşhur hekimlerindedir.

İslami dönem Türk tıbbı bahsinde Bayat’ın (2016) hiç bahsetmediği fakat üzerinde durulması gereken konulardan biri, tıbbi faaliyetlerin Anadolu dışındaki Türk yurtlarında ne durumda olduğudur. Çeşitli nedenlerle ana yurttan göç ederek Anadolu’ya yerleşen ve oradan Rumeli’ne geçen Oğuzlar gittikleri coğrafyalarda tıp tarihimizin en değerli eserlerini ortaya koyarken aynı dönemde diğer Türk illerinde de birtakım çabaların olduğu görülmektedir. Bunlardan başında Kıpçak boyunun hâkimiyetindeki Mısır vardır. Mısır’da 1250 yılından XVI. asrın ilk çeyreğine kadar süren Kıpçak idaresi zamanında bir kısmı insan sağlığı, bir kısmı da hayvan sağlığı üzerine olan kitaplar kaleme alınmıştır. Bunlar Arapça ve Türkçe eserlerden oluşmaktadır. Arapça telif edilenler insan sağlığı üzerine yoğunlaşırken Kıpçak Türkçesiyle yazılanlar Farsçadan tercüme edilmiş olup daha çok hayvan sağlığı, bilhassa atçılık ve at hastalıkları üzerinedir (Ağar 1986: XIII). Aynı coğrafyada yalnızca eserler vücuda getirilmemiş; sultan ve emirler tarafından Kahire, Halep, Gazze, Nablus, Mekke, Medine gibi şehirlerde hastaneler de inşa edilmiş, buralarda ünlü tabipler hizmet etmiştir (Keleş 2005a). Yine o çağda Kıpçak hükümdarı Kalavun’un 1290 yılında Kahire’de bina ettirdiği Mansuriye Hastanesinin şöhreti dört bir yana yayılmıştır. Hastanenin vakfiyesinden burada sadece tedaviyle iştigal edilmediği, hekim de yetiştirildiği anlaşılmaktadır (Keleş 2005b).

Türk dünyasının diğer sahası olan Çağatay bölgesindeki tıbbi faaliyetlerse XVI. asırdan itibaren izlenebilmektedir. Mevcut malzemeden Türk tarihindeki ilk tıp metinlerine kaynaklık eden Doğu Türklüğünün bu alandaki hizmetini sonraki yıllarda da sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Eldeki yazının temel problemini teşkil eden bu konu, aşağıda ayrıntılı şekilde işlenecektir.

Türkoloji’de İhmal Edilmiş Bir Alan: Çağatayca Tıp Metinleri

Tıp metinleri dil, bilim ve kültür tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Bu eserler içerik yönüyle tıp, sosyoloji, psikoloji, din, halk bilimi, bitki bilimi, hayvan bilimi, sözlük bilimi gibi birçok disipline malzeme sunarken dil icrası bakımından

da dil bilimciler için başvuru kaynağı durumundadır. Tıp ve bilim tarihimizin ana kaynakları arasında yer alan bu metinler, Türkçenin, tarihin hemen her devrinde bilim dili olduğunu işletildiğini gösteren örneklerdendir. Ayrıca bunlar, içeriğindeki yabancı unsurlar nedeniyle Türkçe dil ilişkilerinin seyrini izleme imkânı vermektedir. Dolayısıyla devrinin dil ve kültür özelliklerini yansıtan bu eserlerin sadece tıp tarihi bağlamında ele alınması, metinlerden elde edilen bilgilerin sınırlı kalmasına neden olacaktır (Arslan 2019b: 154). Bu sebeple tıp yazmalarından daha çok istifade etmenin yolu, onların sahanın ve çağın dil özellikleri çerçevesinde okunup incelenmesiyle mümkün olacaktır.

Dil tarihimizde tıp metinlerinin üç sahada yoğunlaştığı şeklinde yaygın bir düşünce hâkimdir: Eski Uygur, Memlûk ve Anadolu. Uygurlar, birçok konuda olduğu gibi bu alanda da öncülük etmişlerdir. Anadolu; eserlerin sayıca fazla ve içerik bakımından düzenli olduğu sahadır. Bu coğrafyada Eski Anadolu ve Osmanlı yazı dilleriyle telif veya tercüme edilmiş onlarca eser vardır. Bunların bir kısmı, araştırmacılar tarafından (Önler 1990, Turan 1992, Küçükler 1994, Argunşah 1999, Bayat ve Okumuş 2004, Doğan 2009, Erdağı Doğuer 2013, Özdemir 2018, Arslan 2019a gibi) incelenmiştir. Son yıllarda yapılan kimi araştırmalar (bk. Terzioğlu ve Sertkaya 1981, Sertkaya 1992, Zülfikar-Aydın ve Tören 1996, Károly 2003, Kaya 2006, Uysal 2020a, Uysal ve Demir 2020), tıp muhtevalı eserlerin Çağatay sahasında da yazıldığını göstermektedir. Araştırmacıların aktardığı notlara bakıldığında Orta Asya menşeli bu ürünlerin XVII. yüzyıl ve sonrasına ait olduğu, genellikle Doğu Türkistan veya ona yakın bölgelerde telif/istinsah/tercüme edildiği anlaşılmaktadır⁴. Bu eserlerin ortaya çıkışında Eski Uygur tıp geleneğinin etkili olduğu muhakkaktır.

Tıp tarihimizdeki ilk eserlerin hazırlayıcısı olan Uygur Türkleri; hekimliğe dair bilgi, birikim ve deneyimlerini belirli dönemlerde yazıya geçirmeyi başarmış bir topluluktur. Eski Uygurların tıp içerikli çalışmaları, bugüne kadar farklı isimler (Arat 1930-1932, Arat ve Eberhard 1936, Ünver 1936, Gabain 1995, Sertkaya 1996-1997, Ölmez 1999, Çelik 2012, Batmaz 2013, Yaylagül 2014 gibi) tarafından incelenmiştir. Uygur Türklerinin hekimliğe olan ilgi ve merakı, İslam dinini kabul etmelerinden sonra da devam etmiştir. Uygur halkı, daha evvel Eski Uygur Türkçesiyle ortaya koyduğu bu ürünleri İslam dinine girdikten sonra Çağatay diliyle vermeyi sürdürmüştür.

Károly (2011: 24), elindeki bilgilerden yola çıkarak Orta Asya Türklüğünün XVII. yüzyıldan itibaren Türkçe tıp metinleri vermeye başladığını söyler. Ancak DeWeese (2013: 5), bu tarihi daha gerilere götürerek söz konusu metinlerin Timur devrinden itibaren görüldüğünü, Orta Asya tıp geleneğinin bu dönem eserleri üzerine inşa edildiğini belirtir. Taşkent başta olmak üzere Buhara, Hoten, Yarkent gibi merkezlerde yazılan veya nüshaları bulunanlar, Çağatay sahasının tıp ve

4 Bu eserlerden birini yazan Seyyid Sübhân Kulu, Çağatay sahasında Türkçe tıp kitabı kaleme alma işine kendisinin öncülük ettiğini söyler. Ancak Károly (2014: 5 ve 20), Kulu'dan önce Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Menâfi' al-İnsân* adlı bir kitap yazdığını söylemektedir.

eczacılık alanlarında birçok eser meydana getirdiğini göstermektedir. Bu şehirlerde tesadüf edilen bazı örnekler, sahanın sadece insan sağlığıyla ilgilenmediğini, günlük hayatta kendisinden çokça istifade edilen hayvanlar için de ürünler ortaya koyduğunu göstermektedir.

Çağatayca tıp metinlerinin ilk örneklerinden biri, 1506 yılında kaleme alınmış olan *Esrâru'l-Eubbâ* isimli eserdir. Müellifi, Yunan hekim Tolozan'dır (Vaner 1939: 129). Araştırmacının notlarına göre kitap Şehabeddin Sakip tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Mütercim Şehabeddin, Çağatayca nüshanın en muteber ve güvenilir olduğunu belirtmektedir. Farsça nüshadan kısa bilgiler de aktaran Vaner, kitapta Hacı Ahmet Can adında Yarkentli bir hekimin zikredildiğini de söyler.

Çağatay sahasına ait tıp metinlerinden biri, Özbek Türkçesiyle yazılmış Arap harfli 767 satırlık bir metindir. Yazma, Albert von Le Coq tarafından transkribe ve Almancaya tercüme edilmiştir. Alman filoloğun *Tıb Kitâbı* adıyla takdim ettiği eserin müellifi, İbn Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond Tog Begi'dir. Terzioğlu ve Sertkaya'nın (1981) üzerinde çalıştığı bu kitap; birinci Turfan seferinde bulunmuş, orijinali kayıp bir eserdir. Araştırmacılar hazırladıkları bildiride eseri ana hatlarıyla tanıtır ve bazı bölümlerini paylaşmıştır. Terzioğlu ve Sertkaya, *Tıb Kitâbı*'nın XVII-XVIII. yüzyıllara ait olduğunu düşünmektedir. Eser, *İbn Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond'ning Tıbb Kitabı* adıyla Gürgüz (2005) tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır. Sertkaya (2012), aynı eseri 2011'de düzenlenen bir kongrede Doğu Türkçesiyle kaleme alınan tıp metinleri konulu bildirisine dâhil etmiştir. Ancak bu bildirin sadece özeti yayımlanmıştır.

Doğu Türklüğünün tıp sahasında vücuda getirdiği bir diğer eser, yine Özbekçe yazılmış Arap harfli bir mecmuada yer alan *Tıb-nâme-i Türkî*'dir (bk. Sertkaya 1992). Metin 48 sayfalık tarihsiz bir mecmuanın üçüncü parçasıdır. Mecmu; sayfa sayısı ve muhtevastaki metinler bakımından bazı farklar taşımakla birlikte Gunnar Jarring'in Lund Üniversitesine bağışladığı yazmaya çok benzemektedir. Hatta *Tıb-nâme* ile Jarring Koleksiyonu'na kayıtlı *Tabîbçılık* (bk. Uysal 2020a), ortak kaynaktan beslenen metinler gibi görünmektedir. Fakat birinin Özbek, ötekinin Uygur sahasına ait olması metinlerin diline yansımış; ikisi arasında bazı farklar ortaya çıkmıştır. Özbekçe metindeki bazı imla hususiyetleri (-*mak* isim-fiil ekinin dil uyumunu bozacak şekilde yazılması, *f<p* değişikliği gibi), onu farklı kılmaktadır. Ayrıca *Tıb-nâme* diğerinden 7 sayfa uzundur. Metin, Baydan (1992) tarafından çeviri yazısı ve sözlüğü hazırlanarak yüksek lisans tezi şeklinde çalışılmıştır.

Çağatayca tıp metinlerinden biri *Tıbb-ı Yûsufî*, diğer adıyla *Tabîblik Kitâbı*'dır. Kitap bilim dünyasına 1996 yılında İstanbul'da düzenlenen IV. Tıp Tarihi Kongresi'nde Zülfikar-Aydın ve Tören tarafından tanıtılmıştır⁵. Araştırmacıların ifadesine göre, 70 varaktan oluşan bu eserin müellifi, müstensihî, tarihi ve başka nüshalarının bulunup bulunmadığı belli değildir. Zülfikar-Aydın ve

5 Tespitlerimize göre bu bildirin sadece özeti yayımlanmıştır. Tam metin kongre kitabında yoktur.

Tören (1996: 16), metinde Klasik Çağatay Türkçesinin bütün dil özelliklerinin görülebildiğini, dolayısıyla XVII. yüzyıl veya devamında yazılmış olabileceğini belirtmişlerdir. Araştırmacılar, Doğu Türkçesine ait eserleri ihtiva eden kataloglarda az sayıda tıp metninin bulunduğunu fakat İstanbul'daki kütüphanelerde Çağatay diliyle yazılmış başka bir örneğe rastlamadıklarını ifade etmişlerdir. Zülfikar-Aydın ve Tören, düzenli bir kitaptan çok derleme niteliğinde olması nedeniyle eserin klasik tıp kitabı tanımına uymadığı görüşündedir.

Çağatay Türkçesiyle vücuda getirilmiş bir diğer tıp metni, *Risâle-i Tıbb*'dir (bk. Kaya 2006). Araştırmacı, 2006'da yazdığı bir makalede SSSR Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Uygurca El Yazmaları Kataloğu A275 numarada kayıtlı *Risâle-i Tıbb* adlı kitabı tanıtmıştır. Risale, yazmanın 4b-91a varakları arasında yer almaktadır. Kaya (2006: 113), ketebe kaydı bulunmayan bu eserin XIX. yüzyılda istinsah edildiğini belirtmiştir. Çalışmasında yazmadan birkaç sayfanın çeviri yazısı ve bunların Türkiye Türkçesine aktarımına da yer veren Kaya; yazmanın dili üzerine kısa bir değerlendirme yapmış, eserde anılan hekimlerin isimlerini vermiştir.

Doğu Türklüğüne ait tıp metinleri arasında, vefatına kadar Belh ve Buhara'da idarecilik yapan Seyyid Sübhân Kulu Muhammed Bahadır Han'ın (1624-1702) iki tıp kitabından biri olan *Tabîblik Kitâbı* da vardır. Eser, Károly tarafından 2002 yılında Szeged'de yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır: *Sayyid Subhân Quli Muhammad Bahâdur kân orvosi traktâtuma*⁶. Károly daha sonra bu çalışmadan istifade ederek makale ve bildirimler yayımlamış, tezini de kitap olarak neşretmiştir.

Tabîblik Kitâbı, büyük olasılıkla, müellifin siyasi kargaşadan uzak olduğu zamanlarda, Belh'te ikamet ettiği yıllarda kaleme alınmıştır (Uçar 2015: 298). Eser Çağatayca yazılmasına rağmen Oğuzca'nın bazı özelliklerini (*durur* biçiminin varlığı, *olmak* ve *başka* sözcüklerinin kullanılması, *t->d-* değişikliği gibi) taşımaktadır. Károly'nin (2014: 7) tespitlerine göre *çorga-*, *puçaklık* gibi bazı yerel kelimeler de metnin diline sızmıştır.

Károly, eserin Macaristan Bilimler Akademisi Şark Yazmaları Koleksiyonu'na kayıtlı nüshasını çalışmıştır. Nüshayı Herat'ta bulup Macaristan'a getiren Armin Vámbéry'dir. Yazmanın hiçbir yerinde isim göremeyen Vámbéry, onu *Tabîblik Kitâbı* şeklinde adlandırmıştır. Yazma 66 varaktan müteşekkil olup her sayfada 13 satır vardır. 55 baptan meydana gelen eserin Özbekistan'da 8 nüshası daha vardır. Taşkent'te Ebu Reyhan El Biruni Şarkşinaslık Enstitüsünde muhafaza edilen kopyaları inceleyen Özbek bilginler, eseri *Hulâsatü'l-Hükemâ* şeklinde tesmiye etmişlerdir (Ayrıntılı bilgi için bk. Károly 2014: 10-16). DeWeese (2013: 7), eserin son Astarhan hükümdarı Ebu'l-Feyz Han için Arapçadan Türkçeye tercüme edildiğini belirtir.

Károly'nin (2003) tezinden yararlanarak yaptığı ilk çalışma, eserin söz varlığıyla ilgili sunduğu bildirimdir. Budapeşte'de düzenlenen 45. Uluslararası

6 Türkçesi "Seyyid Sübhân Kulu Muhammed Bahadır Han'ın Tıp Hakkındaki Çalışması" şeklindedir.

Altayistik Kongresi'nde okunan bu bildiri, müellif ile onun XVII. asırda Buhara'da yazmış olduğu eserin bilim çevrelerince tanınmasını sağlamıştır. İkinci çalışmanın konusu, Seyyid Sübhân Kulu'nun kitabındaki hastalık isimleridir (bk. Károly 2005). Araştırmacı, bir yıl sonra eserle ilgili başka bir makale kaleme almış; burada kitabın bölümleri, Sübhân Kulu'nun uyguladığı tedavi yöntemleri, halk hekimliği, tedavide zamanın önemi hakkında pratik bilgiler paylaşmıştır (bk. Károly 2006)⁷. Sonraki yıllarda Türk tıbbı üzerine çalışmayı sürdüren Károly (2011); "Türkçe Yazılmış İslam Tıp Eserlerindeki Şifalı Dualar" başlıklı yazısında Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış beş eserden söz etmiş, bu metinlerin kayıtlı olduğu yazmaları tanıtmış, kendi çalıştığı eserden bölümlere yer vermiştir. Bilgin, buradaki metinlerin bilimsel yönden incelenmediğini belirtmektedir. Károly (2012), daha sonra "Orta Türk tıbbındaki her derde deva mucizevi tedaviler" konulu bir çalışmaya imza atmıştır. Yazar makalesinde Türk hekimliğinde batıl inanç ve sihir olarak gördüğü pratiklerden söz etmiştir. Macar Türkolog, yüksek lisans tezine konu olarak belirlediği, ardından birtakım yayınlarla bilim dünyasının istifadesine sunduğu bu eseri; 2014 senesinde *A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhân Quli Khan* adıyla neşretmiştir⁸.

Seyyid Sübhân Kulu Muhammed Bahadır Han'ın tıp muhtevalı diğer eseri *İhyâ'ü't-Tıbb-ı Sübhânî Te'lif-i Seyyid Sübhânkulî Bahâdur Hân* ismini taşımaktadır. Farsça yazılan eserin; biri Rusya'da, diğerleri Özbekistan'da (Taşkent) muhafaza edilen toplam dört nüshası vardır (Nüshalara dair bilgi için bk. Károly 2014: 7).

Çağatay sahasında Seyyid Sübhân Kulu'dan önce Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han da tıp kitabı kaleme almıştır (Károly 2014: 5). *Şecere-i Terâkime* müellifinin bilim çevrelerinde pek bilinmeyen eserinin adı *Menâfi'a'l-İnsân*'dır. Kitap 64 varaktan oluşmaktadır. Eserin XIX. yüzyılın ilk yarısında istinsah edilmiş bir nüshası Taşkent'te mevcuttur. Károly, kitabında yazmanın detayları hakkında bilgiler de aktarır. Türkiye Türkoloji'sinde adı hiç geçmeyen bu eser, Karimova'nın (2012: 36) notları arasında da vardır.

Károly'nin (2014: 5) hakkında kısa bilgi verdiği bir diğer Çağatayca tıp metni *Risâle-i Şifâ'ü'l-Ebdân*'dır. Vücudun şifa kaynaklarını işleyen risale, 15 varaktan müteşekkil bir metindir. DeWeese (2013: 6), eserin anonim karakterli ve tek nüshaya sahip olduğunu belirtir. Eserin 1854'te istinsah edilmiş kopyası, Taşkent'te muhafaza edilmektedir. Araştırmacının ifadesine göre henüz bu kaynakla ilgili yapılmış bir yayın yoktur. Çağatayca yazılmış bir diğer tıp kitabı *Kabâ'idü'l-İlâc*'dir. Károly (2011: 25); eserin 226 varak olduğunu ve Hoten'de bir nüshasının bulunduğunu belirtmektedir. Araştırmacının ifadesine göre bu hacimli eser de incelenmeyi beklemektedir.

7 Bu çalışma, Károly'nin 1-6 Eylül 2002 tarihleri arasında Ankara'da gerçekleştirilen 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi*'nde okuduğu tebliğin makaleye dönüştürülmüş biçimidir.

8 Bu kitabın Uçar (2015) tarafından tanıtım ve kritiği yapılmıştır.

Çağatayca tıp metinlerine Lund Üniversitesindeki koleksiyonlarda da rastlanmaktadır⁹. İsveçli filolog Gunnar Jarring'ın temin ettiği, sonra da üniversite kütüphanesine bağışladığı eserlerden biri *Tıp El Kitabı*'dır¹⁰. Jarring, 1929 senesinde Kâşgar'da satın aldığı yazmanın tarihsiz olduğunu ancak 2a sayfasındaki bir notta 1331 (1912-3) kaydının bulunduğunu söyler. Yazmanın herhangi bir yerinde eserin adına dair bir kayıt da yoktur. Anonim olduğu düşünülen metin, Jarring tarafından *Tıp El Kitabı* şeklinde adlandırılmıştır. Eser 54 varaktan müteşekkildir. Kitapta XIX. asrın sonları ile XX. asrın ilk yarısında Güney Tarım havzasındaki yaygın tıbbi uygulamalara, reçetelere, muska çizimlerine yer verilmiştir. Jarring, birkaç kaynaktan derlenmiş görüntüsü veren yazmanın eski sahibinin Molla Abdülhamid adında birisi olduğunu belirtmektedir.

Çağatay Türkçesinin son verimleri arasında yer alan *Tabîbcılık*, İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu'nda "Jarring Prov. 24" numaralı yazmada kayıtlıdır. Bu eser, Gunnar Jarring tarafından 1982 yılında Lund Üniversitesi Kütüphanesine bağışlanan Doğu Türkistan El Yazmaları Jarring Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Koleksiyonda İsveçli bilim adamının Doğu Türkistan'da bulunduğu yıllarda Yarkent'ten derlediği metinler de vardır. Koleksiyonun bu yazması 28 varaktır.

Kim tarafından yazıldığı yahut istinsah edildiği belli olmayan yazmada 4 metin vardır: 2a-9a varakları arasında *Ta'bir-nâme* (bk. Öger 2019), 9b-20b varakları arasında *Tabîbcılık*, 21a-22b varakları arasında *Nev-rûz* (bk. Tek 2019), 23a-28a varakları arasında ise *Zafer-nâme* (Uysal 2021). *Nev-rûz* ile *Zafer-nâme*'nin sonunda bulunan 1347 (1928-9) kaydı, metinlerin yazıya geçirildiği tarih olarak düşünülmektedir.

Tabîbcılık, Uygur Türklerinde yaygın olan şifacılık geleneği veya mesleğini sürdürenler için yazılmış bir el kitabıdır. Metinde günlük hayatta, gebelik ve doğumda karşılaşılabilecek kimi hastalıklarla bunların tedavisinden söz edilmiştir. Ağrılar; yaralanmalar; yılan, akrep gibi hayvanların ısırması yahut sokmasıyla yaşanan zehirlenmeler, yırtıcı hayvanların yol açtığı tehlikeler, hırsızlığa karşı alınacak önlemler ele alınan konular arasındadır (Ayrıntılı bilgi için bk. Uysal 2020a ve 2020b).

Koleksiyona kayıtlı bir başka tıp metni, 1930 yılında Kâşgar'da Jarring tarafından satın alınan 148 varaklı bir yazmanın içindedir¹¹. İsveçli filolog, eseri "tıp ve farklı hastalıkların tedavisi ve ilaçlarının el kitabı" sözüyle tanıtmıştır. 1b sayfasında besmele olmadan başlayan yazmada tıp bölümü 1b-142a arasındadır. Sonraki sayfalarda Türkçe şiir parçaları, hikâyeler ve bazı tıbbi reçeteler yazılıdır. 148a-b sayfalarında ise bazı notlar ve çeşitli yazı alıştırmaları görülmektedir. Yazmanın tarihi 142a'da 1299 (1881-2) olarak belirtilmiştir. Zengin içerikli ve

9 http://uyghur.itc.ku.edu/2018/06/Intro_Prov351 (Erişim: 03.04.2020, 12.30)

10 Bu derleme ve incelemelerin bir kısmı için bk. Jarring 1946, 1948, 1951a, 1951b, 1964.

11 http://uyghur.itc.ku.edu/manuscripts/Jarring_Prov357 (Erişim: 03.04.2020, 12.30)

hacimli bu metin, hâlihazırda bir doktora tezi olarak çalışılmaktadır (bk. Karaoğlu 2021).

Son yıllarda Avrupa’da Çağatayca tıp metinleri üzerine yeni çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Hällzon’un (2022: 94-105), *Languages of healing theories, practise and terminology within Eastern Türki medicine in the late 19th and early 20th centuries* başlıklı doktora tezinde Gunnar Jarring Koleksiyonu’ndaki el yazması tıp metinlerinin kısa tanıtımları yer almaktadır. Araştırmacı bu bahiste aralarında *Tabîbçılık*’ın da bulunduğu irili ufaklı 9 metni birincil kaynak olarak kullandığını söyler. Hällzon’un yararlandığı eserler şunlardır:

1. *Tabîbçılık*: Ayrıntılı bilgi için bk. Uysal 2020a.

2. *Prescriptions For Curing Of Different Diseases, Partly With Traces Of Ancient Shamanistic Rites*: Orijinali isimsiz olan metnin adı, Jarring tarafından bu şekilde verilmiştir. Kısmen Şaman inancının izlerini taşıyan metin kısa olup muhtevasında majik ve droglara dayalı tedavi usullerinden örnekler vardır. Metnin tam çevirisi, Béller-Hann (2008: 405-408) tarafından yapılmıştır.

3. *The Treasure of Khorezm*: Zayn al-Dîn Ismâ‘îl Jurjânî tarafından yazılan tıp kitabının Doğu Türkçesi versiyonudur. 400 sayfadan oluşan eserin 363 sayfası bilgi içermektedir. Eser, baş ağrısının tedavisine yönelik bir bölümle başlar. Kalan bölümler diğer hastalıklarla ilgilidir.

4. *A Medical Treatise - An Eastern Turki Manuscript*: Yazarı, derleme tarihi bilinmeyen bir metindir. Doğu Türkçesiyle yazılmış olmakla birlikte Farsça metinler de içermektedir. Hacimli bir eserdir.

5. *Medical Prescriptions in Turki*: İçinde farklı metinlerin olduğu başlıksız bir yazmadır. Jarring bunu *Arapça ve Türkçe Bileşik El Yazması* şeklinde isimlendirmiştir. Arapça metinler dinî karakterli olup içinde dualar da vardır. Yazmanın son kısmı (15b-17a sayfaları), Türkçe yazılan tıbbi reçetelerden müteşekkildir.

6. *A Practical Handbook of Medicine and The Treatment of Different Diseases*: İsimsiz bir yazmadır. Buradaki ad Jarring tarafından konmuştur. İçinde Arapça duaların, Farsça hikâye ve şiirlerin yer aldığı yazmada tıbbi reçeteler ve anlatılar Türkçedir. Eserde şiirlerin yanında hırsızlığa karşı alınabilecek tedbirler gibi konulara da değinilmekte, farklı türde muskalara yer verilmektedir.

7. *A Formula For Curing Headache* (43a), *Medical Treatise* (43b–53b): İsimsiz bir yazmada bulunan iki metinden ibarettir. Jarring tarafından XX. yüzyılın başlarında yazıldığı düşünülmektedir. Farklı konularda yazılmış metinleri içeren yazmada tıpla ilgili 2 kısım vardır: ilki (43a) baş ağrısını tedavi etmek için tavsiye edilen bir formüldür. 43b-53b arasındaki diğer metin, sonu eksik olan bir tıbbi incelemedir.

8. *A Handbook of Medicine and The Treatment of Different Diseases and Their Remedies*: Yazarı ve sahibi bilinmeyen bu isimsiz yazmanın 1881-2 yılında yazıldığı düşünülmektedir. Koleksiyondaki adı Jarring vermiştir. Karaoğlu (2021) tarafından çalışılan metin budur.

9. *Prescriptions Against Illness*: Yazılış tarihi, yazanı bilinmeyen isimsiz bir yazmada kayıtlıdır. Koleksiyonda “Hastalığa Karşı Reçeteler” şeklinde bir başlık vardır. Metinde bazı reçetelerle birlikte nazardan korunmak için yapılan muskaların resimleri bulunmaktadır.

Hällzon (2022: 465-468), tezinin “Bibliyografya” bölümünde Sincan’da arşivlerdeki tıp yazmalarına da değinir. Bu eserler şunlardır:

Tıbb-ı Hâtıra: Sincan Sosyal Bilimler Akademisi Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. XIX. asırda derlendiği tahmin edilen bu eserde günlük hayatla ilgili bazı bilgiler ile muhtelif hastalıkların tedavisi anlatılmaktadır.

Şifâ’ât-ül-Kulûb: Sincan’ın İli bölgesindeki Taşkuruk köyündedir. Müellifi Badr ad-Dîn Kâşgarî’dir. Kâşgar’da hazırlanan eser bir dizi hastalık ve bunların tedavi yollarından bahseder. 1894-5 yılında istinsah edilmiştir. 12 bölümden oluşan kitapta baş ağrısı, felç, kulak-burun-boğaz hastalıkları, dişler, dil, ağız, akciğerler, bağırsaklar, karaciğer, böbrekler, cinsel organlar, tifo, cilt hastalıkları, travma, zehirlenme ve pediatrik hastalıklardan oluşur.

Tıbb-ı Yûsufî: Sincan Müzesinde muhafaza edilmektedir. Müellifi XVI. yüzyılda yaşamış Hakîm Yusuf’tur (Yusuf bin Muhammed bin Yusuf Haravi). Kitap anatomi ve çeşitli hastalıklarla onlara karşılık gelen tedavi usullerinden bahseder. Farsça *Câmiu’l-Fevâid* adlı eserin Türkçeye tercümesidir.

Darûgharlıq Kullanması: Sincan Sosyal Bilimler Akademisi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. 88 sayfadan oluşan metnin ilk ve son sayfaları kayıptır. Eser, geleneksel Uygur tıbbında kullanılan farmasötik tedavi yöntemleri hakkında bilgiler verir.

Destûru’l-İlâc: Abd ar-Rahmân ibn Rahmat Allâh tarafından yazılmıştır. Tarihi bilinmemektedir. Öncelikle hastalığın teşhisi ve tıbbi tedavi reçeteleri kurmayla ilgilenir¹².

Risâle-i Hikmet: Badr ad-Dîn Sûfî tarafından yazılmıştır. Çalışma 9 bölüme ayrılmıştır, teşhis ve tedavinin nasıl yapılacağını açıklamaktadır. Kitapta baş ağrısı, felç, göz ve kulak hastalıkları, karın ve mide ağrısının yanında genel tıbbi problemler üzerinde durulur. Eserin Taşkent’te aynı başlıkta bir nüshası mevcuttur.

Manâfi’ul-İnsân: Müellifi Abû al-Gâzî Bahadır Han’dır. 64 varaktır. Károly, orijinal metnin kayıp olduğunu söyler. Dewese (2013: 6 ve 13) XVI. yüzyılda Orta Asya tıp literatürünün hanlıklar tarafından himaye edildiğini ve yürütüldüğünü, bu eserin XIX. asırda istinsah edilmiş bir kopyasının Taşkent’te olduğunu belirtir.

Hällzon’un (2022: 467) burada ismini zikrettiği diğer kaynaklar *Tabîblik Kitâbı*, *Tıbb Kitâbı*, *Risâle-i Şifâ’ü’l-Ebdân* ve *Hulâsatü’l-Hükemâ* olup bunlar yukarıda kısaca tanıtılmıştır. Araştırmacının burada verdiği eserlerden biri de

12 Aynı ismi taşıyan birkaç eser daha bulunmaktadır. Mesela bunlardan biri 1526-7 yılında Kuchkûnjî Han’ın (1432-1530) doktoru Ali al-Horasani tarafından yazılmıştır. Eser, Orta Asya bozkır halkında karşılaşılan halk hekimliği tedavi yollarını içerir. Eserin hem Farsçası hem de Çağatayca’sı mevcuttur. Bu bilgileri bizimle paylaşan Zübeyde Shadkam’a teşekkür ederiz.

veterinerlik üzerinedir. Kaynaklar arasında saydığı *Risâle-i 'Îlâc-ı Çahâr-Pâyî* adlı eser, bazı hayvan hastalıklarının tedavi yolları hakkındadır.

Burada sayılanlardan başka DeWeese'in (2013) "Muslim Medical Culture In Modern Central Asia: A Brief Note On Manuscript Sources From The Sixteenth To Twentieth Centuries" başlıklı makalesinde bölgedeki İslami el yazmaları koleksiyonları temelinde XVI.-XX. yüzyıllar arasında Orta Asya'da yazılan Arapça, Farsça ve Türkçe eserler hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür¹³.

Sonuç

Türkçe tıp metinleri, Türkiye Türkoloji'sinde (bk. Caferoğlu 1984, Ercilasun 2009, Akar 2010) Uygur, Eski Anadolu ve Kıpçak dönemleri bağlamında ele alınmakta, Çağatayca yazılmış eserlerden hiç söz edilmemektedir (Ayrıca bk. Köprülü 1945, Eraslan 1993, Eckmann 2003, Argunşah 2013). Ancak yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Çağatay sahası, Türkçe tıp metinleri açısından hayli zengin olup henüz incelenmeyi bekleyen pek çok örneğe sahiptir. En az beş asırlık geçmişle dil tarihimizde önemli bir yer edinen; dil, edebiyat, tarih, sözlük vb. alanlarda birçok eser ortaya koyan Çağatayca'da tıp gibi yaşamla doğrudan ilgili bir disiplinde eserlerin bulunmadığının yahut az sayıda olduğunun ifade edilmesi makul görünmemektedir.

Bu sahada, köklü tıp geleneğine sahip Uygur Türklerince telif edilmiş tıp kitaplarının varlığı kuvvetle muhtemeldir. Nitekim yukarıda kısaca tanıtılan metinlerin bir kısmı, coğrafya veya müstensih yönüyle Uygurlara bağlanmaktadır. Mevcut malzemeye bakarak Çağatay Türkçesinde tıp muhtevalı bilimsel eserlerin de yazıldığı, bu alanın oluşmasında ve gelişmesinde Uygurların payı olduğu söylenebilir. Türklük bilimi araştırmacılarına düşen görev; Rusya, Özbekistan, Çin, İsveç gibi ülkelerde enstitü, kütüphane, müze gibi yerlerde ve şahıslarda bulunan, henüz varlığı dahi bilinmeyen veya incelenmemiş olan eserleri incelemek, ulaşılan sonuçları bilim dünyasıyla paylaşmaktır.

Kısaltmalar

- AKM : Atatürk Kültür Merkezi
bk. : Bakınız
bs. : Baskı, basım
C : Cilt
çev. : Çeviren

13 Bu bağlamda Karimova'nın (2012: 29-37) yazdıkları da önemli bilgiler içermektedir. Bunlara bakıldığında Doğu Türklüğünde XIII-XX. yüzyıllar arasında Arap, Fars ve Türk dilleriyle telif veya tercüme edilmiş çok sayıda eser yahut kayıt bulunduğu anlaşılmaktadır. Karimova, Özbekistan'daki Abu Rayhan Al-Biruni Doğu Araştırmaları Enstitüsünün ana koleksiyonundaki doğal bilimler konulu yazmaların yarısından fazlasının tıbbi içerikli olduğunu söylemektedir. Araştırmacı; genel tıp üzerine 148, tıp teorisi üzerine 33, tıbbi el kitapları üzerine 160, basit ilaçlar üzerine 91, farmakope üzerine 161 adet folyonun kayıtlı olduğunu bildirmektedir.

haz. : Hazırlayan
s. : sayfa
S : Sayı
TDAY : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK : Türk Dil Kurumu
TTK : Türk Tarih Kurumu
vb. : ve benzeri

Kaynaklar

- Adıvar, A. Adnan (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. bs., İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ağar, Mehmet Emin (1986). *Baytaratü'l-Vâzih*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akar, Ali (2010). *Türk Dili Tarihi*, 4. bs., İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- [Arat], Gabdur Raşid Rachmati (1930). *Zur Heilkunde Der Uiguren*, Berlin: SPAW Phil.-Hist. Klasse XXIV.
- [Arat], Gabdur Raşid Rachmati (1932). *Zur Heilkunde Der Uiguren. II*, Berlin: SPAW Phil.-Hist. Klasse XXII.
- [Arat], Gabdur Raşid Rachmati ve Eberhard, Wolfram (1936). *Türkische Turfan-Texte VII*, Berlin: APAW Phil: Hist. Klasse 2, 33-34, 70-72.
- Argunşah, Mustafa (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî*, Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, Mustafa (2013). *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Arslan, Meryem (2019a). *Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmi't-Tıbb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arslan, Meryem (2019b). "Vatikan Kütüphanesinde Türkçe Bir Tıp Metni: Eczâ-yı Lokmân Hekim", *TDAY-Belleten*, 67, s. 153-184.
- Batmaz, Macidegül (2013). *Eski Uygur Türklerinde Tıp Terimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayat, Ali Haydar (2016). *Tıp Tarihi*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bayat, Ali Haydar ve Okumuş, Necdet (2004). *Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî, Mürşid (Göz Hastalıkları)*, Ankara: AKM Yayınları.
- Baydan, Bilge (1992). *Tıb-nâme-i Türkî*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Béller-Hann, Ildikó (2008). *Community Matters in Xinjiang: 1880-1949: Towards a Historical Anthropology of the Uyghur*, Leiden-Boston: Brill.
- Caferoğlu, Ahmet (1984). *Türk Dili Tarihi II*, 3. bs., İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Canpolat, Mustafa ve Önler, Zafer (2007). *Edviye-i Müfredde İshâk Bin Murâd*, Ankara: TDK Yayınları.

Çelik, Neslihan (2012). *Buddhist Çevre Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Tabâbet*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DeWeese, Devin (2013). “Muslim Medical Culture in Modern Central Asia: A Brief Note on Manuscript Sources from the Sixteenth to Twentieth Centuries”, *Central Asian Survey* 32(1), 3-18.

Doğan, Şaban (2009). *Terceme-i Akrabâdîn Şerefeddin Sabuncuoğlu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eckmann, János (2003). *Çağatayca El Kitabı*, çev.: Günay Karaağaç, Ankara: Akçağ Yayınları.

Eraslan, Kemâl (1993). “Çağatay Edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C: 8, s. 168-176, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Ercilasun, Ahmet Bican (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 7. bs., Ankara: Akçağ Yayınları.

Erdağı Doğuer, Binnur (2013). *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî*, Ankara: TDK Yayınları.

Gabain, A. von (1995). *Eski Türkçenin Grameri*, çev.: Mehmet Akalın, 2. bs., Ankara: TDK Yayınları.

Gürgüz, Aysun (2005). *İbn Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond'ning Tıbb Kitabı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hällzon, Patrick (2022). Languages of healing theories, practise and terminology within Eastern Türki medicine in the late 19th and early 20th centuries, *Acta Univesitatis Upsaliensis*, Uppsala.

Jarring, Gunnar (1946). *Materials to The Knowledge of Eastern Turki I*, Lund: Lunds Universitets Arsskrift.

Jarring, Gunnar (1948). *Materials to The Knowledge of Eastern Turki II*, Lund: Lunds Universitets Arsskrift.

Jarring, Gunnar (1951a). *Materials to The Knowledge of Eastern Turki III*, Lund: Lunds Universitets Arsskrift.

Jarring, Gunnar (1951b). *Materials to The Knowledge of Eastern Turki IV*, Lund: Lunds Universitets Arsskrift.

Jarring, Gunnar (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund: Lunds Universitets Arsskrift.

Karaoğlu, Elif Gizem (2021). “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Metninde Ahlât-I Erbaa'nın İşlenişi”, *Yunus Emre Mehmet Akif Armağanı Türk Dili Araştırmaları-1*, (Ed. Ümit Hunutlu, Gül Yılmaz Çal, Serap Eksiöğlu, Emine Gürbüz) Ankara: Akçağ Yayınları.

Karimova, S. (2012). “Natural and Exact Sciences”, *The Treasury of Oriental Manuscripts*, Tashkent: UNESCO.

Károly, László (2003). “Lexical Analysis of a Seventeenth-Century Chaghatay Treatise on Medicine”, *Altaica Budapestinensia MMII, Proceedings of*

the 45th Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Budapest, Hungary, June 23-28, 2002, Alice Sárközi & Attila Rákos (eds), s. 171-180.

Károly, László (2005). "Egy 17. Szádadai Csagatáj Orvosi Könyv Mint Nyelvi Forrás", *Nyelvtudományi Közlemények*, 102. Kötet, p. 89-112.

Károly, László (2006). "A Seventeenth-Century Chaghatay Treatise on Medicine", *Orvostörténeti Közlemények*, 194-195, p. 51-61

Károly, László (2011). "Türkçe Yazılmış İslam Tıp Eserlerinde Şifalı Dualar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S 17, s. 19-30.

Károly, László (2012). "Panaceas and Other Miraculous Cures in Middle Turkic Medical Writings", *Shaman*, Volume 20 (1-2), p. 5-21.

Károly, László (2014). *A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhân Quli Khan*, Leiden / Boston: Brill's Inner Asian Library.

Kaya, Önal (2006). "Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI: Doğu Türk Yazı Dili Alanına Ait Bir Tıp Metni", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 3, S 4, s. 111-129.

Keleş, Bahattin (2005a). "Eyyubiler ve Memlûkler Döneminde İnşa Edilen Bazı Önemli Hastaneler ve Ünlü Tabipler", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı I*, Ankara: TTK Yayınları.

Keleş, Bahattin (2005b). "Memlûkler Dönemine Ait Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri ile İlgili Bir Vakfiye", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı I*, Ankara: TTK Yayınları

Köprülü, M. Fuad (1945). "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi C: III*, s. 270-323, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Küçükler, Paki (1994). *Yâdigâr-ı İbn-i Şerif*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öger, Adem (2019). "Çağatayca Yazılmış Bir Rüya Tabiri Üzerine", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C 7, S 17, s. 502-521.

Ölmez, Mehmet (1999). "Süryani Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni", 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 1996 Ankara, s. 815-820.

Önler, Zafer (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I*, Ankara: TDK Yayınları.

Özdemir, Güllü (2018). *Hekim Beşir Çelebi Mecmûatü'l-Fevâyid*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sarıtaş, Eyüp (2005). "Uygurların X.-XII. Yüzyıllar Arasında Orta Asya'daki İlaç Ticaretine İlişkin Faaliyetleri", 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı I*, Ankara: TTK Yayınları

Sertkaya, Osman Fikri (1992). "Özbekçe Tıp-Nâme-i Türkî", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri (İstanbul 17-19 Şubat 1988)*. Ankara: TTK Yayınları.

Sertkaya, Osman Fikri (1996). "Göz Hastalıkları Üzerine Eski Uygurca Bir Sutradan Parçalar", *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi*.

Sertkaya Osman Fikri (1997). “Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış”, *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, AKM Yayınları, s. 349-359.

Sertkaya, Osman Fikri (2012). “Doğu Türkçesi ile Yazılan Tıp Metinleri Üzerine”, *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongresi Özet ve Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yayınları.

Şevki, Osman (1991). *Beş Buçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, haz.: İter Uzel, Ankara: KB Yayınları.

Tek, Recep (2019). Nevruz ve Günlerle İlgili Çağatayca Yazılmış Bir Metin Üzerine Değerlendirme”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S 2019/13, s. 146-160.

Terzioğlu, Aslan ve Sertkaya, Osman Fikri (1981). “Özbek Türkçesi ile Yazılmış Şimdiye Kadar Bilinmeyen Arap Harfli Tıbbi Bir Yazma ve Bu Yazmanın Türk Dil-Kültür ve Tababet Tarihi Bakımından Değeri”, *1. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler, C II*, s. 143-150.

Turan, Zikri (1992). *Hacı Paşa (Celâleddin Hızır): Teshil*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uçar, Erdem (2015). “A Turkic Medical Treatise From Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhân Quli Khan” *Dil Araştırmaları*, S 16 (Bahar 2015). s. 297-304.

Uysal, İdris Nebi (2020a). *XX. Yüzyılın Başlarında Çağatay Türkçesiyle Yazılmış bir Tıp Metni Tabibçılık*, İstanbul: Kesit Yayınları.

Uysal, İdris Nebi (2020b). “Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabibçilik”, *Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler*, s. 375-392, Ankara: Detay Yayıncılık.

Uysal, İdris Nebi ve Demir, Erdal (2020). “Tarihî Tıp Metinleri Bibliyografyası: Lisansüstü Tezler-Kitaplar”, *Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler*, s. 357-374, Ankara: Detay Yayıncılık.

Uysal, İdris Nebi (2021). “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Dinî Ahlaki Bir Metin: Zafer-Nâme”, *Prof. Dr. H. Ömer Karpuz’a Armağan Türkçeye Saygı*, s. 465-491, Konya: Palet Yayınları.

Uzel, İter ve Süveren, Kenan (1999). *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Mücrreb-Nâme (İlk Türkçe Deneysel Yıp Eseri)*. Ankara: AKM Yayınları.

Ünver, Ahmet Süheyl (1936). *Uygurlarda Tababet: VIII-XIV. Asır (La Medecine Chez Les Ouigours): Prof. R. R. Arat'ın Okuduğu Uygurca Metinlere Göre*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Ünver, Ahmet Süheyl (2014). *XI-XIV üncü Asırlar: Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababeti Tarihine Dair*, 2. bs., Ankara: TTK Yayınları.

Vaner, Haydar (1939). “Esrarü'l-Etibba Türk-Çağatay İllerinin Tıp Kitabı”, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, C 3, No: 12, s. 128-134.

Yaylagül, Özen (2014). “Eski Uygur Türkçesi ve Batı Orta Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki Fiiller”, *Bilig*, S 68, s. 267-296.

Zülfikar-Aydın, Mükерrem Bedizel ve Tören, Hatice (1996). “Çağatayca Bir Tıp Kitabı”, *IV. Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Özetleri*, 18-20 Eylül 1996, s. 16.

«АСРАР АЛ-АТИББА’А» МЕДИЦИНАЛЫҚ ТРАКТАТЫ – ТҮРКІ МҰРАСЫ

Тұяқбаев Өмір Оразұлы

«Академик Қ.И. Сәтбаевтың мемориалдық музейі» РММ,

Алматы / Қазақстан

omirabuali@gmail.com

Аңдатпа

Белгілі ақын, жиһангер, философ Насир Хусроу (1004-1088) алғаш Дешті Қыпшақ деп атаған Түркілер жері – далалық және қалалық мәдениеттің бөсігі болды. Дешті Қыпшақ даласынан өткен Жібек жолы түрлі жұрттың озық өнерін, кәсібін, ғылымын, мәдениетін өзара алмасуға, үйренуге үлкен ықпал еткені белгілі. Түркі даласын кесіп өткен «Жібек жолы» түрлі жұрттың озық өнерін, кәсібін, ғылымын, мәдениетін өзара алмасуға, үйренуге үлкен ықпалын тигізді. Соның ішінде сауда жолы бойындағы қалаларда емшілік өнерінің, дәрі-дәрмек жасау кәсібінің арнасы кеңейіп, бірнеше халықтың тәжірбиелерімен дами түсті. Жазба дерек беттеріндегі шығыстық медицина мәліметтері, ортағасырлық медициналық, энциклопедиялық көп трактаттар осының айғағы.

Ортағасырларда үнемі даму үстінде болған емшілік дәстүр өз кезеңіндегі шығармаларда хатталатындықтан, біз әр көне шығарма зерттеуге лайық деп білеміз. Түркі тіліндегі шығармалардың басым көпшілігі парсы немесе арап тілінен аударылғаны тарихтан мәлім. Ал, мақалада түркі тілінен парсы тіліне аударылған «Асрār ал-атиббā’ның» («Емшілер сыры») және басқа да ортағасырлық медициналық трактаттардың дала медицинасына қатысты деректік маңызы талқыланады.

Кілт сөздер: Дешті Қыпшақ, халық емшілігі, ортағасырлық медициналық трактаттар, түркі медицинасы, «Асрār ал-атиббā’», «Таңсұқ-нāме»

МЕДИЦИНСКИЙ ТРАКТАТ «АСРĀР АЛЬ-АТИББĀ’» – ТЮРКСКОЕ НАСЛЕДИЕ

Аннотация

«Дешт-и Кыпчак», которую известный поэт, философ Насир Хусров (1004-1088) впервые назвал земля тюрков, была колыбелью кочевой и городской культуры. Известно, что «Шелковый путь», проходивший через

«Дешт-и Кыпчак», оказал большое влияние на взаимный обмен и освоение передового искусства, профессии, науки и культуры разных народов. Среди них, в городах вдоль торгового пути, искусство врачевания и профессия изготовления лекарств расширялись и развивались благодаря обмену опытом нескольких народов. Доказательством тому служат сведения о восточной медицине на страницах письменных источников, многих средневековых медицинских и энциклопедических трудов.

Поскольку в средние века развивавшаяся врачебная традиция постоянно фиксировалась в трудах своего времени и мы считаем, что каждое древнее произведение вполне достойно изучения. Из истории известно, что большинство произведений на тюркском языке были переведены с персидского либо с арабского. В статье мы изучаем «Асрар ал-атибба» («Тайна целителей») и другие средневековые медицинские трактаты, переведенные с тюркского на персидский язык, и их источниковедческое значение в степной медицине.

Ключевые слова: Дешт-и Кыпчак, народное врачевание, средневековые медицинские трактаты, тюркская медицина, «Асрār ал-атиббā'», «Тансӯк-нāме»

THE MEDICAL TREATISE “ASRĀR AL-ATIBBĀ” IS TURKIC HERITAGE

Abstract

"Dasht-i Qypchak", which the famous poet, philosopher Nasir Khusrow (1004-1088) first called the Land of the Turks, was the cradle of nomadic and urban culture. It is known that the "Silk Road", which passed through the "Dasht-i Qypchak", had a great influence on the mutual exchange and development of the advanced art, profession, science and culture of different peoples. Among them, in the cities along the trade route, the art of medicine and the profession of medicine making expanded and developed through the exchange of experience of several peoples. The proof of this is the information about oriental medicine on the pages of written sources, many medieval medical and encyclopedic works.

Since in the Middle Ages the developing medical tradition was constantly recorded in the works of its time, and we believe that each ancient work is quite worthy of study. It is known from history that most of the works in the Turkic language were translated from Persian or from Arabic. In the article we study "Asrār al-atibbā" ("The Secret of the Healers") and other medieval medical treatises translated from Turkish into Persian, and their source study significance in steppe medicine.

Key words: Desht-i Kypchak, folk medicine, medieval medical treatises, Turkic medicine, “Asrār al-atibbā”, “Tansūq-nāme”

Кіріспе

Ортағасырлық шығыс медицинасының тарихы, фармакологиялық білімдері ғалымдардың қызығушылығын ұзақ уақыттан бері тудырып келеді және соңғы уақытта елеулі зерттеулердің нысанына айналып келеді. Десе де, медицина дамыған Мауераннахр мен Хорезм аумағында жазылған көптеген парсы, түрік медициналық трактаттар әлі де толыққанды зерттелмей, ғылыми айналымға ене алмай жатқан жайы бар. Орта Азияда жазылған медициналық еңбектердің көпшілігі алғаш арап тілінде жазылса, XII ғ. бастап парсы тілінде жазыла бастады. Ал түркі (шағатай, ескі қыпшақ) тіліндегі медициналық еңбектер нақты қай кезеңнен бастап жазыла бастады деген сұрақтың жауабы әлі де басы ашық күйінде қалып тұр. Бұл сұрақтың нақты жауабы болмауының басты себебі бар: біріншісі, түркі тіліндегі медициналық трактаттардың толық зерттелмеуі; екіншісі, медициналық мұралардың аз сақталуы.

Осы себептен болса керек, Ұлы даланың ортағасырлық медициналық мәдениеті арнайы зерттеуге әлі де болса алына қойған жоқ. Дала медицинасы кешенді зерттелмесе де, С.Х. Субханбердин (Субханбердин, 1967), А. Арцишевский (Арцишевский, 2006), Ә.Т. Төлеубаев (Төлеубаев, 2006), В. Переверзев (Переверзев, 2002), Г.К. Аалиева (Аалиева, 2017), А. Афанасьева (Afanasyeva, 2010) сынды бірқатар зерттеушілердің халық медицинасына әлеуметтік, саяси, мәдени және экономикалық дамудың бір көрінісі, мәдени генезис процесінің бөлігі және адамның бейімделуінің әлеуметтік-мәдени механизмдерінің бірі ретінде шолып өткен еңбектері бар.

Шетелдік ғалымдара арасында А. Бодреглетти (Bodroglieti, 1973), К. Элгуд (Elgood, 1970), А. Крие (Kriye, 2014), Л. Кароли (Károly, 2014), Ф. Алекберли (Alakbarli, 2006) еңбектерінде халықтық медицинаны этнологиялық тұрғыдан қарастырылып, бірқатар түркі тіліндегі жазба мұраларды ғылыми ортаға ұсынады. Мысалы, Упсала университетінің профессоры Л. Кароли 2000–2002 жж. шайбандық Субхан-кули ханның медициналық трактаттары бойынша: «Sayyid Subhān Qulī Muḥammad Bahādur kán orvosi traktátuma» («Сайид Субхан-кули Мұхаммед Бахадур ханның медициналық трактаты») тақырыбында кандидаттық диссертация жазды. Диссертациясында аталған шағатай тіліндегі трактатқа мәтінтанулық зерттеу жүргізді. Зерттеуші К. Элгуд өзінің монографиясында («Safavid Medical Practice») XV–XVIII ғғ. сефевиттер медицина өнері мен практикасының тарихын баяндайды, оқырмандарды қыруар деректермен таныстыра отырып, әр аймақтағы халықтардың мәдени байланыстарын ашықтайды. Парсы және арап тілдерін жетік меңгергені арқасында ол Таяу Шығыстағы және Орта Азиядағы медициналық еңбектерді түпнұсқа қолжазбаларынан зерттейді. Түрік зерттеушісі А. Крие PhD докторлық диссертациясында Анадолы және Түркістан түріктерінің (ұйғырлар) медициналық дәстүрлері мен мәдениетін салыстыра отырып, этнографиялық материалдар негізінде олардың сабақтастығын, ұқсастықтары мен ерекшеліктерін зерттеді. Профессор және

200-ден астам ғылыми еңбектердің авторы Ф. Алекберли оннан астам ортағасырлық медициналық шығарманы зерттеп, ғылыми ортаға таныстырды. Оның еңбектерінде Камал әл-Кашанидің «Аруах әл-аджсәд» (XIV ғ.), Муртаза Галу хән Шамлұдың «Хирга» (XVII ғ.), Абу әл-Хасан Марағидің «Муаллиджәт-и мунфаридә» (XVIII ғ.) шығармалары алғаш рет ғылыми тұрғыда қарастырылады. Адамзат өркениетіне өзіндік үлесін қоса білген көшпелі халықтардың этномедицинасын бұл ғалымдар әлемдік медициналық мәдениеттің ажырамас бір бөлігі ретінде таныстырады.

Көне түркілердің емшілік өнерлері жоғары деңгейде болғанынан антик авторлары шығармаларында; Геродоттың (484-425 б.з.д.) «Тарих», Гиппократтың (460-370 б.з.д.) «Ауа, су және жергілікті жерлер туралы», Теофрасттың (371-287 б.з.д.) «Су туралы», Плинийдің (б.з. 22-79 жж.) «Шынайы тарих» және Пелагонийдің (б.з. IV ғ.) «Ветеринарлық өнер» туралы еңбектерінде айтылады. Олардың шығармаларында сақ, сармат тайпалардың емшілік өнерлері туралы үзік-үзік мәліметтер кездеседі. Мысалы, ежелгі грек дәрігері Гиппократтың «Ауа, су және жергілікті жерлер туралы» атты еңбегінде сақтар арасында жиі кездесетін буын аурулары, жамбас ұршығының мүжілуі және ат үстінде ұзақ жүрудің салдарынан болатын ақсақтық аурулары және оның емі жайлы айтылады. Гиппократтың жазбаларында сақтардың қан алу дәстүрі туралы былай баяндалады: «... олар құлақтың артындағы екі тамырдан қан алады, қан тоқтаған кезде адам әлсізденіп, ұйықтап қалады» (Воробьев, 2005: 13; Гиппократ, 1936: 280). Геродот скифтер арасында емшілікпен арнайы айналысқан емшілердің болғаны туралы хабарлайды. Көне Грек, Рим деректерінде скифтердің әртүрлі дәрілік өсімдіктерді қолданғаны туралы айтылады. Плиний мен Теофраст римдік тер гректер «скиф шөптері», скиф тамыры» деп аталатын емдік шөптерді кең қолданғанын, сауда жолдарымен әрі-бері тасымалданғанын жазады. Рим ветеринары Пелагониус те грек және рим дәрігерлері «скиф шөптерін» дәрі-дәрмек өндіру үшін кеңінен қолданғанынан хабар береді. «Сикф шөптері» арасында иіртамыр (халық атауында – татар шөбі), кирказон тамыры мен понтикалық шандра аталады (Мирский, 2005: 12).

Дала қазақтарының медицинасында да емдік шөптер кең қолданылғаны және емшілік практикасында басымдыққа ие болғаны жайлы орыс тарихшылары мен этнографтары А.Е. Алекторов (Алекторов, 1886), А.И. Васильев (Васильев, 1902), И. Лосев (Лосьев, 1875) өз еңбектерінде баяндаған. Қазақтардың халықтық медицинасында қолданылатын бірқатар дәрілік өсімдіктер мен одан жасалған дәрілермен емдеу жолдары, дайындау әдістері жайлы 1841 жылы қазақ даласына арнайы экспедициямен келген орыс штаб-дәрігері А.Ямгин көп мәлімет қалдырған. Автордың айтуынша, ем-дом шарасында қазақтар дәрілік шөптерді жиі қолданған (Ямгин, 1845: 62). Дала емшілері – оташы, жарашы, сынықшы, бақсылардың емдеу шаралары Ш. Уәлихановтың мақалаларында да сипатталады (Уәлиханов, 1985).

Орталық Азияда жазылған ортағасырлық медициналық трактаттар

Орталық Азияда жазылған медициналық трактаттардың басым көпшілігі XIV–XVII ғасырлар еншісіне тиеді, нақтырақ Әмір Темір негізін салған мемлекет билігі (1370–1507 жж.) тұсына дәл келеді. Әмір Темір мен ұрпақтары билігі тұсында Орталық Азияға Шам, Иран, Индия және басқа да өңірлерден Наср ад-дін Түсі, Фазл Аллах ат-Табрйзі, Мауләна Джамәл ад-дйн, ‘Изз ад-дйн Мас‘уд аш-Ширәзі, Бурхән ад-дйн Нафис ал-Кирмәни секілді танымал дәрігерлер әкелініп, көптеген емханалар, оқу орындарын ашыла бастады. Нәтижесінде өңірде шөптік дәрілермен, жануарлар өнімдерімен емдеу медицинасы дамып, Мансұр ибн Мухаммад ибн Ахмад ибн Иүсуф ибн Факіх Илиәс (еңбектері «Тибб-и Мансұрй» деген жалпы атпен танылды), Наджйб ад-дйн Самарқәндй («ал-Асбәб уа ал-Аламәт», «Шарх ал-Мүджаз» шығармаларының авторы) сынды мауареннахрлық дәрігер ғалымдар қатары көбейді. Өңірден шыққан танымал ғалымдардың қатарында Иүсуф ибн Иүсуф ат-табйб ал-Хирауйді (1544 ж. қ.б.) атаса болады. Захир ад-дин Бабырдың жеке дәрігері болған, Әлішер Науаи негізін салдырған Гераттағы «Дар аш-шифа» медресесінде тәлім алған Иүсүфтің «‘Иләдж ал-амрәз» («Аурулардың емі»), «Джәми‘ ал-фауә’ид» («Пайдалы емдер жинағы»), «Ситта-и зарүрия» («Денсаулықтың алты қажеттілігі»), «Рисәла-и ма’күл уа машрүб» («Ішім-жем туралы трактат») атты өлең жолдарымен жазылған трактаттары бар. Олар жазба деректерде «Тибб-и Иүсуфи» («Иүсуф медицинасы») деген жалпы атаумен кездеседі.

Отырықшы және көшпенді халықтарды бір мемлекет астына ұйыстыра білген тимуридтер билігі кезінде медициналық шығармалар бірнеше тілде жазыла бастады. Мысалы, кермандық емші Ни‘маталла ибн Муғис ад-дйн (1477 ж.қ.б.) «Бахр әл-хауәсс» («Ерекше қасиеттер теңізі») атты еңбегінде оқырмандарға түсінікті болуы үшін ем-домда қолданылатын шөптер мен терминдердің бес тілдегі (араб, парсы, дари, үнді, түрік) сөздігін құрауы соның бір айғағы. Мухаммад бин Иүсүф әл-Хирауи «Бахр әл-Джауәхйр» («Жауһарлар теңізі») атты араб-парсы медициналық сөздігін құрады. Иүсүф әл-Хаджи әл-Қаршй (XVI ғ.) Ибн Сина еңбектеріндегі емдік шөптер туралы айтқандарын тиянақтап, Биджапур (Индия) сұлтаны, түркімендік Иүсүф ‘Адил шахқа (1450–1510) арнап «Рисәла-и ‘аттар-намә-и ‘Адил шахй» («Әділ шахқа арналған емдік шөптер туралы трактат») еңбегін жазады. Ортағасырларда медициналық трактаттар адамзат игілігі үшін жазылған ортақ мұра ретінде қабылданып, кімнің қай тілде жазғанына қарамастан, қажеттілігіне қарай қолданыла берген.

Әмір Темір мемлекеті тұсында дамыған шипагерлік дәстүр кейін шайбандықтар, аштархандықтар мен Қазақ, Сібір хандықтарында да заңды жалғасын тапты. Өңірде түркі тілінде жазылған медициналық трактат (ескі қыпшақ тілінде) 1470 жылы қазақ ханы Жәнібектің (1480 ж.қ.б.) бұйрығымен

жазылған емші Өтейбойдақ Тілеукабылұлының (1388-1478) «Шипагерлік баяны». Бірақ бірқатар ғалымдар оның көне шығарма екеніне күмән келтіреді, өйткені түпнұсқасы сақталмаған, Қытайда бірнеше мәрте көшіріліп мәтіндік өзгерістерге ұшыраған қолжазбасының өзі өртке ұшырап (6-мәрте көшіріліп жазылған қолжазбаның 3655 бетінен 1095 беті жеткен) кеткен (Өтебойдақ, 1996: 18).

Аты көпке мәлім тарихшы-жылнамашы, Хива ханы Әбілғазы Баһадүр хан (1606–1664) емшілік өнерге қызыққаны, 1643-1663 жж. аралығында «Манәфи’ ал-инсән» («Адам пайдасы») атты медициналық трактат жазғаны белгілі. Оның шағатай тіліндегі бұл шығармасының бір нұсқасы бүгінде Ташкенттегі Әбу Райхан Бируни ат. Шығыс қолжазбалары орталығында (ШҚО) сақтаулы (инв.№4107), бірақ кешенді зерттеуге алынбаған (Жуманазаров, 2015: 125). Аштарханидтер әулетінен шыққан Мауереннахр билеушісі Сайид Субханқули Баһадүр хан да (1680–1702) кезінде «Табйблік китәбі», «Ихйә’ ат-тибб Субхәни» («Субхан[қули] медицинасының жандануы») атты трактаттар жазып қалдырған. «Табйблік китәбінің» А.Вамбери 1824-26 жж. Орталық Азияға жасаған сапары кезінде Гератта тапқан бір нұсқасы бүгінде Венгрия Ғылым Академиясы кітапханасында (Төгөк О. 38) тұр, ал «Ихйә’ ат-тибб Субхани» қолжазбалары Әбу Райхан Бируни ат. Шығыс қолжазбалары орталығында (инв. № 2101) сақтаулы (Собрание восточных рукописей, 1952: 436/III).

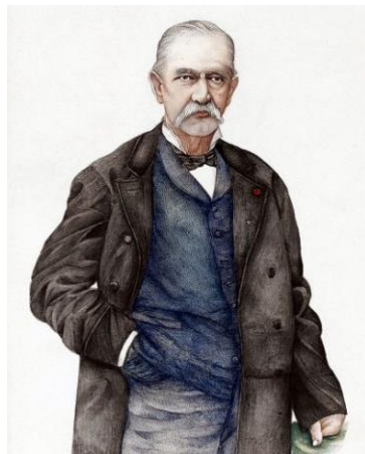
XIV-XVII ғасырлардағы дала халықтарының арасында шипагерлік өнер және емшілік дәстүр жоғары деңгейде болғанын бізге жеткен медициналық мазмұндағы көне мұралар дәлелдейді. Көріп отырғанымыздай, ортағасырлық түркі медициналық трактаттары негізінен дала элиталары арасында немесе билеушілер сарайында жазылған. Осындай медициналық трактаттардың бірі – көшпенді Көшкінші (немесе Көшім хан, 1432-1530) мен оның ұлы Әбу Сағид (1533 ж.қ.б.) ханның жеке дәрігері болған Сұлтан Әлі әл-Хурасанидің «Дастүр ал-‘иләж» («Емшілік дәстүрі») атты трактаты.

«Асрәр ал-атиббә’» трактаты

«Асрәр ал-атиббә’» («Емшілер сыры») медициналық мұрасына алғаш көңіл бөліп, ғылыми ортаға ұсынған француз әскери дәрігері, эпидемиолог-ғалым, Франция Ғылым Академиясының корресподент мүшесі, Ұлттық Медицина Академиясының академигі Джозеф Тулузан (1820–1897) болды. Францияның Сыртқы істер министрлігі бірінші дәрежелі танымал дәрігер Тулузанды 1858 ж. Парсы шахы – Наср ад-дин Шахтың (1831–1896) дәрігері етіп тағайындайды. Иранда Таиб Түлүзән Иүнәни есімімен танылған ол медициналық оқу орындарын ұйымдастырушы, эпидемиолог және хирург ретінде шах сарайында 30 жыл *Хаким-башы* (حکیم باشی) қызметін атқарады. Иранға келмес бұрын ол «Gazette Medical de Paris» басылымының 1850-1856 жж. редакторы қызметін атқарады. 1854-55жж. Қырым соғысына қатысады, онда ол әскерде тарайтын тырысқақ, дизентерия, сүзек, іш сүзегі сияқты

жұқпалы аурулар мен солдаттардағы цинк, акродиния жетіспеушіліктері бойынша бақылаулар жасайды. Тулузан эпидемиялық аурулармен күресу жолында елуге жуық мақала жазады. Тегеранда жүрген жылдары парсы, үнді медицинасымен танысып, парсы тілінде ұмыт қалған екі ортағасырлық трактатты жарыққа шығарады: 1) «Асрәр ал-атиббә'»; 2) «Рисәла дар тибб». (Theodorides, 1998: 96)

Аталған медициналық шығарма «Asrār al-aṭibbā' iā mudjarrabāt īlat Chaḡatāīī» (اسرار الاطباء مجربات ايلات جغتايي) – «Емшілер сыры немесе Шағатай елдерінің емшілік тәжірбиесі» деген атпен алғаш Джозеф Тулузанның бастамасымен және редакциясымен Тегеранда 1276/1860 жылы, кейін 1963 жылы араға жүз жыл салып екінші мәрте басылып шығады. Кітап кіріспесінде трактаттың қолжазбасы, шығу тарихына шолу жасалады. Тулузан тозығы жеткен, парақтары түбінен ажырап ретсіз шашылған қолжазбамен танысуына, беттерін реттеп, баспаға дайындауына екі ай жұмсайды. Оны қолжазба мәтініндегі дәстүрлі шығыс және грек медицинасынан тіпті бөлек ем-дом түрлері қызықтырады.

Joseph Désiré Tholozan (1820-1897)

Мәтінімен толық таныса келіп, Орта Азия халықтарына тиесілі екенін және хижра жыл санауымен 910 жылы парсы тіліне түрік тілінен аударылғанын анықтайды. Шығарманы Мирзә Шихаб ад-дйн Сәкиб Даһлауи әл-Хорасәни атты кісі 910/1506 жылы Бомбей арқылы қажылыққа бара жатқан Шахзада Азат Мухаммад Әзім төренің қолындағы шағатай тіліндегі қолжазбасынан аударды (Tülüzān, 1383: 14). Мухаммад Әзім төрені *Шахзаде* деп көрсетуіне қарағанда қолжазба иесі де қарапайым адам болмаса керек.

Парсы әдебиеттерінде «Асрәр ал-атиббә'» деген қысқа атауымен танылған шығармада жалпы саны 80 аса түрлі аурудың емдік жолдары баяндалады. Кітап мәтінінде алдымен аурудың аты аталып, содан кейін ауруға байланысты ем-домы баяндалады. Трактаттың бір ерекшелігі араулар бала ауруы, әйел ауруы, жұқпалы ауруы деп жіктеліп, әрқайсысына арнайы бөлімдер арналады. Кітаптың бірқатар беттерінде мәтіннің шетіне түрлі дерттің еміне қатысты қосымша материалдар беріледі. Соған қарағанда Тулузан қолжазбаны баспаған даярлау кезінде кей беттің ретін таба алмағандықтан немесе жыртылған беттерінде сақталған мәтіндерді де қамтып беруге тырысқанға ұқсайды. Трактат аударма шығарма болғандықтан ондағы ем-дом жолдары аса жеңіл, барлығына ұғынықты тілмен баяндалады (Tülüzān, 1383).

Қорытынды

«Асрәр ал-атиббә'» («Емшілер сыры») атты медициналық трактатының далалық медицина мәдениетінен, ерекшеліктерінен, эпидемиялық ауруларға қарсы көшпенді халықтарының күресу жолдарынан, фармакологиялық білімдерінен мол мәлімет беретін шығарма ретінде бағалауға болады. Шығарманы арнайы зерттемесе де түркі тілінде жазылған ортағасырлық шығармаларға шолу еңбектер жазып жүрген белгілі түрік ғалымы Варнер Хайдар мен Идрис Неби Уисал «Асрәр ал-атиббә'ны» шағатай тілінде жазылған алғашқы медициналық еңбек деп бағалайды (Vaner, 1939; Uysal, 2020: 380).

Жалпы ортағасырларда жазыла бастаған шағатай тіліндегі медициналық еңбектерге негізінен парсы тіліндегі шығармалардың үлкен ықпалы болғанын білеміз. Ал, түркі тіліндегі медициналық шығармалар ортағасырлардағы медицина дамуына нендей үлес қосты, орны қандай болды? Бұл сұрақтың басы ғылымда әлі де ашық тұр. Түркі тілінің ықпалы болмады деп айтуға келмейді. Өйткені, XIII ғасырдан бастап Еуразия кеңістігіне түгел дерлік үстемдік жүргізген түркі халықтарының да медицина ғылымы мен мәдениетінде қандай да бір ізі қалмауы мүмкін емес еді. Иран жерінде салтанат құрған илхандықтардың медицинасы туралы белгілі энциклопедист-ғалым, дәрігер Рашид ад-дин Фазлалла Хамадани (1247–1318) «Таңсұқ-нәме Илхәні» (تنگسوق نامه ایلخانی) атты шығарма жазған болатын. Шыңғыс хан тарихын жазған жылнамашы, атақты «Джами' ат-тауарих» тарихи шығарманың авторы Рашид ад-дин Хамаданидің бұл шығармасы түркі-моңғол халықтарының емшілік мәдениетінің маңызды дерегі екені отандық ғылымда әлі де ескерусіз қалып келеді. «Таңсұқ-нәме Илхәні» шығармасы да кезінде түркі тілінен парсы тіліне аударылған болатын. Атауы «Таңсуқ наме» – түркі тіліндегі «таңсық» – *таңданарлық, қат, керемет құбылыс* деген мағынасында алынған, қазақша «Елхандық таңсық кітабы» деп аударуға болады.

Дәл осылай шамамен XV ғасырда Дешті Қыпшақ даласында жазылған «Асрәр ал-атиббә'» шығармасы да көшпелі түркі халықтарының емшілік өнерінен мол мәлімет беретін әлі де болса зерттелмей қалған маңызды дерек. Парсы тіліндегі аудармасымен бүгінге жеткен «Таңсұқ-нәме Илхәні» (XIII ғ.), «Асрәр ал-атиббә'» (XV ғ.), «Дастұр ал-'иләж» (XVI ғ.) т.б. шығармалары далалық медицина дерегі ретінде бағалауға және түркі мұрасы деп тануға әбден болады. Бұл шығармаларды кешенді зерттеу біздің дала медицинасы жайлы танымымызды одан да әрі кеңейте түсері анық.

Қолданылған әдебиеттер:

Afanasyeva, Anna (2010). Russian Imperial Medicine: The Case of the Kazakh Steppe //Crossing Colonial Historiographies: Histories of Colonial and Indigenous Medicines in Transnational Perspective. / Ed. by A. Digby, W. Ernst, P.B. Mukharji. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. – P. 57–75.

Alakbarli, Farid (2006). Systematic analysis of Animals used in Medical Azerbaijan // Vesalius. Official Journal of the International Society for the History of medicine. – XII, 3. – 18–22 pp.

Bodroglieti, A. (1973). The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine // Türk Dili ve Edebiyatı Dergesi. – №21 (31 Aralık). – 115–125 pp.

Elgood, Cyril (1970). Safavid Medical Practice: The Practice of Medicine, Surgery and Gynaecology in Persia Between 1500 – 1750 A.D. – Luzac. – 301 p.

Karoly, László (2014). A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan / Edit.: M. Drompp; D.DeWeese. – Leiden: «BRILL». – 321 p.

Kriye, Amine (2014). Türkiye Türkleri ile Uygur Türklerinin Hoten-Konya İlleri Çevresinde Halk Kültürü Bakiminden Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – S. 156.

Theodorides, J. (1998) Tholozan and Persia // History of Science. – №32(3). – 287-96 pp.

Ṭūlūzān, Iūnānī (1383). Asrār al-aṭibbā' iā mudjarrabāt ilat Chaḡatāiī. – Ṭehrān: Muassase-ie muṭāla'āt-e tarīkh, ṭibb-e islāmī. – S. 101.

Uysal, İdris Nebi (2020). Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabibçilik // Tarihsel ve Çağdaş Türk lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler. – Ankara. S. 412 (375–392)

Vaner, Haydar (1939). «Esrarü'l-Etibba» Türk-Çağatay İllerinin Tıp Kitabı // Türk Tıp Tarihi Arşivi. Cilt 3, – №12, – S. 128-134.

Аалиева, Г.К., Тентигулкызы, Н. (2017) Эволюция народной медицины и ее место в социальной структуре кыргызов по эпосу «Манас» // Интерактивная наука. – №12, – С. 111–120.

Алекторов, А.Е. (1886). Киргизы // ОЛ. – № 13-20, № 22-25.

Арцишевский, Адольф (2006). Этюды о врачах и фармацевтах. – Алматы: Эмити.

Васильев, А.В. (1902). Народные способы врачевания у киргиз Тургайской области // Тургайская газета. – С. 22–47.

Воробьев, А.А., Петрова, И.А. (2005). Хирургия в изобразительном искусстве. – Волгоград: Издательство ВолГМУ. – С. 352.

Гиппократ (1936). О воздухах, водах и местностях // Избранные книги / Пер. с греч. проф. В. И. Руднева. – Москва: Государственное издательство биологической и медицинской литературы. – С. 275–306.

Жуманазаров, Х.С. (2015). Ham hukmdor, ham tabib // Tafakkur. – №3. – С. 125-126.

Лосев, И. (1875). Медицина в Киргизской степи // Московская газета. – №28. – С. 864.

Мирский М.Б. (2005). Медицина России X–XX веков: очерки истории. – М.: РОССПЭН. – С. 107.

Өтеубойдак, Тілеукабылұлы (1996). Шипагерлік баяны / Араб қарпінен көшіргендер К. Елемес, Д. Мәсімхан. – Алматы: «Жалын». – Б. 464.

Переверзев, В.Г. (2002). Лекарственная помощь и история становления аптечного дела в Казахстане // Казахстанский фармацевтический вестник. – № 21 (169).

Собрание восточных рукописей, 1952 – Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. / Под ред. чл.-кор. АН УзССР, д.и.н., проф. А.А. Семенова. – Т. 1. Ташкент: УзССР Фанлар Академиясиниг нашрети.

Субханбердин, С.Х. (1967). Автореферат на соискание ученой степени канд. фарм. наук «Лекарственная политика и история развития аптечного дела в Казахстане». – Алматы.

Төлеубаев, Әбдеш Тәшкенұлы (2006). Қазақтағы бақсылық // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. – Алматы: Арыс. – Б. 291-316.

Уәлиханов, Шоқан (1985). Қазақтардағы шамандықтың қалдығы / Тандамалы. – Алматы: «Жазушы». – Б. 520.

Ягмин, Альфонс (1845). Киргиз-кайсацские степи и их жители. – СПб. – VI+77 с.

Тегеранда 1383/1963 ж. басылып шыққан «Асрәр ал-атиббә'ның»
титулдық беттері

«ДАСТҰР АЛ-‘ИЛĀЖ» ТРАКТАТЫНДА КЕЗДЕСЕТІН АУРУ ТҮРЛЕРІ*

Үміт Қыдырбаева
А. Мицкеевич университеті
Познань / Польша
umikyd@amu.edu.pl

Аңдатпа

Қазақ халқының дәстүрлі медицинасының негізі тереңде. Алайда халық медицинасының хронологиялық даму кезеңдерін, жазба мәтіндердің болмауынан және сақталмауынан, нақты көрсету мүмкін емес. Дегенімен соңғы жылдары қолға алынған жазба жәдігерлерді зерттеу және ғылыми айналымға түсіру жұмыстары нәтижесінде мұрағат қорларында сақталған көптеген құнды қолжазба материалдар таныла басталды. Солардың бірі XVI ғасырдың бірінші жартысында жазылған Сұлтан Әли әл-Хорасанидің «Дастұр ал-‘иләж» трактаты. Қолжазба мәтінінің бастапқы беттерінде Алла тағаланың адам баласына сынақ үшін 3064 аурудың түрін жібергендігі туралы және үш түрлі ажалдың сипатын айта келіп, әр аурудың шипасына дауа болатын амалдардың бірі Алла тағалаға дұға жасап, садақа беру деп түсіндіреді. Шипагер ауру атауларын науқастың сыртқы сипатына, жүріс-тұрысы мен өңіне, реңіне қарай отырып, оның денесіндегі ерекшеліктерді байқаған. Тамырдың соғуын қадағалау арқылы жүрек жұмысын тексерген, тыныс алудағы көңіл-күйін бақылап, адам бойындағы сұйықтықтардың себебінен болған ауру түрлерін түсіне, иісіне, мөлшеріне қарай анықтауға тырысқан. Анықталған ауру түрлеріне және әр ауруға байланысты бірнеше емдеу тәсілдерін ұсынған. Солардың бірі жан-жануарлардың ішкі құрылыстары мен олардың бойындағы сұйықтықтар және өсімдіктер арқылы болса; екіншісі ислам дініне негізделген дұға жасау, дем салу, ұшықтау, қан алу тәсілдері болған.

Шығыс медицинасының емдеу тәсілдерін көшпелі халықтардың емдік дәстүрімен өзара байланыстыра көрсетілген еңбектің тек парсы тіліндегі қолжазба нұсқалары осы уақытқа дейін зерттеліп келген. Мақалада «Дастұр ал-‘иләж» трактатының шағатай тіліндегі қолжазба нұсқасы негізінде жүйелеу, салыстыру және сараптау әдістері арқылы анықталған ауру түрлері және олардың емделу жолдарына байланысты мәліметтер берілді.

Кілт сөздер: дәстүрлі медицина, қолжазба мәтін, Дастұр ал-‘иләж, шағатай тілі, емдеу дәстүрі

* АР09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық жоба аясындағы зерттеулер негізінде

ВИДЫ БОЛЕЗНЕЙ, ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ В ТРАКТАТЕ «ДАСТУР АЛ-'ИЛАДЖ»

Аннотация

Народная медицина имеет глубокую основу. Однако из-за отсутствия письменных текстов и несохранность невозможно определить хронологии народной медицины. Не смотря на это, в результате исследований письменных памятников, предпринятых в последние годы, были признаны многие ценные рукописные материалы, хранящиеся в архивах. Одним из них является трактат «Дастур ал-'илāj» султана Али ал-Хорасани, написанный в первой половине XVI века. На начальных страницах текста рукописи упоминается, что Бог послал человечеству 3064 вида болезней в качестве испытания. Он упоминает природу трех видов смерти и объясняет, что одним из действий, которые можно использовать для лечения каждой болезни, является молитва Богу и раздача милостыни. Целитель замечал виды болезней, наблюдая за изменениями во внешности, поведении и цвете лица больного. Он проверял работу сердца, следя за пульсом. Наблюдая за дыханием, он пытался определить виды заболеваний, вызываемых жидкостями у человека, по их цвету и запаху. В зависимости от видов выявленных заболеваний предлагается несколько методов лечения каждого из них. Одним из них было исцеление через различные органы и биологические жидкости животных, а также корни и листья растений. А второй был основан на исламской религии молитвы, цитирование лекарем сур Корана, опрыскивание лекарем водой лица, головы и спины больного, сопровождаемое заклинаниями при закате или восходе солнца и взятие крови.

Изучены только персидские рукописные варианты трактата, в которых показана взаимосвязь методов лечения восточной медицины с врачебными традициями кочевых народов. В статье методами систематизации, сравнения и анализа изучен рукописный вариант трактата «Дастур ал-'илāj» на чагатайском языке. Кроме того, была предоставлена информация, касающаяся выявленных видов заболеваний и методов их лечения.

Ключевые слова: народная медицина, рукописный текст, Дастур ал-'илāj, чагатайский язык, лечебная традиция

TYPES OF DISEASES ENCOUNTERED IN THE TREATISE "DASTUR AL-'ILAJ"

Abstract

Traditional medicine has a long history. However, determining the chronology of traditional medicine is impossible due to a lack of written texts and preservation. Despite this, many valuable manuscript materials stored in archives have been identified as a result of recent studies of written monuments. One of them is Sultan Ali al-treatise Khorasani's "Dastur al-'ilaj" written in the first half of

the 16th century. On the first pages of the manuscript, it is stated that God sent 3064 different types of diseases to mankind as a test. He describes the three types of death and explains that praying to God and giving alms are two actions that can be used to cure any illness. The healer identified the diseases by observing changes in the patient's appearance, behavior, and complexion. He checked the heart's function by monitoring the pulse. He attempted to determine the types of diseases caused by fluids in humans by observing breathing and analyzing their color and smell. Several treatment options are available depending on the type of disease identified. One of them was healing through animal organs and biological fluids, as well as plant roots and leaves. The second was based on the Islamic religion of prayer, with the doctor quoting surahs from the Koran, spraying the patient's face, head, and back with water, accompanied by incantations at sunset or sunrise, and drawing blood.

Only Persian handwritten versions of the treatise have been studied, demonstrating the relationship between oriental medicine treatment methods and nomadic peoples' medical traditions. The manuscript version of the treatise "Dastur al-'ilaj" in the Chagatai language is studied in the article using systematization, comparison, and analysis methods. Furthermore, information on the identified types of diseases and treatment methods was provided.

Key words: folk medicine, handwritten text, Dastur al-'ilaj, Chagatai language, healing tradition

Кіріспе

Әр халықтың ертеден бері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан емдеу әдіс-тәсілдері бар. Соңғы уақытта қазіргі қоғамда заманауи медицинамен қатар, дәстүрлі медицинаға жүгінетіндер қатары өте көп. Осыған орай ғылымда дәстүрлі медицина, дала шипагерлері жайлы жан-жақты зерттеулер молынан кездеседі.

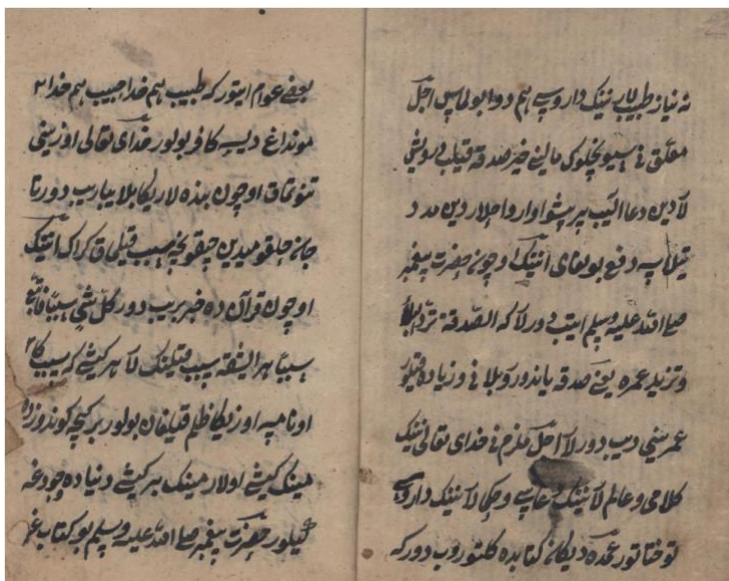
Отандық ғалымдардан Ө. Әбдірахман халық медицинасының әдістерін зерттеп, дәстүрлі халық емшілігіндегі тазалық сақтауға қатысты ырымдармен қатар, қазақ халық емінде пайдаланылған дәрі-дәрмектік заттардың атауларына түсініктеме беріп, өсімдіктердің халық емшілігіндегі алатын орны туралы жазған. Сонымен қатар, автор зерттеуінің соңында қарапайым оқырмандарға қолжетімді болу үшін, ұлттық кітапхананың сирек қорында сақталған А. Васильевтің 1902 жылы жарық көрген еңбегінің көшірмесін қоса ұсынған (Әбдірахман, 1999а, 2002б). Қазақ халық медицинасындағы ауру атаулары мен оларды анықтап емдеуге байланысты қолданылатын әдістерді талдаған А. Алдашев пен Ж. Әлімхановтың еңбектерінде халық дәрігерлерінің адам ағзасындағы әрбір мүшенің бір-бірімен тығыз байланысты екендігін ескере отырып анықталған дертке дауа болатын ем түрлеріне тоқталған. Сонымен қатар, қазақ фольклорынан емшілікке байланысты аңыз әңгімелер мен мысалдар келтірген (Алдашев, 1992). Медицина лексикасын табу мен евфемизмдермен байланыстыра

зерттеген К. Аяпбергенова, ауру атауларының жасалу жолдары мен түрлеріне тоқталған (Аяпбергенова, 2005: 63-65). Түркілер мен қазақ халқының көне наным-сенімдеріне және олардың шығыс медицинасымен байланысы жайлы, соның ішінде бала көтеру мен баланы дүниеге әкелу, жаңа туған баланың күтімі мен бала ауруларын алдын-алу және оларды емдеуге байланысты ақпараттарды Ю.Гурскийдің зерттеген материалдарынан алуға болады (Гурский, 1999: 21). Халық медицинасындағы діни наным-сенімдердің семиотикасы мен семантикасы бойынша зерттеген Б.Қалшабаева, қазақ халық медицинасындағы магиялық және эмперикалық емдеу тәсілдеріне тоқталған (Қалшабаева, 2017: 197-201). М.Камалиев, Р.Бигалиева және Т.Хабиеваның қазақ халық медицинасы мен қоғамдық денсаулық сақтау тарихына байланысты жариялаған еңбегінде көне дәуірден бастап қазіргі кезеңге дейінгі халықтық медицинаның даму тарихына және сол кезеңдердегі маңызды тұлғалардың еңбектеріне шолу жасаған (Камалиев, 2004). Қазақ тіліндегі ауру атауларының лексика-семантикалық және морфологиялық құрылымы бойынша зерттелген Г.Танабаеваның диссертациялық жұмысында да ауру атауларына байланысты жан-жақты мәліметтер берілген (Танабаева, 2007). Халық медицинасындағы оташылық пен сынықшылыққа байланысты емдеу тәсілдерін зерттеген А.Сейілбекованың мақаласында сүйек ауруларына байланысты ауру атаулары мен оларды емдеуде қолданылатын жан-жануарлардың және өсімдіктердің пайдасы талқыланған (Сейілбекова, 2020: 312-316). Осылайша ғалымдар өздерінің еңбектерінде қазақ халқының дәстүрлі медицинасының дамуы, ауру атауларының қолданылу ерекшеліктері мен емдеу тәсілдерін зерттеу арқылы дала медицинасының терминдік атауларына түсініктеме беріп отырған. Бұлардан тыс жоғарыда айтылған, 1902 жылы Торғайда жарық көрген А.Васильевтің «Народные способы и средства, употребляемые при лечении болезни киргизами Тургайской области» атты еңбегінде қазіргі таңда қазақ медицинасында кеңінен қолданылатын он тоғыз ауру атауларының қазақ және орыс тілдеріндегі баламалары мен олардың сипатына, дәрігерлік кеңесіне түсініктемелер берілген (Васильев, 1901).

Талқылау және дәйектеу

Ал ортағасырлық түркі медициналық трактаттары негізінен дала элиталары арасында немесе билеушілер сарайында жазылған. Осындай медициналық трактаттардың бірі 1510-1530 жылдары билік құрған шайбандық сұлтан Әбу Мансұр Көшкінші ханның және оның ұлы Әбу Сайид ханның (1530-1533) ұсынысымен сарай дәрігері Сұлтән ‘Али ал-Хурасәнидің қаламынан шыққан «Дастұр ал-‘иләж» трактаты. Трактат шығыс медицинасының көшпелі халықтардың емдік дәстүрімен өзара байланыстыра зерттеп көрсетуі жағынан өзіндік ерекшелікке ие. Аталған шығарманың қазіргі таңда отандық және шетелдік сирек қорларда сақталған парсы

тіліндегі бірнеше нұсқасы және қолымыздағы орта ғасыр түркі тіліндегі (шағатай) қолжазба нұсқасы сақталған (Шадкам, 2021:186).

1- Сурет. «Дастūr ал-‘илāḥ» трактатынан үлгі

Қолжазба мәтінінің бастапқы беттерінде Алла тағаланың адам баласына сынақ үшін 3064 аурудың түрін жібергендігі туралы және үш түрлі ажалдың сипатын айта келіп, әр аурудың шипасына дауа болатын амалдардың бірі Алла тағалаға дұға жасап, садака беру деп түсіндіреді. Шипагер ауру атауларын науқастың сыртқы сипатына, жүріс-тұрысы мен өңіне, реңіне қарай отырып, оның денесіндегі ерекшеліктерді байқаған. Тамырдың соғуын қадағалау арқылы жүрек жұмысын тексерген, тыныс алудағы көңіл-күйін бақылап, адам бойындағы сұйықтықтардың себебінен болған ауру түрлерін түсіне, иісіне, мөлшеріне қарай анықтауға тырысқан. Анықталған ауру түрлеріне және әр ауруға байланысты бірнеше емдеу тәсілдерін ұсынған. Солардың бірі жан-жануарлардың ішкі құрылыстары мен олардың бойындағы сұйықтықтар және өсімдіктер арқылы болса; екіншісі ислам дініне негізделген дұға жасау, дем салу, ұшықтау, қан алу тәсілдері болған.

Жалпы медицинаның даму тарихында аурудың басты себептерін адам бойындағы төрт сұйықтықтың әсерінен болатыны жайлы айтылады. Аурудың адам денесінде орын алуы да осы элементтердің мөлшеріне қарай сипатталып, оның емдеу жолдарын да соған қарай тауып отырған. Бұл элементтердің қайдан пайда болғандығына байланысты ғылымда топырақ,

су, от пен ауадан құралған төрт элемент теориясы бар. Адам ағзасы белгілі бір мөлшерде осы элементтерден жаратылған. Бұл теориядағы тағы бір қағида аталған элементтердің сипатын немесе ерекшелігін анықтау. Демек жоғарыда айтылған төрт негізгі элементтерде өздеріне тән мынандай ерекшеліктері бар: 1. ауа: құрғақ және ыстық; 2. от: құғақ және ыстық; 3. су: суық және дымқыл; 4. топырақ: суық және құрғақ. Грек материалисті Эмпедоклдің осы теориясын Гипократ адам ағзасы үшін қолданған. Ол адам ағзасын төрт элементпен: денені жылытып тұратын - қан, салқындататын - шырын, құрғататын бауырдағы - сары өт және оны дымқылдандыратын - қара өтпен байланыстырады. Демек, төрт элемент пен адам бойындағы төрт сұйықтықтың сипатына қарай отырып, олардың өзара байланысын төмендегідей салыстыруға болады:

Қан: дымқыл және ыстық (Ауа)

Шырын: суық және дымқыл (Су)

Сары өт: құрғақ және ыстық (От)

Қара өт: Суық және құрғақ (Топырақ)

Ғасырлар бойы шипагерлер осы төрт элемент және төрт ерекшелік қағидаларына сүйене отырып, адам бойындағы жеңіл және ауыр ауру түрлерін емдеп, дәрі-дәрмек үшін қолданылатын өсімдіктерді де осы қағида негізінде тандап отырған (Ақполат, 2019).

Мәтінде осы қағидаға байланысты адам бойындағы 3064 түрлі аурудың себебін былай деп түсіндіреді: анасы - сары өт, атасы - жел, баласы - қара өт, сіңілісі - балғам немесе шырын. Трактаттың алғашқы он екі парағында үш мың аурудың түрін адам бойындағы осы сұйықтықтармен байланыстырып, олардың әрқайсысының кеселіне дауа болатын емдік дәрілердің жасалу жолдарына түсініктеме береді.

Сонымен қатар, автор ауру атауларын науқастың сыртқы сипатына, жүріс-тұрысы мен өңіне, реңіне қарап отырып, оның денесіндегі ерекшеліктерді байқап отырған. Тамырдың соғуын қадағалау арқылы жүрек жұмысын тексерген, тыныс алудағы көңіл-күйін бақылап, дененің ыстығын анықтаған, адам бойындағы сұйықтықтардың себебінен болған ауру түрлерін түсіне, иісіне, мөлшеріне қарай анықтауға тырысқан. Осылайша адам ағзасындағы аурулардың белгілерін сипаттай отырып, бір ауру түріне бірнеше емдеу тәсілдерін ұсынған. Солардың бірі жан-жануарлардың ішкі құрылыстары мен олардың бойындағы сұйықтықтарды (майы, өті, қаны) қолдану болса, екіншісі өсімдіктердің жапырақтары, тамырлары мен ұрықтарын араластыра отырып дәрі, жақпа май жасау арқылы емдеген. Сонымен қатар, ислам дініне негізделген дұға жасау, дем салу, ұшықтау, қан алу арқылы емдеу тәсілін де кеңінен қолданған.

Жетпіс төрт парақтан, жиырма бір бөлімнен тұратын «Дастұр ал-‘иләж» еңбегіндегі ауру түрлерін сипаты мен деңгейіне қарай топтарсыру арқылы зерттегенде адам ағзасындағы негізгі дене мүшелерінің атауларына қарай жүйеленді. Аталған еңбекте тек ауру атауларынан тыс, наным-

сенімдер, әдемілік пен тазалықты сақтауға арналған кеңестер және улы жәндіктердің шағуына байланысты жасалатын алғашқы көмектер жайында да түсініктемелер береді.

Шығарманың төрт бөлімі, атап айтқанда он екінші, он үшінші, он төртінші және он бесінші бөлімдері белгілі ауру түрлеріне арналған. Әрине бұл ауру түрлері тек осы бөлімдерде ғана емес, мәтіннің басқа да бөлімдерінде кездеседі.

Енді осы ауру түрлеріне тоқталатын болсақ, он екінші бөлімді «Бас аурулары» деп атаған. Бас ауруларына бас сақинасы, жас баланың бас ауруы, сары өттің толуынан болатын бас ауруы сияқты белгілерді көрсеткен. Мұндай ауруларды емдеу үшін, Башра дұғасын оқу, сиыр майын өтімен бірге араластырып ауырған басты жуу, аттың тұяғын күйдіріп күлін қойдың құйрық майымен араластырып жас баланың басына тану арқылы емдеген (12/43b-48a; 13/44a; 4b).

Он үшінші бөлім «Көз ауруларына» арналған. Мұнда көздің бұлдырап көрмей қалуы, көз қарашығына ақ түсу, көз етінің өсуі, көздің жасауырап жас тоқтамауы, түнде көрмей қалу, шел басу сияқты ауру түрлері кездеседі. Көз ауруларынан арылу үшін, түйенің жүнін күйдіріп майымен араластырып көзге тану, шафранды ұсақтап көзге тарту, қоянның өтін тарту, қызыл ешкінің бауырын күйдіріп немесе кептіріп тарту, кірпі өтімен қораздың қанын араластырып таңу, көздің ішін тілдің ұшымен сүртіп алу сияқты кеңестер береді (13/48a-52a; 1/12b-13a; 2/13b-17a; 13/48a; 9b; 10b; 11a).

Он төртінші бөлімде «Құлақ ауруларына» байланысты ақпарат берілген. Құлақтың естімей қалуы, құлақтан бұлық ағу, суық тию, сағыр болып қалу және құлаққа құрт түскенде не істелуі керек және аурудың алдын алуы үшін қандай шаралар қолданылуы керектігіне байланысты кеңестер береді. Құлаққа құрт түскенде қойдың жүнін қойдың майымен бірге араластырып құлаққа қойып жату керектігін, сағыр болып, құлақтан бұлық аққаны тоқтамаған кезде жылқының өтін қант және балмен араластырып құлаққа тамызу керектігі және түйенің өтін түрлі шөптердің қоспасымен араластырып, ешкінің өті мен камфора майын араластырып тамызу қажет екендігін айтады (14/52a-53b; 2/13b-17a; 11/35a; 9b).

Он бесінші бөлімді «Тіс ауруларына» арнаған. Мұнда тістің тоқтамай сыздап ауруы, тістің ауруы әсерінен ауыз қуысында жағымсыз иістің пайда болуына байланысты бөрінің тісін ауырған тістің түбіне басып жату, сарымсақты отқа көміп ауырған тіске ұстау арқылы емдеген (15/53b - 55a; 2/13b-17a; 8/33b-34b). Тісті ағарту және сарғайғанды кетіру үшін, алмұрт ұрығы мен адыраспан ұрығына мидияны қосып, ұнтақтап тіске жаққан. Сондай-ақ, теректің желімімен сүртіп отырған (2/13b-17a).

Қалғандары мәтіннің әр бөлімінде кездесетін ауру түрлеріне жатады. Солардың ішінде жоғарыдағы ауру атауларынан кейін жиі кездесетін ауру түрі тері аурулары. Тері ауруына байланысты белгілерге адам денесінде терең жараның пайда болуы, оқ тигеннен немесе соққы алғаннан пайда болған ауыр

жарақат, бетке түскен ақтандақ, секпіл, жас баланың басы қотырлау, қолтықтағы қолаңса иістің шығуы, кірпіктің теріге қарай теріс өсуі, таз аурулары жатады. Адам денесіндегі осындай жағымсыз аурулардан арылу үшін, сары иттің терісін сойып, терісіне түсу арқылы жылан көз немесе терең жараны емдеген. Сиырдың тезегі мен майын араластырып және тау текенің миын езіп жағу немесе иттің тілін кептіріп ұнтақтап жағу арқылы денеге түскен жарақаттардың емін тапқан. Беттегі дақтар мен секпілді кетіру үшін тауықтың жұмыртқасын әйел адамның сүтімен араластырып сүрткен. Баланың басы қотырланған кезде аттың қылын отқа күйдіріп жаққан. Денедегі жағымсыз иістен және теріс кірпіктен арылу үшін, бақаның қанын пайдаланған. Басы таз болған балаға есектің тезегін күйдіріп басына қамыт кылып кигізген (2/13b-17a; 11/42a; 12/47b; 7b; 11a; 12a;).

Адамның тамағы ауырып немесе өкпесіне суық тиіп жөтел қысқанда Насур дұғасын оқып, адыраспан ұрығы мен бадьян ұрығын, бал, түйенің өті мен қалуаны пайдаланған. Сонымен қатар, қатты жөтелге кірпіні пісіріп зімбірмен бірге жегізген (2/13b-17a, 10a). Жүректің қатты соғуын түлкінің майын балмен араластырып беру арқылы емдеген (1/12b-13a). Ішқатпа, іштің кебуі мен асқазанның ісініп кетуін жеңілдету үшін қызыл ешкінің өтін қарынға сүртіп, кіндіктің тұсын ақырын ұру арқылы емдеген (9/34b-34b; 11a). Адамның кеудесі қыжылдап жүре алмай, әлсіреп қалғанда түйенің өкпесін пісіріп жегізген (5a). Ауруға шалдыққан адамның басы ауырып, бет аузы, көздері мен тілі сарғайып, кекіріп, аузына қара су мен запыран үйірілгенде қара қойдың құйрығын ақ пиязбен және шалқанмен араластырып үш күн ашқарынға жегізген. Сосын түрлі өсімдіктердің қоспалары арқылы емдеген (4b). Тұмаумен ауырған адамға запыран гүлін иіскеткен (17/58b). Асқазанның ауырғанын басу үшін, көгершіннің өті мен егін қуырып жегізген (11/35b). Адам ағзасы дәріден уланып қалған кезде, ешкінің қанын сүтімен араластырып берген (11a). Адамның мұрны қанағанда сиырдың тезегі мен түйенің жүнін қолданған (7a). Улы жәндіктер шаққанда (жылан, шаян, бүйі), уытты кетіру үшін сиырдың тезегі мен майын қолданған және кепе лақты бауыздап пісіріп жегізген (9a; 11a).

Гинекологиялық ауру түрлеріне байланысты бедеулік немесе бала көтере алмаған әйелдерді сиырдың өті мен майын қолдану арқылы, қойдың миы мен жолбарыстың майын араластыру арқылы және қоянның майымен емдеген (1/12b-13a; 7b). Жатырдағы шарананың іште өліп қалуы салдарынан жасанды түсік тастату үшін, сиырдың нәжісі мен тезегін қолданған. Иттің сүтін балмен араластырып беру арқылы әйел адамның ішіндегі өліп қалған баланы түсірген (1/12b-13a; 9a). Сонымен қатар, урологиялық ауру түрлеріне де тоқталған.

Әдемілік және тазалық мақсатта қас, шаш күтіміне байланысты кеңестер де берілген. Қасты қарайту үшін, қасқа лақтың өтін жағуды (11a), шашты өсіру үшін, сиырдың өтін балмен араластырып жағуды (8/33b-34b), ақ шаш пен сақалды қарайту үшін, тырнаның жұмыртқасын қырық күн оттың

жағасына көміп қапқара етіп күйдіріп шаш пен сақалға жаққызған және ақ тауықтың жұмыртқасын да шашты қарайтуға пайдаланған (10/34b-35a).

Наным-сенімдерге байланысты жасалатын амалдардан бөрінің шекесіндегі терісінен кішкене алып, жас балалардың мойнына байлау арқылы, оларды жын сайтаннан қорғаған (11b). Дұшпанның қастығынан қорғануы, жас баланың жылмаңқы болуы және көз тигеннен сақтану үшін, асықты үнемі жанында алып жүрген. Сосын сары иттің тісін баланың мойнына байлау арқылы баланы тылсым күштердің бәлесінен қорғаған (12a). Сәбидің шетінеуін тоқтату, халық арасындағы беделін өсіру немесе өткір сөзді болу үшін, бөрінің тісін және түлкінің көзін үнемі жанында алып жүрген.

Қорытынды

Қазақ халқының, жалпы түркі халықтары арасында бұрыннан бері қолданылып келе жатқан халық медицинасы арқылы адамдар, өмірлік тәжірибеден қоректеніп, біліп түйгендерімен өздерінің өмір сүру қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тырысқан. Ата кәсібі мал бағумен айналысқан көшпенді халық – малдың қоректенген өсімдіктері мен шөптердің емдік қасиеттерін байқап қана қоймай, олардың көбіне қандай өсімдік түрлерін жейтінін, қандай өсімдіктердің түрлерінде емдік қасиеттердің мол екендігіне аса мән беріп отырған. Жан-жануарлар мен өсімдіктердің ерекше қасиеттерін терең меңгерген көшпенділер адамдардың әрбір ағзасы мен оның қызметін жетік білу арқылы кез-келген кеселге ем тауып, байқампаздықтары мен өмірлік тәжірибелеріне сүйене отырып, ауруды туғызатын ағзадағы өзгерістерді алдын алу және қайта болдырмау мақсатында түрлі ем-домдарды кәсіби деңгейде пайдалана білген.

Мақалада қарастырылған көшпенді өзбектер мемелкетінің сарай дәрігері Султан Али ал-Хорасанидың «Дастұр ал-‘иләж» трактатындағы ауру атаулары көбіне сипаттау түрінде сипатталып, олардың басты белгілері көрсетілген. «Табиб ал-Хорасани» деген лақап атымен танылған шипагер аурудың белгілері мен себеп-салдарын анықтап қана қоймай, оларға қолданылатын ем-дом шараларын, оларға қарсы қолданылатын дәрі-дәрмектерді де нақтылап отырған. Оның берген мәліметтерінен кеселге шалдығудың басты себебін адам бойындағы төрт сұйықтықтың мөлшерімен байланыстырып отырғанын көреміз. Науқастың диагнозын қан, тер, зәр, қақырық арқылы анықтап, көңіл күйін, тәбетін, ыстығын, көзні, тілінің түсін, т.с.с. бақылау арқылы анықтап отырған. Аурудың адам ағзасын жайлауын жылдамдататын немесе оларды тежейтін өзгерістердің барлығы қан, сары өт, қара өт, және балғамның әсерінен болады деп түсіндірген. Сонымен қатар, енжарлық, селқостық пен жас балаларға көз тию, жылай беру, шошыну, адам бойына жабысатын бәле-жаладан сақтанып жүру үшін, сыртқы тылсым күштерге және Құран аяттары арқылы жасалатын дұға, ұшықтау, үшкіру сияқты діни наным-сенімдерге де аса мән берген.

Әдебиеттер

Ақполат, Т. (29 Kasım 2019 ж.). Ortacağ Tıbbı, Bitkisel Ürünler ve 4 Sayısının Önemi. www.tekinakpolat.com

Алдашев, А.Ә. (1992). Қазақ халық медицинасының құпиясы . Алматы: Қазақстан.

Аяпбергенова, К. (2005). Ауру атаулары мен эвфемизмдер // Жалын. – №7, –63-65 бб.

Васильев, А. (1902). Народные способы и средства, употребляемые при лечении болезни киргизами Тургайской области. – Тургай: Тургайская областная Типо-литография.

Гурский, Ю.К. (1999). Медицина древних цивилизаций // Ковчег. – №30, – 21 с.

Әбдірахман, Ө. (1999). Қазақтың қара емдері. – Алматы. – 192 б.

Әбдірахман, Ө. (2002). Қазақтың дәстүрлі халық емшілігі. – Алматы: Қазақпарат.– 208 б.

Камалиев, М.Б. (2004). История народной медицины и общественного здравоохранения Казахстана. – Алматы: ТОО «Типография оперативной печати». – 278 с.

Қалшабаева, Б. (2017). Халық медицинасындағы діни наным-сенімдердің семиотикасы мен семантикасы // ҚазҰУ Хабаршысы, Тарих сериясы, – №1 (84), – 197-201бб.

Танабаева, Г. (2007). Қазақ тіліндегі ауру атауларының лексика-семантикалық және морфологиялық құрылымы. ҚазҰУ, канд. диссертация.

Шадкам, З. (2021). Ортағасырлық түркі шипагерлік дәстүрі және жазба жәдігерлері // Bulletin of al-Farabi KazNU, Series of History. – №3(102), – 178-187 бб. doi:<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.18>

DESTÜR'ÜL-'İLĀC'DA DOĞAL TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Doç. Dr. Zubaida Shadkam

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi,
Almatı / KAZAKİSTAN
zubaida.68@gmail.com

Dr. Kutlugjon Sultanbek

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi,
Almatı/ KAZAKİSTAN
sultanbekovkutlug@gmail.com

Öz

Tıp ve tedavi insan tarihi kadar eskidir. İnsan tarih boyunca maruz kaldıkları çeşitli hastalıkların tedavisini ve onlardan korunma yollarını aramıştır. İlk çağlarda doğadaki afetler ve hastalıklar karşısında güçsüz kalan insanoğlu kurbanlar, sunumlar ve adaklar yaparak doğaya tapmış, daha sonra hastalıkları tedavi etmek ve iyileştirmek için doğa ürünlerini faydalanmayı ve kullanmayı keşfederek doğadan yararlanmayı öğrenmiştir. Majik, sihir, büyü ve doğal yani bitki, hayvan ve maden ürünleri kullanarak halk hekimliği 2 temel yöntem ile sağaltıcılık ve tedavi yapmaktır. Birinci yöntem insanlığın ilk çağlarına dayanıyor ise, ikinci yöntem insanların doğa özelliklerini keşfedip elde ettikleri tecrübelerine dayanmaktadır.

Doğa ile her zaman iç içe olan, hayvancılık yapıp, konargöçer yaşam tarzına sahip Orta Asya Türk kavimlerinin tıp ve sağaltıcılık sisteminde halk hekimliği önemli yer almaktadır. Günümüz modern tıp yöntemleri ile sık sık halk hekimliği yöntemlerinin kullanıldığına da şahit oluyoruz. Bölgede hayvansal ürünlerin beslenme ve giyim amaçlı kullanımı dışında kam ve şamanların ritüellerinde de sağaltıcılık ve tedavi amaçlı çeşitli em ve ilaç yapımında da önemli kullanıma sahip olduğunu görülmektedir.

Güttükleri hayvanları ile yaşadığı bölgenin doğası ve iklim şartlarını iyi bilen Türkler, elde ettikleri yaşam tecrübelerini gerek sözlü gerek yazılı ürünlerde günümüze kadar aktarabilmişler. Günümüzde Kazakistan coğrafyasında halk emcilerinin / halk sağaltıcıları toplumun günlük yaşamında aktif yer aldıkları görülmektedir. Yazılı olarak da Orta Asya Türklerinin hastalıkları tedavide ve sağaltıcılıkta hem klasik tıp hem geleneksel halk hekimliği yöntemlerinden bahsedilen “Tıbb-i Yusefi”, “Destür'ül-'ilāc” (Çağatayca) gibi birçok tarihi tıp metinleri de mevcuttur.

Bildirimizde, 16. yüzyıla ait “Destür'ül-'ilāc” metninde halk hekimliğinin doğal yönteminde hayvan ürünlerinin çeşitli hasatlık ve sağlık sorunlarında sağaltıcılık ve tedavide kullanımı üzerinde durulacaktır. Özellikle, hayvanların cinsiyet, yaş, renk gibi hususları ilaç yapımında önemli faktörlerden olması, bunun

için hangi hayvanın, hangi ürünü hangi hastalık tedavisinde kullanıldığına da dikkat çekilecektir.

Aynı zamanda çeşitli hastalık tedavilerinde, insan sağlığı ve sıhhati için hayvan ve hayvan ürünlerinin önemi, bu önemin eskiden günümüze kadar güncelliğini koruması, bu doğrultuda tarihi tıp metinlerinden örnekler vererek modern tıbbın modern çağda modern hastalıkları tedavide hayvan desteği ve hayvansal ürünler temelinde yeni tedavi yöntemlerin oluşumuna da değineceğiz.¹⁴

Anahtar Kelimeler: Türk halk hekimliği, Doğal tedavi, Hayvansal ilaçlar, Çağatayca tıp metni, Destür'ül-'ilâc.

ЕСТЕСТВЕННЫЕ МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ В «ДАСТУР АЛ-ИЛАДЖ»

Аннотация

Медицина и лечение так же стары, как история человечества. На протяжении всей истории люди искали способы лечения различных болезней, которым они подвергались, и способы защитить себя от них. В первые века люди, которые были бессильны перед стихийными бедствиями и болезнями природы, поклонялись природе, совершая жертвоприношения и подношения, затем они научились извлекать пользу из природы, учась приносить пользу и использовать продукты природы для лечения и исцеления болезней. Два основных метода народной медицины: Магия, волшебство и природная, то есть с использованием растительных, животных и минеральных продуктов для оздоровления и лечения. Если первый метод восходит к ранним эпохам человечества, то второй метод основан на опыте открытия человеком особенностей природы.

Народная медицина занимает важное место в системе медицины и здравоохранения среднеазиатских тюркских племен, которые всегда были переплетены с природой, занимались животноводством и вели кочевой образ жизни конар. Мы даже можем видеть, что он используется сегодня в сочетании с современными медицинскими методами. В этом регионе, где время от времени также наблюдаются лечебные ритуалы камов и шаманов, продукты животного происхождения с древних времен широко использовались для лечения и лекарств, не считая их использования только для питания и одежды.

Зная животных, которых они пасут, а также природные условия и особенности региона, в котором они живут, турки передавали свой опыт как в устной, так и в письменной форме. Сегодня в географии Казахстана мы наблюдаем активное участие народных целителей в повседневной жизни общества. Во многих историко-медицинских текстах, таких как “Дастур ал иладж” (Чагатай), относящихся к XVI веку, в лечении и терапии

¹⁴ Bu bildiri, AP09259326 “Bozkır tıp kaynağı olarak Destür'ül-'ilâc” araştırma projesi çerçevesinde hazırlanmıştır.

среднеазиатских тюрков упоминаются как классическая медицина, так и методы традиционной народной медицины.

В нашей статье основное внимание будет уделено использованию продуктов животного происхождения в оздоровлении и лечении различных проблем со здоровьем в естественном методе народной медицины в тексте “Дастур ал иладж”. Мы также попытаемся объяснить, какое животное использовалось при каких заболеваниях, отметив, что при изготовлении лекарств внимание уделялось таким характеристикам животных, как пол, возраст, окрас.

В то же время в различных методах лечения заболеваний важность животных и продуктов животного происхождения для здоровья и хорошего самочувствия человека и что это значение остается актуальным с древних времен до наших дней, в этом направлении, приводя примеры из исторических медицинских текстов, также будут упоминаться новые методы лечения, которые состоят из поддержки и помощи животных в лечении современных заболеваний современной эпохи в современной медицине.

Ключевые слова: Тюркская народная медицина, естественное лечение, лекарственные средства животного происхождения, чагатайский медицинский текст, Дастур ал-‘иладж.

NATURAL TREATMENT METHODS IN “DASTŪR AL-‘İLĀJ”

Abstract

Medicine and treatment are as old as human history. Throughout history, people have sought the treatment of various diseases they have been exposed to and ways of protection from them. In the first ages, people who were powerless in the face of disasters and diseases in nature worshiped nature by making sacrifices and presentations, then they learned to benefit from nature by learning to benefit and use nature products to treat and heal diseases. There are 2 basic methods of folk medicine: Magic and natural, that is, using plant, animal and mineral products to heal and treat. If the first method is based on the ages of people, the second method is based on the experiences that people have gained by discovering the features of nature.

Folk medicine has an important place in the medicine and therapeutic system of the Central Asian Turkish tribes, who are always intertwined with nature, do animal husbandry and have a nomadic lifestyle. Even today, we can see that it is used together with modern medicine methods. In this region, where the therapeutic rituals of kam and shamans are also seen from time to time, animal products have been widely used for healing, breastfeeding and medicine since ancient times, apart from their use only for nutrition and clothing.

Knowing the animals they herd and the natural conditions and characteristics of the region they live in, the Turks have conveyed their experiences both verbally and in written products until today. In today's Kazakhstan, we are

witnessing the active participation of nurses/healers in the daily life of the society. In many historical medical texts such as " Dastūr al-‘ilāj" (Chagatai) belonging to the 16th century, both classical medicine and traditional folk medicine methods are mentioned in the treatment and treatment of diseases of the Central Asian Turks.

In our paper, in the text of "Dastūr al-‘ilāj", the use of animal products in the natural method of folk medicine in the treatment and treatment of various harvest and health problems will be emphasized. We will also try to explain which animal is used for which diseases by drawing attention to the characteristics of animals such as sex, age and color in drug making.

At the same time, in the treatment of various diseases, the importance of animal and animal products for human health and well-being and that this importance has been kept up-to-date from ancient times to the present day, by giving examples from historical medical texts in this direction, in the treatment of modern diseases of the modern age in today's (modern) medicine, new developments in animal support and assistance are also provided. Treatment methods will also be discussed.

Keywords: Turkic Folk medicine, Natural treatment, Animal medicines, Chagatai medical text, Dastūr al-‘ilāj

Giriş

Modern tıbbın gelişmediği tarihi dönemlerde insanoğlu hastalığa yakalanmamak, yakalandığı hastalığı iyileştirmek amacıyla çeşitli yöntemler kullanmış. Bu yöntemler zamanla geliştirilmiş, yenileri eklenmiş ve bunun sonucunda halk hekimliği ortaya çıkmıştır. Halk hekimliği tarihi dönemlerde çok rağbet görülen bir meslek olup bazı dönemlerde ise modern klasik tıp ile rekabet etmiş, alternatif tıp haline gelmiştir. Günümüzde modern tıpta birçok hastalığın ilacı bulunup tedavi ediliyor olsa da bazı hastalıkların tedavisinde halk hekimliği tecrübelerine de başvurulmaktadır. Doğadan; hayvansal ve bitkisel ürünlerin ilaç ve tedavide kullanılması halk hekimliğine ve sağaltıcılığına bir gizem ve güç yüklemektedir.

Boratav'a göre, halkın olanakları bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüne *halk hekimliği* denmektedir. Bu açıdan "hastalık" deyiimi de alıştığımızdan geniş bir anlamı kapsar. Bununla sadece kişinin sağlık durumundaki aksaklıkları değil, kısırlıktan tutun da nazar değmesi gibi insanlardan gelebilecek kötü etkilere ve tabiat dışı varlıkların (cinler, periler, vb..) sebep olabilecekleri sakatlıklara kadar türlü bozuklukları anlamak gerekir (1994: 122-123). İnsanlar hayatta hayatta yaşama sürdürebilmek için hastalıklardan korunmak ve hastalandığında iyileşmek amacıyla sihir, büyü ve dinden yardım beklemiş, yaşam boyu edindiği deneyimlerden yararlanmışır.

Kültürlerarası iletişimde *değer yönelimleri kuramında insan-doğa yöneliminde* insan-doğa ilişkisi üç ana başlık altında ele alınmaktadır. Bunlar "doğanın üstünlüğünü kabul etmek", "doğayla uyum içinde yaşamak" ve "doğaya

hakim olmak ”tır. Doğayla uyum içinde yaşamak yönelimi: Doğayla uyum içinde yaşama eğilimi gösteren kültürlerde insan yaşamı ile doğa ve doğa üstü güçler arasında herhangi bir sınır çizilmemektedir (Kartarı, 2006: 103-104). Orta Asya Türkleri günümüzde hala birinci ve ikinci yönelime bağlı yaşamaktadırlar. Bunun sebebi de hayvancılık ve konar göçerlik yaşama sisteminden dolayı doğaya saygı duymak, korumak, tanımak ve anlayış içinde yaşamayı öğrenmeleri ve bilmeleridir. Doğa ile uyum içinde yaşama neticesinde tabiatta bulunan diğer canlılar ve bitkilerin özelliklerini keşfedip öğrenebilmişler. Bitki ve hayvanların dış ve yapı özelliklerine göre de çeşitli hastalıklar ve rahatsızlıkların tedavisinde ilaç ve em olarak yararlanabilmişler.

Böylece, güttükleri hayvanları yalnız besin ve giyim için değil, insan tarihi kadar eski olan tedavi ve sağaltıcılık için de faydalanmışlar. Özellikle etini, sütünü, derisini, yünü kullandıkları hayvanların yaşı, cinsiyeti ve renginin tedavide de önemli olduğunu anlamışlar. *Destür’ül-‘ilâc* gibi tarihi tıp metinlerinde çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan ve tavsiye edilen yöntemler ve ilaçlar arasında hayvanların renk (*kızıl* (kızıl, *kara*, ak); cinsiyet, doğurganlık ya da kısırılık gibi hususlarına dikkat edildiği görülmektedir.

Metinde çeşitli rahatsızlık ve hastalıkların tedavisinde kullanılan klasik tıbbi yöntemler ve ilaçlar dışında geleneksel halk hekimliği tecrübelerinden doğal ve hayvansal ürünler temelinde yapılan ilaç ve sağaltıcılık anlatılmaktadır. Bazen sağaltıcının doğrudan ilaç bazen de ilaç yapımında faydalanılan bu ürünlerin uygulama ve kullanma yöntemleri de anlatılmıştır. Halk hekimliği ve tedavi türleri araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır. Bu çeşitlilik yörelere göre de değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin, Anadolu coğrafyasında hastalıkların sağaltılmasında kullanılan halk hekimliği ve uygulamalarını P. Naili Boratav şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Büyüklük nitelikte korunma ve sağaltma işlemleri a) Yatırlar, b) Ocaklar, c) Üfürük, afsun, urasa, d) Kutlu yerler, e) Hızır’ın kutlu kişiliğine bağlanan birçok sağaltmalar;

2. Hem büyüklük hem de gerçekçi-akılcı yöntemler;

3. Tümüyle gerçekçi-akılcı yöntemler (ev ilaçları, kocakarı ilaçları)” (Aktaran: Sarıaydın, 2021: 19).

Acar, halk hekimliğinde uygulanan tedavi yöntemlerini altı bölüme ayırmaktadır:

a) İrvasa (irasa, urasa, uğrasa, oğrasa) - Bunlar doğrudan doğruya vücutla ilgili olmayan ama hastayı psikolojik olarak etkilemeyi amaçlayan psişik nitelikli yöntemlerdir

b) Parpılama (parpılma, parpilma, darpılama, parpullama, parpulma) - Bu yöntemler, hastalığı neden kötülüğü dışarı atmak için uygulanan kesme, dağlama, delme veya vurma gibi yöntemlerdir

c) Kutsal sayılan yerlerde ve zaman dilimlerinde, dualar ya da farklı kutsal metinler okunarak, dini boyut kazandırılarak uygulanan tedavi yöntemleridir

d) Bitkisel kökenli ilaçlar

e) Hayvansal kökenli ilaçlar

f) Madensel ilaçlar.” (2018: 33-34).

Irvasa yoluyla yapılan sađaltmalar: Urasa, irvasa, uđrasa gibi adlarla da ifade edilmektedir. Sađaltmanın bu tūründe dođrudan vūcutla ilgisi olmayan ve hastayı etkileme amacı gūden psikolojik nitelikteki sađaltmalardır (Acıpayamlı, 1989: 3). Muđla’da yel veya romatizma hastalarını sađaltmak için ađrıyan yerin ūzerinde makasla ŕōp kesilmesi (Boratav, 2015: 134) ve hasta olan kiřinin yanında sađlıklı birinin yatırılması (Acıpayamlı, 1989: 3) bu yōnteme ŕnek olarak verilebilir.

Parpılama yoluyla yapılan sađaltmalar: Derleme sōzlūđünde parpı kelimesi “Hastalanan insan ya da hayvanları, ocak denilen kimselerce, ev ilaĕlarıyla ve okuyarak iyileřtirme iřlemi.” Olarak aĕıklanmıřtır (<https://sozluk.gov.tr>). Bu kelime Tūrkiye’nin deđiřik yerlerinde (Muđla ve Denizli yōrelerinde) tehlike, korku anlamında; Kayseri’de dōverek korkutmak, azarlamak anlamına gelmektedir (Aktaran Sarıaydın, 2021: 21).

Dinsel yolla yapılan sađaltmalar (kutsal sayılan yerlerde ve zaman dilimlerinde, dualar ya da farklı kutsal metinler okunarak, dini boyut kazandırılarak uygulanan tedavi yōntemleri), dinsel yōntemlerle veya araĕlarla yapılan sađaltmalardır. Hastaların rahatsızlıđı dolayısıyla bazı kutsal sayılan mekanları ziyaret etmeleri; ŕneđin çocuk dođurmayan kadınların ve aynı zamanda eřlerin bu mekanlara girip kuran okuyup kabirlerine beyaz kumař ŕrtmeleri buna ŕnek olarak verilebilir.

Bitki kōkenli emlerle yapılan sađaltmalar (bitkisel ilaĕlar): Œeřitli bitkilerin kōkünden, dalından, ŕiĕeđinden, yaprađından, vd. faydalanılarak yapılan tedavi yōntemidir. ŕneđin, grip olan birisinin tedavisinde *ısrık* (adıraspan) otunun kōzde yakılarak dumanının koklatılması gibi.

Hayvan kōkenli emlerle yapılan sađaltmalar (hayvansal ilaĕlar): Bazı hayvansal ūrūnlerin hastaları tedavi etmede kullanılmasıdır. Bu yōntem ile ilgili *Destūr’ūl-‘ilāc* metninde birĕok ŕneđe rastlanmaktadır. Hem evcil hem evcil olmayan hayvanların organları ŕeřitli hastalıkların tedavisinde kullanmıřtır.

Madensel emlerle yapılan sađaltmalar (madeni ilaĕlar): Su, altın, gūmūř, cıva, kurřun, nefit, tař vb. maddelerin dođrudan veya bazı iřlemlerden geĕirilerek hastaya ilaĕ olarak verilmesi yōntemidir. Anadolu’nun birĕok yerinde uygulanan yeni dođan bebeđin suyuna altın bırakılarak yıkanması veya hastaya okunmuř su iĕirilmesi bu yōnteme ŕnek olarak verilebilir (Aktaran Sarıaydın, 2021: 22). Kazak kūltūründe de bebeđi yıkama esnasında suya gūmūř yūzūđūn koyulması, gūmūřūn sterilize ŕzelliđi tařmasında kaynaklanmaktadır.

***Destūr’ūl-‘ilāc*’da Hayvansal ūrūnlerin Tedavide Kullanımı**

Destūr’ūl-‘ilāc ‘da ŕeřitli hastalıkları tedavi etmede dođal olarak hem hayvan ūrūnlerini / organları hem de ŕeřitli bitkiler kullanılmıřtır. Organları ve elde edilen diđer hayvansal ūrūnleri yararlanmada hayvanların rengine, cinsine, dođurganlıđına, yařına gōre dikkat edilmiřtir. Metinde kızıl iĕkū/kırmızı keĕi, kara

koy/siyah koyun, kara karga, ak tavuk, koçgar/koç, aygır, ... gibi örnekler yapılan ilaç ve emin etkisi ve kalitesinde etkili faktörler olabileceğini düşündürmektedir.

Renk özelliğini dikkate alarak ilaç yapımında ve tedavide kullanılan bazı örnekler:

Kırmızı / kızıl rengi; İçkü/ keçi olarak metnimizde çeşitli hastalıkların tedavisinde gerek sütü gerek eti, bağı gerek ödü gibi organlarının sıkça kullanıldığı hayvanlardan biridir. Hastalığa göre de bazen kırmızı ya da kızıl keçi ifadesiyle rengine dikkat edilmiş: *Eger şapkür kişi kızıl içkünün bağını küydürüp sürme kılıp közge tartsa def' bolur* (10b/9-11a/1). Yani, Şabkör (gece körlüğü) olan kişiler kızıl keçinin ciğerini yakıp gözüne sürme olarak çekerse yok olur.

Başka bir yerde de: *kızıl içkünün bağını kurutup un kılıp yaşağurağan közge tartsa köz rüşen bolur kızıl içkünün ötini içi kabız bolgan kişinin kindigige çafılsa fi'l-hâl revan bolur* (11a/2-5). Yani, hasta, kızıl keçi ciğerini kurutup un yapıp sulanan göze sürerse gözü açılır, kızıl keçinin ödünü kabız olan kişinin göbeğine sürerse kabızlığın hemen defolacağı ifade edilmiş.

Kara / siyah rengi ile ilgili, metinde hastalık tedavisi ve ilaç yapmak için bazen kara/siyah renkli hayvanların da kullanıldığını görebiliriz: *Eger kara müşikniş yüregini özi birle hemrâh kılsa yüz êrniş küç ve kuvvetini bergey* (13b/2-4). Yani, eğer kara kedinin yüregini yanında taşırsa yüz er kişinin güç ve kuvvetini verir. Başka bir yerde de: *Sıçkannıñ kanını kara qarğanıñ kanı birle alağa sürtse def' bolğay* (43a/8-9). Yani, sıçanın kanı ile kara karganın kanını ala olan yere sürerse yok olur, ifade edilmiş.

Ak / beyaz renginin de: ... *ve eger turna yumurtkası bolmasa ak tavuğniş yumurtkası hem bolur* (35a/1-3). Yani, eğer turna yumurtası olmazsa ak tavuğun yumurtası da olur.

İlaç Yapımında ve Tedavide Kullanılan Bazı Hayvan organları:

Doğa ile iç içe yaşayan ve hayvancılık ile uğraşan Orta Asya Türk Kavimleri güttükleri hayvanları yalnız beslenme ve giyinme amaçlı kullanmamışlar. Eti, sütü, yünü, tüyü ve derisi dışında sağaltıcılıkta gerek evcil bazen de evcil olmayan doğadaki çeşitli hayvanların Kara ciğeri, akciğeri, ödü, kanı, tezeği, idrarı, yumurtası gibi organ ve vücut parçalarından yararlanmayı bilmişler. Metnimizde bu durum ile ilgili birçok örneğe rastlayabiliriz.

Örneğin: *eğer mazlum kişi tuğmas bolsa koyunıñ miyesini yolbarsnıñ yağı birle hal kılıp şaf itip üç kün koyup andın eri cima' kılsa bî-şek ferzend bolğay* (10b/2-5), yani, eğer mazlum kişi doğuramayan olursa koyun beynini kaplanın yağı ile karıştırıp şaf edip üç gün koyup eşi ile cima ederse şüphesiz çocuğu olur.

oğlağ ötini kaşka tartsa bî-had kara bolğay (10b/6), yani oğlak ödünü kaşa çekerse hadsiz kara olur.

... *ağ tizeğini kurutup küncüd yağı birle kaynatıp sarığ kartğa her türlü k cerahetke sürtse def' bolur* (37b/5-7), yani ... at tezeğini kurutup küncüt yağı ile kaynatıp sarı katga (?) her türlü yaraya sıvazlarsa yok olur.

aş yağını yürek yağı birle katıp işitmes kulakğa tamızsa açılır (37b/7-8), yani atın yağını yürek yağı ile karıştırıp işitmeyen kulağa damlatsa açılır / iyileşir.
eger mazlum kişini içinde balası ölgen bolsa it süti birle 'aselni hal kılıp içürse fil-hal tüşkey (12a/9-12b/2), yani, eğer mazlum kişinin çocuğu içinde ölürse it (köpek) sütü ile balı karıştırıp için ki hemen / anında düşer.

Tedavi ve Sağaltmada Kullanılan Hayvanların Cinsiyeti

Metnimizde sağaltıcılıkta kullanılan hayvanların rengi dışında cinsiyetine de dikkat edildiğini fark edebiliriz. Organları veya ürünleri kullanılan hayvanların dişi ya da erkek olması demek tedaviyi ve yapılan ilacı etkileyici faktörlerden olabilir. Örneğin:

Eger horrek tartıp uykular kişi aygır atınñ tilini yastuk astıda koyup yatsa hergiz horrek tartmağay anda def bolmasa aş tizeğini burnığa yaksa def bolur (38a/5-8), yani, eğer horlayan kişi aygır atın dilini yastığın altına koyup uyursa hemen durur, yine de horlaması durmazsa yılkı / at tezeğini burnunuza sıvazlayınız hemen gider.

eger tağ tekisiniñ miyesini her türlüük yaman cerehatğa koysa def bolur (11a/7-9), yani, eğer dağ keçisinin beynini her türlüük yaraya koyarsa/sürerse o yara yok olup gidermiş.

Günümüzde Hayvan Destekli Tedavi (HDT)

Günümüzde sanayileşme ve küreselleşme sonucunda meydana gelen büyük fabrikalarda, iş merkezlerinde çalışmanın, büyük şehirler ve mega polislerde yaşamının getirdiği sosyal, ekonomi, toplumsal sorunlar dışında fiziksel ve ruhsal sorunların da değişik türlerini meydana getirmiştir. Modern dünyada insanların birbirinden soyutlaşması dolayısıyla doğa ile bağlarının da zayıflaması onun yalnız, mutsuz, bencil, bitkinlik, yitklik gibi duygulara yenik düşmesiyle stres ve depresyon gibi psikolojik sorunlarla, son zamanlarda da otizm, Alzheimer gibi çeşitli genetik hastalıklarla yüz yüze gelmesiyle sonuçlanmıştır.

Modern tıp halk hekimliğinin tamamlayıcı destekleyici yöntem olduğunu çoktan kabul etmiş ve günümüzde hem fiziksel hem ruhsal sorunları tedavide insanoğlu yine doğaya, hayvanların yardımına ve desteğine başvurduğunu görmekteyiz.

Doktorların tıbbi müdahale ve ameliyatları takiben gelişen şiddetli ağrılar, otizm spektrum bozukluğu (OSB), demans (Bunama) down sendromu, serebral palsy (Beyin felci), davranış bozuklukları, çocuklarda sanrı veya varsanı ihtiva etmeyen işlevsel sinir hastalıkları, kronik yorgunluk sendromu, kronik kalp hastalıkları, sfazi (lisan yitimi) gibi konuşma bozuklukları, şizofreni, yalnızlık duygusu gibi adı duyulmayan hastalıkların tedavisinde yada hafifletilmesinde köpek, at, balina, Yunus balığı gibi hayvanların bu hastalıkların tedavisinde gün geçtikçe kullanım alanı genişlemektedir (bk. <https://gelecekbilimde.net/degeri-bilinmeyen-bir-yontem-hayvan-destekli-terapi/>)

Bu tür hastalıklara yakalanan çocukların ve yetişkinlerin tedavisinde özellikle kullanılan hayvanlardan köpek ve atın çok önemli yer tuttuğunu da belirtmek gerekir.

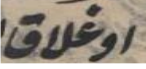

Köpekler, özellikle çocukların kaygı düzeylerini düşürmek amacıyla köpekler sıklıkla HDT’de sıklıkla kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra epilepsi hastalarının kriz anlarında en az düzeyde fiziksel hasar almaları amacıyla da köpekler kullanılmaktadır. Bu alanda köpeğe epilepsi krizi anında kişinin düşüp titremesi davranışı öğretilir. Öğrenim sürecindeki köpek, hastanın başının altına yatarak hastanın başını korumak veya havlayarak yardım çağırarak üzerine eğitilir. HDT için oyuncu, sakin, daha az baskın karakterde olup saldırgan tutuma yatkın olmayan köpekler tercih edilmelidir.

Atlar, kullanılarak uygulanan HDT, hipnoterapi olarak adlandırılmaktadır. Bu yöntemde atın vücut sıcaklığı ve ritmik hareketleri ile hastanın lokomotor becerileri ve merkezi sinir sisteminin iyileştirilmesi amaçlanmaktadır. HDT’de kullanılacak atların vücut yapıları ve psikolojik-duygusal ve davranışsal özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Soğukkanlı atlar olarak bilinen iyi davranışlı, sakin ve büyük atlar tercih edilmelidir.

Hayvan Destekli Tedavi (HDT), Animal-Assisted Therapy (AAT), Pet Therapy, kronik bir hastalığı olup, uzun süre hastane tedavisine ihtiyaç duyan hastaların rehabilitasyon ve tedavilerini kolaylaştırmak için kullanılan, önemli yararları sahip bir müdahale programıdır. Ev hayvanları ile tedavi, günümüzde giderek artan bir oranda kullanılan, bilimsel zemine kavuşmuş ve etkinliği kanıtlanmış yardımcı bir tedavi yöntemidir. HDT, hedefe yönelik bir tedavi sırasında, hastalardan optimum sonuçların elde edilmesini kolaylaştırması ve tedaviye destek olması amacıyla hayvanların hastaya eşlik etmesinden yararlanılmasıdır. Bireylerin stresli ortamlara ve hastane çevresine adaptasyonlarının sağlanması, anksiyetenin, stresin, ağrının ve kan basıncının azalması, mobilite ve kas aktivitelerinin artırılması gibi pek çok olumlu etkiler sağlamaktadır. Rehber hayvanların fiziksel aktiviteyi artırdığı, yalnızlık ve depresyon gibi duygudurumlarının önlemesine yardımcı olduğu, günlük yaşam aktivitelerini iyileştirdiği ve yaşam kalitesini artırarak sosyal bir destek sağladıkları gösterilmiştir (3-5). HDT’nin temel prensibi, insan ve hayvan etkileşiminin sağladığı biyolojik-fiziksel-kimyasal değişimlerle ortaya çıkan psikosomatik etkilere dayanır. Hayvan beslemek ya da hayvanlarla birlikte olmak, bu etkilerin ortaya çıkmasını sağlayarak mental, sosyal ve fiziksel sağlığın iyileştirilmesinde önemli rol oynar (Cevizci vd., 2009: 263).

Burada yer alan hayvansal kökenli ürünler hem Orta Asya’da hem de dünyanın başka bölgelerinde tedavi amaçlı olarak yaygın bir şekilde kullanılmakta ve bu uygulamalarda çeşitli hayvanlara ait yağ, kas, kan, idrar, safra gibi farklı ürünler tercih edilmektedir. Destür’ül-‘ilâc metninde de hayvansal ürünler dönemin hekimleri ve sağaltıcıları tarafından oldukça sık kullanılıp yararlandığı görülmektedir.

Metinde tedavide ve ilaç yapımında kullanılan hayvanlar:

deve , at , inek , koyun, , içkü/keçi
, oğlak , it/köpek , muşuk/kedi , inek
yabani hayvanlardan: bars/jolbarıs/kaplan , kurt/börü ,

tilki , dağ keçisi/tekesi gibi birçok hayvan ve organlarından hastaları tedavide yararlanılmıştır.

Kazak halk biliminde *yemşi* (emci; ocaklı, izinli, aktar, hekim), *täwip* (tabip, efsuncu), *balger* (falcı, fala bakan), *otacı* veya *sınıqşı* (kırıkçı, çıkıkçı, sımkıç), molda (hoca, muskacı, molla), *şipager* (hekim, doktor), *demşi* veya *dem saluwşı* (üfürükçü, muskacı hocalar), *ırawlar* (ozanlar), mıstan (cadı), tamırşı (nabızcı), (Älimbay, 2012:40) gibi farklı adlarla bilinen halk hekimleri, kökleri İslam öncesi Türk inanç sistemine dayanan sağaltma yöntemleriyle büyüsel pratiklerin ustası kabul edilen Şamanlık / Kamlık / Baksılık geleneğinin Kazakistan topraklarındaki devamı olabilir.

Sonuç

Hayvansal ürünlerin desteği ile yapılan ilaçlar ve tedavilerin *Destür'ül- 'ilâc* gibi tarihi tıp metinlerinde sık sık bahsedilmesi onların eski ve güncel olmadığı anlamında değildir. Hatta günümüzde teknoloji sayesinde onlar geliştirilmiş, çeşitlenmiştir, aynı zamanda çağımızın fiziksel ve psikolojik hastalıklarını tedavide köpek, at, balık gibi hayvanların desteği ve yararı her gün önem kazanmaktadır.

İnsanın, doğanın bir parçası olduğunu unutmamalıyız. En zor zamanlarında çare ve desteği doğada bulan insan ne yazık ki bu durumu unutup, teknoloji gücünün verdiği imkanları suistimal ederek doğayı buyruk altına alma isteği ile doğa dengesinin bozulmasına ve doğal afetlerin sık sık meydana gelmesine, salgın hastalıklar ve epidemilerin ortaya çıkmasına sebep olup, kendi hayatı ve sağlığı için ciddi tehlikeler meydana getirmektedir. Bütün bunlara rağmen gerek eski gerek modern hayatın getirdiği hastalıkları sağaltmada, halk hekimliği özellikle doğal; hayvansal ürünlerin desteğiyle tedaviler hala güncelliğini korumaktadır.

Genel olarak tarihi tıp metinlerine bakıldığında ilaç yapımında hayvanların eti, derisi, sütü, yağı, ciğeri, beyni, ödü vs., bitkilerin kökü, yaprağı, çiçeği, vs., kullanılırken, hastanın ve hastalığın özelliklerine göre de hayvanların rengi, yaşı, cinsi, doğurganlığı vd., bitkilerin ise ait olduğu bölge (kırsal, dağ, çöl), sezon gibi faktörlere de dikkat edildiği görülmektedir.

Kaynaklar

- Acar, H. Volkan (2018). “Moğollardan Anadolu’ya Bir Halk Hekimliği Tedavi Yöntemi: Deriye Çekme”, *Lokman Hekim Dergisi*, 8 (1): 33-46.
- Acıpayamlı Orhan (1989). *Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi*, *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, 23(25), 1-8.
- Älimbay, Nurlan (2012). *Qazaqtıñ Etnografıyalık Kategorıyalar, Uğımdar men Atawlarınñ Dästurlı Jüyesi*. Ensiklopedi, Almatı: DPS Basımevi.
- Boratav, Pertev Naili (1994). “100 Soruda Türk Folkloru”, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, Pertev Naili (2015). *100 Soruda Türk Folkloru*. Bilgesu Yayınevi, İstanbul.
- Cevizci Sibel - Erginöz Ethem - Baltaş Zuhal (2009). “İnsan Sağlığının İyileştirilmesine Yönelik Hayvan Destekli Tedaviler” *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 8(3): 263-272. <https://www.bibliomed.org/mnsfulltext/1/1-1311853029.pdf?1665940214>
- Kartarı, Asker (2006). *Farklılıklarla Yaşamak*, Ürün Yayınları: Ankara.
- Sarıaydın, Nuhile (2021). “Elazığ İli Baskil İlçesi Halk Hekimliği”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı: Nevşehir. İnternet Kaynakları*
<https://sozluk.gov.tr> (02.10.2022)
<https://gelecekbilimde.net/degeri-bilinmeyen-bir-yontem-hayvan-destekli-terapi/> (22.09.2022)

MEDICINAL PROPERTIES OF ADYRASSPAN IN TURKIC FOLK MEDICINE (BASED ON THE TREATISE «DASTÛR AL-‘İLĀJ»)

Nazym Kairanbayeva

PhD of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty / Kazakhstan
kairanbayeva.n.n@gmail.com

Zubaida Shadkam

Candidate of Philology, ass. professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty / Kazakhstan
zubaida.68@gmail.com

Abstract

In folk medicine, in addition to the use of organs, milk, meat, fur, blood of animals in nature, the treatment is made using the leaves, roots, flowers, and seeds of plants. Both herbs and animals have been widely used in Kazakh folk medicine.

Among them, field plants have a special place, because it is known that field plants have healing properties and very high fertility. The Kazakh people knew these properties and characteristics of herbs very well and used them appropriately in the preparation of medicines. The healing practices of the people of Central Asia have survived to this day in the form of medieval written monuments. The medical treatise «Dastūr al-‘ilāj» is an example of this.

The object of our study is the medical treatise «Dastūr al-‘ilāj» written by nomadic Turks at the beginning of the 16th century. In the treatise, it is stated that, in addition to livestock, many plants and herbs, such as *aşala uruđı, aқ piyaz, aқ çamğur, bādyan, terāngebin, buyan*, were also used in making medicine, showing their healing properties.

Among them, one of the herbs that has a special place in Kazakh culture is Adyraspan grass. Folk healers used adiraspana to treat many diseases such as rheumatism and scabies.

In the article there are given the main properties of adyraspan among medicinal plants of Turkic folk medicine, as well as examples from a medieval treatise. The medical treatise "Dastur al-ilaj" was chosen as the object of scientific research. The article was written within the framework of the scientific project AR09259326 "Dastūr al-‘ilāj - a source of field medicine" financed by a grant of the Ministry of Education and Culture of the Republic of Kazakhstan.

Key words: Medieval medical treatise, Dastūr al-‘ilāj, medicinal herbs, adyraspan, espan.

ТҮРКІ ХАЛЫҚ МЕДИЦИНАСЫНДАҒЫ АДЫРАСПАННЫҢ ЕМДІК ҚАСИЕТІ («ДАСТҰР АЛ-‘ИЛĀДЖ» ТРАКТАТЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Халық емшілігінде төрт түлік мал өнімдерін - сүтін, етін, жүнін, қаны мен өтін қолдануымен қатар, өсімдіктердің жапырағын, тамырын, гүлін, дәндерін де пайдаланды, олардан дәрі-дәрмек жасап, ем-дом шараларында кең пайдаланып келді. Оның ішінде өсімдіктердің орны бөлек болды, себебі өсімдіктердің емдік қасиеттері мен құнарлық күші өте жоғары екенін түркі халқы ықылым заманнан бері біліп келді. Соның ішінде Қазақ халқының дүниетанымында шөп адам тәні жаралған топырақтың бар нәрін бойына сіңіргендіктен оның өз қасиеті мен ерекшелігі бар деген таным нық орныққан.

Орталық Азияда мекен тепкен түркі халықтарының емдік тәжірибелері ортағасырлық жазба ескерткіштер беттерінде хатталып, бүгінгі күнге жетті. Зерттеуіміздің нысаны – XVI ғасырдың басында көшпелі түркілер арасында жазылған «Дастұр ал-‘иләдж» медициналық трактаты осындай жазба мұраның бірі. Трактатта көшпенді түркі халықтарының емшілігінде жиі қолданған *aşala uruđı, aқ piyaz, aқ çamğur, bādyan, terāngebin, buyan* сияқты

көптеген өсімдіктер мен шөптердің емдік қасиеттері мен олардан жасалған дәрі-дәрмек туралы баяндалған. Солардың ішінде қазақ мәдениетінде ерекше орын алатын шөптің бірі – адыраспан шөбі жайлы да мәлімет мол. Халық емшілері адыраспанды ревматизм, қышыма сияқты көптеген ауру түрлерін емдеуге пайдаланған.

Мақалада аталған ортағасырлық трактаттағы халық емшілігінде кең қолданылған адыраспанның дәрілік қасиеттері, танымы жайлы мәліметтер беріледі. Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын АР09259326 «Дастұр ал-‘иләдж» – далалық медицина дереккөзі» ғылыми жобасы аясындағы зерттеулер негізінде жазылды.

Кілт сөздер: Ортағасырлық медициналық трактат, Дастұр ал-‘иләдж, емдік шөптер, адыраспан, есфанд

ЛЕЧЕБНЫЕ СВОЙСТВА АДЫРАСПАНА В ТЮРКСКОЙ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ (НА ОСНОВЕ ТРАКТАТА «ДАСТҰР АЛ-‘ИЛӘДЖ»)

Аннотация

В народной медицине, кроме использования органов, молока, мяса, меха, крови животных в природе, лечение производится листьями, корнями, цветками, семенами растений. Травы и животные широко использовались в казахской народной медицине. Среди них особое место занимают полевые растения, ведь известно, что полевые растения обладают целебными свойствами и очень высокой плодovitостью. Казахский народ хорошо знал свойства трав и умело использовал их при приготовлении лекарств. Целительские практики народов Средней Азии сохранились до наших дней в виде средневековых письменных памятников. Медицинский трактат «Дастұр ал-‘иләдж» является таким примером.

Объектом нашего исследования является медицинский трактат «Дастұр ал-‘иләдж», написанный тюрками-кочевниками в начале XVI века. В трактате утверждается, что, помимо домашнего скота, при изготовлении лекарств использовались также многие растения и травы, такие как *aşala uruđı, aқ piyaz, aқ çamğur, bādyan, terāngebin, buyan*, проявляющие свои целебные свойства.

Среди них особое место в казахской культуре занимает трава адыраспан. Народные целители использовали адыраспану для лечения многих заболеваний, таких как ревматизм и чесотка.

В статье приведены основные свойства *адыраспана* среди лекарственных растений тюркской народной медицины, а также были приведены примеры из средневекового трактата. Статья написана в рамках научного проекта «АР09259326 «Дастұр ал-‘иләдж» – источник полевой медицины», финансируемого за счет гранта Министерства образования и культуры Республики Казахстан.

Ключевые слова: Средневековый медицинский трактат, Дастұр ал-‘иллāдж, лекарственные травы, адыраспан, есфанд.

Introduction

Today's science is formed from the sum of the experiences of mankind over the past centuries. The Kazakh people also accumulated a lot of experience while migrating across the great steppe. However, the advancement of modern western science has made many ancient practices forgotten. In this regard, there is a perception among the youth that the past of the nation is dark and gloomy. One of those forgotten areas was national medicine. The experience of the Kazakh people in the field of medicine can be considered a part of both history and national knowledge.

Since ancient times, the Kazakh people have found cures for various diseases through the properties of various fruits, plant roots, and various herbs. There are many types of medicinal plants in our country. In particular, juniper, golden root, plantain, wormwood, rose hip, etc. herbs have healing properties to cure any disease.

Kazakh folk medicine has been influenced by Arabic, Chinese, Tibetan, Indian and other peoples of the East, because Kazakhs in ancient times maintained a constant trade relationship with China, Egypt, Greece and Rome, and later with Russia. This communication to a certain extent affected the state of traditional medicine, however, traditional medicine of the Kazakhs retained its originality. Ancient healers used plants in medical practice to treat wounds, ulcers, chest diseases, applying them to inflamed places, and in the form of various decoctions, tinctures, they used them for internal diseases (Boldysh 2017: 4-5).

In Kazakh folk medicine, various drugs and even potent poisonous substances were widely used for treatment – quinine, alum, camphor, turpentine, mercury, mercury ointment, sublimate, opium. According to the Dr. Kolosov G.A., at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries, 227 herbal medicines were widely used in the Turkistan region. Among medicinal herbs, various types of wormwood, elecampane, rhubarb, chilibukha, juniper, golden root, cloves, pomegranate bark, hawthorn fruits, rosehip roots, etc. were most widely used (Gazhaiv 2011: 323).

The methods of preparation of medicines and a number of medicinal plants used in Kazakh folk medicine were first written in 1841 by the head physician A. Yamgin, who participated in an expedition to the Kyrgyz-Kaysak steppes. According to the author, medicines were most often prepared from plants. They were divided into strengthening, warming, refreshing and laxative. For example, *rhubarb* was used for diseases of the abdominal organs; *calamus* was used for chronic diarrhea; for weak digestion - *Menyanthes trifoliata*; *juniper* was treated for urinary retention, etc. (Boldysh 2017: 5).

A medicinal plant is any plant which, in one or more of its organs, contains substances that can be used for therapeutic purposes or which are precursors for the

synthesis of useful drugs. This description makes it possible to distinguish between medicinal plants whose therapeutic properties and constituents have been established scientifically, and plants that are regarded as medicinal but which have not yet been subjected to a thorough scientific study (Sofowora 2013: 210).

Medical texts and «Dastūr al-'ilāj»

Medical texts have an important place in Turkic language and science history. While these works appeal to many disciplines such as medicine, sociology, psychology, folklore, and botany in terms of content, they are a source of reference for language researchers in terms of language performance. These texts, which are among the important sources of Turkic history of medicine and science, are examples that show that Turkic has been operated as a scientific language in almost every period of history. In addition, the mentioned texts give the opportunity to follow the course of Turkic language relations due to the foreign elements they contain.

According to the researches a lot of medical texts are well-known in Turkology, such as *Esrāru'l-e Ṭibbā* (17th), *Ṭib Kitābı* (17th-18th), *Ṭib-nāme-i Türki*, *Ṭibb-ı Yūsufî*, *Ṭabīblik Kitābı*, *Risāle-i Ṭibb* (19th), *İhyā'ü't-Ṭibb-ı Sübhānî Te'lîf-i Seyyid Sübhānqulı Bahādur ḥān*, *Menāfi'ü'l-İnsān* (19th), *Risāle-i Şifā'ü'l-Ebdān* (1854), *Ḳabā'idü'l-'İlāc*, *Ṭabībçılık* (20th), ect.

One of the full-fledged medical treatises written among the nomadic Turks at the beginning of the 16th century is «Dastūr al-'ilāj» (al-Khurāsānī, Sultan 'Alī. (7.10). "Dastūr al-'ilāj". Manuscript. Antique salon "Ampir" private fund 7.10 (152). BB. 1a-88b.). According to the manuscript versions, «Dastūr al-'ilāj» was written in 933 A.H., i.e. in 1526-1527, and the author of the work was Sultan Ali al-Khurāsānī, known by the nickname «Tabib al-Khurāsānī» («The Doctor of Khorasan»). We have very little information about the exact year of the author's birth, when and where he died, his activities, and his family name. Only Khoja Hasan Nisāri writes in his work «Muzakkir al-ahbāb» («Remembrance of the Beloved») that Sultan 'Ali al-Khurāsānī studied medicine from Maulana Hakim Shahrasiābzī. According to the information in the text of the work, he was the physician of the Sultan Abu Mansur Kushkinshi Khan (colloquially known as Kushim, 1432-1530) and his son Abu Sayyid Khan (1533), and wrote the work in Samarkand under the authority of Kushkinshi Khan and Abu Sayyid Khan. From the information in the text of the work, it is clear that he was the physician of the Sultan Abu Mansur Kushkinshi Khan (known as Kushim, 1432-1530) and his son Abu Sayyid Khan (1533), and the work was dedicated to the authority of Kushkinshi Khan and Abu Sayyid Khan in Samarkand. Having served as a doctor in the palace for more than twenty years, Sultan Ali al-Khurāsānī was suggested to write a book about the information he had collected from various books and their long-term healing experience by Kushkinshi Khan and his son. The author accepted the khan's offer and compiled this work in 1526-1527. These details are shown in the introduction of the work (Shadkam Z., etc. 2021(1): 104).

Medicinal herbs and *Adyraspan*

The treatise «Dastūr al-'ilāj» contains the names of the following medicinal herbs and fruits: *adyraspan/ adırısman, aşala uruđı, ađ piyaz, ađ çamđur, almurt, anar, arfa, artuç uruđı, badreñ, bāđyan, buyan, beneşşe, çuhla, güil-e angebin, kabađ uruđı, kađun, kavun, kenza, kerefiş/ keraşş, kerđ, kıızıl/ađ şandal, küncüt, hizarişfand, hına, huđar uruđu, lale, labelab, mađmüde, nođut, safran, sarımsađ, sarıđ helile, şekaterre, tarfa, terāngebin, tuba, unşul, üzüm, uravan, zeytün, zerdek*, etc.

One of the medicinal herbs which was used quite often in «Dastūr al-'ilāj» is *adyraspan*.

Adyraspan is a perennial plant with deep roots. It grows in the desert and salt marshes of Kazakhstan. Stems and flowers contain poison. It is considered a medicinal herb. Height – 30-80 cm. It grows on mountain slopes, roadsides, plains. There are three types of it in Kazakhstan. In fact, this plant has many medicinal properties.

Folk healers use *adyraspan* to treat rheumatism, scabies and other skin diseases. A decoction made from its herb is considered a cure for colds, malaria, weakness of the nervous system, and seizures. People burn its herb, its smoke cures headaches and disinfects the room where a person with an infectious disease is staying.

Since ancient times, people have treated a lot of disease using *adyraspan*. For example, the asthma was treated by combining the seeds of the safflower with flax seeds. *Adyraspan* is boiled with yarrow flowers, saffron, and herb flowers, and it is used to treat hypoacid gastritis. Decoction and tincture of this herb suppresses the disease, calms the person, does not aggravate the disease, helps to produce sweat. In order to treat a person's sprained joints and lameness of the limbs, *adyraspan* should be boiled and steamed the diseased limb three times with that water. To treat joint pain caused by wind and cold, a young stem of *adyraspan* should be cut and crushed and applied it to the joint. Scabies of cattle were washed with boiling water. In most cases, a person's body freezes and shivers when the disease starts. At that time, if ill person should drink a decoction of *adyraspan*, it will relieve the pain.

Adyryspan is a widely popular herb among the peoples of Central Asia. It is herbaceous plant with a woody underground root-stock belonging to the family of perennial plants, family Nitrariaceae, usually growing in saline soils in temperate desert and Mediterranean regions.

A common weed found in Persia, Central Asia, and the adjacent areas. Nowadays it is well-known in Iran and is widely distributed and used as a medicinal plant in Central Asia, North Africa and Middle East (Moloudizargari, 2013: 199). It grows in Central Asia, the southern European part of Russia, the Caucasus, southern Europe, North Africa, the Middle East and Mongolia, and China (Encyclopedia, 2011).

This plant is translated from Arabic “háarmal”, Lat. *Peganum harmala*; “wild rue” and known as “Espand” in Iran, “Harmel” in North Africa and “African rue,” “Mexican rue” or “Turkish rue” in the United States, “Adyraspan” in Kazakhstan. Also it is popularly known by the names «belobok», «isryk», «bibik», «ispand», «khazorispand», «isirik», «harmal» and many others.

The practice of burning esfand seeds to avert the evil eye is widely attested in early classical Persian literature. This practice may have been influenced by the association of esfand with haoma (q.v.), the sacred beverage of Zoroastrian lore. The continuity of Persian tradition has brought the ancient sacred plant into Islamic sources. A Shi`ite tradition states that there is an angel in each of the plant’s leaves and seeds. Its root drives away sorrow and magic, and the devil stays a distance of seventy houses away from homes in which it is kept (Omidisalar, 1998: 583).

In the Kazakh tradition, *adyraspan* is a sacred herb with high healing properties. Before gathering the herb, people performed ablution and went early to greet the herb with these words (Encyclopedia, 2011):

*Assalawmalayküm, adyraspan,
Bizdi sizge jiberdi Omar, Ospan.
Keselge jeti türli em bolsın dep,
Ākim Luqpan pirleri aqıl qosqan.*

Adyraspan is collected only by a man. Before collecting it in a bag and drying it, he sat on the ground and read ayats of the Qur’an. In ancient times, when a woman struggled to give birth, with the help of the smoke of *adyraspan*, harmful forces were expelled from the house. Also, this herb was used to perform a ritual (alastau) for a baby’s cradle or a sick person. In treating patients from the “tongue and eyes”, they burnt *adyraspan*, circled the head of the sick with salt and threw this salt into the fire with these words (Encyclopedia, 2011):

*Alas-alas, miñ bir bäleñnen qalas,
Tildiniñ tilinen, köre almağanniñ közinen saqta!*

Adyraspan ceremony is still used among Kazakhs today. *Adyraspan* is a sacred herb for Kazakhs, so it is hung on the top of the rafters in a prominent place inside the house to protect it from calamities. When entering a new house, *adyraspan* was hung at the entrance so demons would not enter. However, it has been found that *adyraspan*, applied with salt or boiled, has healing properties which was popular at Kazakh Folk medicine:

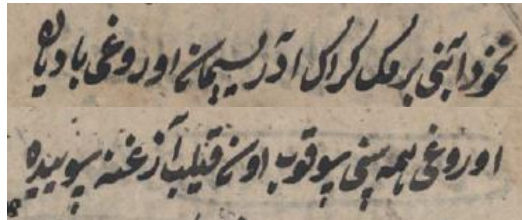
- against Cold and Flu Viruses, *adyraspan* is applied and neutralizes bacteria in the house;
- in order to cure a person’s joints from slipping and sprained limbs, *adyraspan* is boiled and steamed the diseased limb three times with that water;
- people were bathed in the water of *adyraspan* when they were sick with a cold or itchy skin;

- a person suffering from rabies should boil the stems and leaves of adiraspan and drink two-seven times a day;
- when the tooth hurts, it is relieved after smoking with the herb of *adyraspan*;
- if a person is forgetful, he boils the stem and leaves together and drinks;
- the nomads claimed that the bites of insects such as lizards were cured with the help of *adyraspan*;
- scabies of cattle was washed with boiling water of *adyraspan*;
- for dyeing wool and various threads used in needlework, the dye is obtained by repeatedly boiling adraspen until a reddish-brown dye is obtained (Encyclopedia, 2011).

For Turks, yarrow is a mysterious plant. It is grown in the Central and South-East Anatolian regions of Turkey. "Üzerlik Otu" is used by Turks against witchcraft and evil eye. Therefore, the Turks believe that it protects them from the tongue and eyes, and call it "nazarlık otu". Belonging to the family of medicinal plants, the plant has very interesting properties. Archaeologists of the Middle Ages, who grew up in the Central Anatolia region of Turkey, found the remains of an old settlement. Like the Kazakhs, the Turkish people also burned *adyraspan* and used its smoke to ward off the evil eye and ward off witchcraft. In ancient societies, especially those belonging to the shaman religion, this plant was used for spiritual cleansing. They used the seeds of *Adyraspan*, i.e. the buds on the head (Shadkam, Tokenova, 2019: 153).

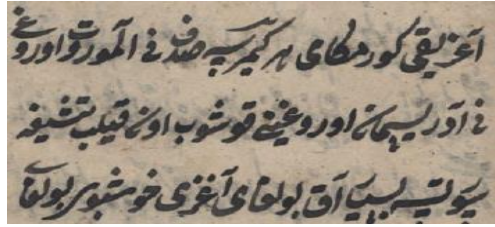
Branches, leaves and flowers of *adyraspan* are used for medicinal purposes. The famous scientist, doctor Abu Ali ibn Sina used it as a pain reliever when the sacrum is inflamed. Since ancient times, people have treated asthma by combining *adyraspan* seeds with flax seeds. It is also mixed with black or red pepper to treat psoriasis and is used as a diuretic and diaphoretic. *Adyraspan* is boiled with yarrow flowers, saffron, grass flowers and with their help hypoacid gastritis is treated [11].

One of the well-known herbs which is mentioned in the medical treatise "Dastûr al-'ilāj" is *adyrysman* (*adyraspan*). According to the treatise *adyrysman* gives a cure at Stomatology.

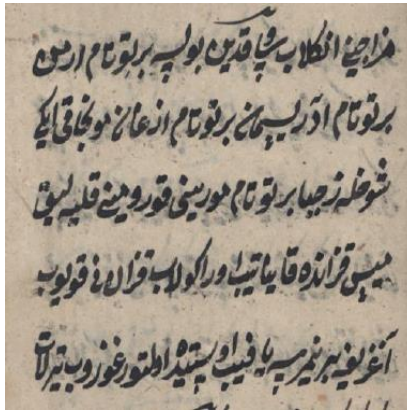
adırısman uruđı badyan uruđı hamesini sođup un kılıp ađzına suyuda atale kılıp bar boynıđa afılsa külli belalarını yođ kılır ve yine naşur yellerni tam urutur sarıđ su derdini revān kılır (8a/9-8b/1-4)

Translation: If you add the seeds of fennel and the seeds of fenugreek, knead them, grind them, moisten them with the water in your mouth, and apply (cover) all over the body, it cures all diseases and expels (destroys) flatulence, and flushes it out of the body with yellow water.

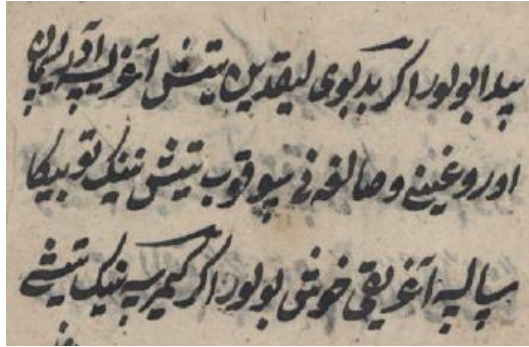
herkim erse sedefni almurt uruğ adırısman uruğını hoşup un kılıp tişige sürtse besiyar ak bolğay ağı hoşbuy bolğay (16b/5-7)

Translation: Anyone who mixes nacre shell with pear seed and safflower seed, grinds it, rubs it on his teeth, his teeth become very white, and his mouth smells fragrant.

savuk yel qarış bolğandın şafra birle kan bekigendin bolur anıj mizacını anlap savuğdın bolsa bir tutam ermen bir tutam adırısman bir tutam azğan monçağı iki çuğla zecbe bir tutam muruni kurumını qalaylık mıs kazanda kaynatıp uragulap kazanı koyup ağızğa bir nimerse yapıp üstide olturğuzup tirletmak kirek def' bolur (23b/1-6).

Meaning: a person's stomach is affected by a cold due to blood thickening, and understanding his condition, he offers the following recipe for a cold: a handful of "Armen", a handful of Adyraspan, a handful of "Azgan Mangyn", two handfuls of Zezhbe, a handful of "Muryn Kurymni". put it in a copper pot and boil it, cover the pot, put something heavy on it and sweat it.

eger bedbuylıkdın tiş ağırsa adırısman uruđını ve şalfanı soķup tişniñ túbige salsa ađrıķı hoş bolur (55a/1-3)

Translation: if the mouth stinks and the tooth aches, the seeds of the saffron are pounded and placed under the tooth, the mouth will smell good.

As we can see from the above examples, despite the fact that this plant is considered poisonous, in combination with other medicinal plants, *adyraspan* is an important ingredient in the treatment of colds and dentistry.

Conclusion

A special place in the modern scientific direction is occupied by ethnographic research of the traditional medicine on the basis of different ethnic groups, their practical application through popularization among the population. One of the most important issues in the study of the “Seven Facets of the Great Steppe” and the ethnocultural system of the peoples of Central Asia and Kazakhstan is the ethnomedicine of nomadic peoples, which was used on the territory of medieval Kazakhstan. In the period of rapid development of modern science, it is necessary to supplement the study of medieval folk medicine with new ethnographic materials and a comprehensive study of the history of field ethnomedicine (Shadkam, 2021(2): 185).

Medical texts occupy an important place in our language and in the history of science. The contents of these works are medicine, sociology, psychology, folklore, etc. In addition to covering many fields, it also forms research materials for reporters in terms of language performance. These texts, which are one of the important sources of the history of medicine and science, are one of the written heritages that show that Turkic language was used as a scientific language in all periods of history. In addition, the presence of foreign elements in the mentioned texts allows to follow the direction of Turkic language relations.

In conclusion, traditional medicine studied among peoples needs to be considered as a set of all means and methods of treatment. Therefore, traditional medicine - natural-climatic, economic and household conditions and location of settlements at a distance from treatment-preventive centers, frequency of spread of

certain diseases, national tradition and cultural ties between neighboring countries allow to determine and control in general.

References.

Boldysh S. (2017). Empirical experience and observations of traditional medicine of Ancient Kazakhstan as the basis of modern scientific medicine. V scientific-practical conference "Modern aspects of the use of plant materials of natural origin in medicine." – Moscow: Moscow State University. <https://www.sechenov.ru> 28.01.2022

Gazhaiv R., Baimukhan E. (2011). Traditional medicine of Kazakhstan. IV Russian scientific-practical conference "Scientific initiative of foreign students and graduate students of Russian universities" Actual problems of natural sciences. Moscow. 323-325 pp. <https://www.lib.tpu.ru/fulltext-v/Conferences/2011/K04/114087.pdf> 19.01.2022

Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. Volume 1. - Almaty: DPS, 2011. - 738 p.

Moloudizargari M. (2013). Pharmacological and therapeutic effects of *Peganum harmala* and its main alkaloids. *Pharmacognosy Reviews*. Vol. 7, Iss. 14. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3841998/pdf/PRev-7-199.pdf> 11.02.2022

Omidshar M. (1998). Esfand. *Encyclopedia Iranica*. Vol. VIII, Fasc. 6, pp. 583-584. Online version last updated 19 January 2012. <https://iranicaonline.org/articles/esfand> 11.01.2022

Shadkam Z., Tokanova A.T. (2019). Scope of application of some medicinal plants in Kazakh-Turkish language and culture // *Bulletin of KazNU. Oriental studies series*. – No. 2 (89). – pp. 148-156.

Shadkam Z., Kydyrbaeva U.T., Tuyakbaev O.O. (2021). Medieval Turkish healing tradition and written relics // *Bulletin of KazNU. History series*. - No. 3 (102). – pp. 178-187.

Shadkam Z., Tuyakbayev O., Kydyrbaeva U., Abdrakhmanov D. (2021). "Dastûr al-'ilāj" medical treatise and manuscript versions // *Bulletin of KazNU. Oriental Studies Series*. - No. 3 (98). - pp. 101-110.

Sofowora A. (2013). The role and place of medicinal plants in the strategies for disease prevention. *Afr J Tradit Complement Altern Med.* 10(5). – 210-229 pp.

What do we know about Adyraspan? <https://sputnik.kz/20190602/Adamdy-esinen-ayyryy-mumkin-Adyraspan-turaly-ne-bilemiz-10359137.html> 01.02.2022

ANALYZING AND CLASSIFYING INFORMATION FROM PERSIAN PROVERBS ON TRADITIONAL MEDICINE BELIEFS

Najmeh Dorri

Associate professor in Persian literature and language at Tarbiat Modares University, Tehran/ Iran
n.dorri@modares.ac.ir

Shabnam Amiri

Phd Student in Persian literature and language, Tarbiat Modares University, Tehran/ Iran
Shabnam_amiri@modares.ac.ir

Faezeh Vahidnia

bsc Student in Midwifery, Tehran University of Medical science, Tehran/ Iran
F-vahidnia@student.tums.ac.ir

Abstract

In recent decades, despite the spread of science and new technologies in the field of medicine and chemical drugs, we are witnessing an increase in the tendency of people to use traditional medical treatment methods. Given this point and the prevalence of proverbs in people's lives, we have extracted proverbs related to medical and health issues and we have reviewed, analyzed, and classified them according to selected Persian sources that have survived from the fourth and fifth centuries AH and are in the field of medicine and traditional medicine Such as the book Hedayeh Al-Mutalimin Fi Al-Tib by Abu Bakr Rabi Ibn Ahmad Ahmad Akhwini Al-Bukhari, the book Al-Abniyeh An Haqaiq Al-Adawiya by Mowaffaq al-Din Abu Mansour Ali Al-Harwi, and the book Vagnology or Treatise on the Pulse by Abu Ali Sina. To obtain this information, we first study the proverbs, then extract the items that refer to health and medical issues and based on the subject in five sections of classification, we have compared and analyzed with selected Persian sources of ancient medicine. The information collected from the proverbs are as follows: names of the diseases, methods of treatments, avoidances and recommendations, medicinal herbs, people's beliefs about the causes of diseases and their treatments, physician and midwife position in society and health advice to prevent diseases and control pandemics. The method of collecting information in this research is based on library information and the method of research is descriptive analytic.

Key words: Proverbs, iranian medicine, proverbs classification, folk literature.

АНАЛИЗ И КЛАССИФИКАЦИЯ ИНФОРМАЦИИ ИЗ ПЕРСИДСКИХ ПОСЛОВИЦ О ВЕРОВАНИЯХ ТРАДИЦИОННОЙ МЕДИЦИНЫ

Аннотация

В последние десятилетия, несмотря на распространение науки и новых технологий в области медицины и химических препаратов, мы наблюдаем рост склонности людей к использованию традиционных медицинских методов лечения. Учитывая этот момент и распространенность пословиц в жизни людей, в данной статье были извлечены пословицы, связанные с медициной и проблемами здоровья, рассмотрены, проанализированы и классифицированы в соответствии с избранными персидскими источниками, которые сохранились до наших дней начиная с IV-V вв. и относятся к области медицины и традиционной медицины. В данной статье были рассмотрены книги, такие как – «Хедае аль-Муталимин фи аль-Тиб» Абу Бакра Раби Ибн Ахмада Ахмада Ахвини аль-Бухари, книга «Аль-Абния Ан Хакайк аль-Адавия» Моваффака ад-Дина Абу Мансура Али Аль-Харви и книга «Вагнология» или трактат о пульсе Абу Али Сины. В целях достижения итогового результата исследования, были проведены исследовательские работы и сбор пословиц, затем извлечены пункты, которые относятся к здоровью и медицинским вопросам. В дальнейшем пословицы обнаруженные в древнейших письменных памятках на персидском языке посвященные медицинской науке были распределены в 5 разделах предложенных нами видах классификации. На основе анализа персидских пословиц удалось установить следующие тематические направления: названия болезней, методы лечения, меры предосторожности и рекомендации, лекарственные травы, представления людей о причинах болезней и их лечении, положение врача и акушерки в обществе и рекомендации по охране здоровья для предотвращения болезней и борьбы с пандемиями. Метод сбора информации в этом исследовании основан на библиотечной информации, а метод исследования - описательно-аналитический.

Ключевые слова: Пословицы, иранская медицина, классификация пословиц, народная литература.

Introduction

Oral literature is one of the branches of people's culture and folklore. Proverbs, as one of the important elements of oral literature, reflect the opinions, beliefs, customs and lifestyles of the people of that society. By studying proverbs and exploring them, we understand that proverbs have arisen from the core of people's lives in different situations and different aspects of their social life such as customs, ideas and beliefs. They reflect professions, animals, medicinal plants, treatment of diseases, tools and equipment, food and clothing. Due to the fact that proverbs have been passed down from ancient times by words of mouth, they

contain historical information. "Health and medical advice and provision of medicinal and herbal information through the examples have always played an important role in people's physical and mental health. In some cases, some medical recommendations are mixed with superstitions, but they often have a scientifically proven basis" (Zolfaghari, 2019: 258). Another aspect of popular culture is investigating how people treat diseases based on their beliefs. In the past, due to the lack of doctors, medicine was practiced by the people themselves and based on experience, and they generally treated the sick person by using medicinal plants and superstitions.

Discussion

Using a proverb is always one of the shortest and most effective tools to influence the audience. Where other methods are unable to express a person's intentions and prevent the audience from understanding the speaker's meaning, proverbs make this easy. Proverbs convey the meaning clearly to the audience by using a high level of rhetoric in the form of concise words and expressive similes. The popularity of the proverb has given it a special place among other oral techniques in terms of importance and influence. Proverbs are an important part of the public culture of people, and to understand the truth and identity of each nation and tribe, one must pay attention to its public culture, which contains precious treasures.

Iranian and Arab scholars have mentioned several definitions for proverbs. Each of these definitions refers to one or more features such as, Ahmad Bahmanyar defines the proverb in the book *Dastan-nameh Bahmanyar* as follows: "A proverb is a short sentence containing a simile or a wise theme that has become popular among the public due to the fluency of the words, the clarity of the meaning, and the delicacy of the combination, and they use it without change or with a slight change in their conversations" (Bahmanyar, 2002: 19).

Or the definition given by Dr. Taghi Pournamdarian in the book *Secrets and secret stories of the proverb*: "A proverb is a short and useful saying in popular conversation, which belongs to ethnic history like folk songs and poetic stories, and is actually a part of language of speech" (Pournamdarian, 1996: 114).

Rudolph Zelhaim, the author of the book *Ancient Arabic Proverbs*, also defined a proverb as follows: "A proverb is a saying taken from the main or independent context that finds general acceptance and is popular; As a result, it is freed from its original subject and is used without any verbal change in all the cases where it can be an example, and it has transitioned from the apparent meaning to a similar meaning" (Zelhaim, 2002: 15). Abolfazl Midani also wrote in the book *Majma-ul-Akhmool* in the definition of a parable that: "Proverb is something that is resembled; It means that it is likened to it" (Midani, 1973: 6).

The most complete definition is given by Dr. Hassan Zolfaghari in his introduction to the great culture of Persian proverbs. "Proverb is a famous short sentence that is sometimes melodious, and contains advice, wise contents and

ethnic experiences including simile, metaphor or irony, which has become famous and popular among people due to the fluency of words, clarity of meaning, simplicity, inclusiveness and generality that is used with or without change" (Zolfaghari, 2018: 25).

The first part, which is the most detailed part, is called the diseases and their types. In this section, proverbs that contain general information about health and illness and the characteristics and symptoms of a sick person are mentioned. Diseases in proverbs include both physical and mental diseases. Therefore, first, we have dealt with psychiatric and psychological issues, and then based on the Persian alphabet, the names of the physical diseases mentioned in the proverbs and related materials from selected medical books and other sources have been given. For example, one of the topics that can be seen in proverbs is pregnant women craving eating mud. This topic has been mentioned in several proverbs in a general way and no details have been mentioned. "He has heard that a pregnant woman eats mud, but he does not know what (which) mud" (Zolfaghari, 2009: 1267), "He heard that a pregnant woman eats mud, but he doesn't know what mud (but not every mud, which mud)?" (Zolfaghari, 2009: 1266), "A pregnant woman eats mud, but not just any mud." (Zolfaghari, 2009: 1131) The point that can be seen in these proverbs is that the reason for a pregnant woman to eat mud is having a lot of pain (Zolfaghari, 2009: 1267).

In the old medical books, it is also mentioned that pregnant women eat mud. Therefore, it can be said that since the distant past, this disease has existed among pregnant women and they have been looking for a way to treat it. In the book "Hadaye Al-Mu'talamin fi Al-tib", this topic is mentioned as a kind of disease and the details and ways of treatment of eating different types of mud are given.

The disease of having parasites is also mentioned in proverbs in several different ways. "Women and pigs and parasites" (Zulfaqari, 1388: 1143), "like a stomach worm." (Ibid.: 1630), "Donley has a parasitic disease" (Ibid.: 1962), "Whoever has worms in his body, he will take out his own worms" (Ibid.: 1886), "It remains like a worm in the head" (Ibid.: 1630). In the language of the people, this disease is also called becoming wormy and having worms: "I drank this water and became wormy" (Ibid.: 429) Sometimes having parasites or worms is used ironically to mean being restless: "The worms in his stomach have come alive" (Ibid.: 1422), "Do you have worms?" (Ibid.: 1699), "Like having a parasite in his stomach." (Ibid.: 1600) From the proverb "A worm comes out of a healthy finger" (Ibid.: 271) It seems that in the past, wounds sometimes had worms.

One of the reasons for parasite disease in proverbs is eating peas in soup: "peas in soup, worms in feces" (Ibid.: 1771) in Al-Abniyyah, eating raw wheat is considered to be the cause of parasites, but he did not mention chickpeas: "And what is cursed with wheat is that when eaten raw, it causes an unpleasant smell in the mouth, and when it reaches the stomach, it causes stomach worms" (Heravi, 1371: 7). Also, "And when they eat raw wheat, the worm that they call the pumpkin seeds will be thrown inside the stomach" (Ibid.: 102). Also, in proverbs, some cases

are mentioned that cause stomach disease. Such as drinking water at night and sleeping during the day: "Water at night and sleep during the day destroys the stomach / A widow with children destroys the house" (Zulfiqari, 1388: 178).

After mentioning physical diseases in this section, we have collected the treatment methods mentioned in proverbs for diseases. Some of these ways are cupping, giving antidote, tying a handkerchief, etc. For example, the way to get rid of a toothache in proverbs, which has been emphasized a lot and has been repeated several times, is to pull a tooth: "If your tooth hurts, pull it, if your neighbor is incompetent, move" » (Ibid.: 370), "You have to pull out the teeth that is painful, you have to pay your unpaid debts." (Ibid.: 1031), "A tooth that hurts, its cure is Angaran (a tool for tooth extraction)" (Ibid.: 1032), (Also see Zulfiqari, 2018: 528, 971, 984, 1031, 1032, 1037, 1332, 1509, 1930) tooth filling is also one of the other recommended ways besides tooth extraction: "A tooth that hurts, either take it out or fill it" (Ibid: 1032). Also, in the past, many people used to tie a handkerchief to the place of pain when faced with pain (especially headache). In the proverbs, this topic is also mentioned: "Don't tie a kerchief on the head that doesn't hurt." (Ibid.: 1188), "A head that does not hurt is not tied with a handkerchief" (Ibid.: 1188), "Why do you tie (cloth) on your healthy hand?" (Ibid.: 1007) (Also see Zulfiqari, 2018: 375, 621, 1170, 1188).

Doctors have always used cupping and phlebotomy to treat many diseases of body organs. In the parables, both methods are mentioned: "The blood from phlebotomy is poured in the pan and other blood is poured on the ground" (Ibid.: 934), "the person who is doing the phlebotomy can cut any vein a hundred times / But his hand trembles on his own vein" (Ibid.: 1137). In proverbs, cupping is recommended: "It has remained from our mothers / both cupping and eating dates are good" (Ibid.: 467). The cure for colds is indicated in proverbs: "The dark faced that is named cold / the first step is phlebotomy and the last is bath" (Ibid.: 238).

At the end of the first part, we have classified and analyzed the causes and factors that cause human death in proverbs. Such as lack of medicine, eating poison, taking some foods at the same time, deadly diseases, etc. Some diseases are fatal diseases and have a high risk of death. Some of these diseases, according to proverbs, include diarrhea, colic, fever, lumps and boils, and overeating.

In traditional medicine, it is important to pay attention to the nature of food and its harmony with the nature of the body. Some foods in combination or alone or in special cases cause death. Including yogurt and fish: "Fish and yogurt, Azrael says: Is it our fault again?" (Ibid.: 1593) and "lotus and yogurt and fish / sacrifices a man" (Ibid: 1458). In medical books such as al-Abniyyah on the facts of medicine, the temperament of fish and lotus are cold. "And the temperament of yogurt is colder than milk, it breaks the heat, if a man has suffered, it is good to eat yogurt on an empty stomach" (Heravi, 1371: 282) and "Temperament of a fresh fish is cold and wet, it induces phlegm" (Ibid.: 179) and "Lotus, the colder and wetter its temperament is, and it induces phlegm" (Ibid.: 330). For this reason, yogurt, fish,

and lotus should not be consumed together. Otherwise, it will cause illness and even death.

Among other foods that are recommended in proverbs not to be eaten together with yogurt are watermelon, jokul, qorut and lavash. "Watermelon and yogurt, Azrael says: Is it our fault again?" (Zulfiqari, 1388: 1944) and "If you want to die without an excuse/ eat yogurt, jokol and watermelon" (Ibid.: 365) and "If you don't want to stay in the times / eat yogurt, gurot and watermelon" (Ibid.: 366) and "If you don't want to stay in the world / eat yogurt, lavash and watermelon" (Ibid.: 366). No information was found about jokul and lavash in the medical books in question, but watermelon and ghorut, like yogurt, have a cold nature: "Indian melon is cold and wet, lessens thirst and reduces heat" (Hervi, 1371: 46). Eating barley bread, apricots and yogurt at the same time is another reason for death in proverbs: "I ate barley bread and apricots and yogurt/ Azrael said, is it our fault again?" (Zulfaqari, 1388: 1758). As mentioned earlier, the nature of yogurt is cold. It is also mentioned in Al-Ibniyyah about apricots and barley that they both have a cold nature: "Apricot is cold and wet in the second degree, and Galen said that this fruit causes corruption quickly, and it is very bad in all its states" (Heravi, 1371: 313) and "Barley is cold and dry in the first degree, and its inside is smooth, and its water is cold and wet in the second degree, it will benefit all fevers" (Ibid.: 198). It is also recommended not to eat pomegranates when fasting and not to eat quince when full: "If you want to die without delay/ eat pomegranates while fasting, eat quince when you are full" (Zulfaqari, 1388: 366).

The second part with the title of recommendations includes health and medical recommendations and prohibitions and avoidances in proverbs. In this section, a significant number of health proverbs recommend washing hands, head, hair, and body, and in addition to personal hygiene, the necessity of collective hygiene is also indirectly mentioned. Medical recommendations also include advice to do some things or not to do some other things (abstinence). Some of the recommendations that have the highest frequency are advice to eat less, advice to drink water, advice to maintain balance, etc. One of the recommendations that can be seen in proverbs is related to old people. For example, the advice to give less food to the elderly: "Give little to the old man, give regularly" (zolfaghari, 2009: 195), (zolfaghari, 2009: 260) And eating too much of the elderly is considered to be the cause of their death. (zolfaghari, 2009: 260). Some of the things that proverbs forbid people from doing are: avoiding contact with sick people with contagious diseases, avoiding raw food, avoiding excessive salt consumption, etc.

For example, it is recommended to eat it in large quantities for breakfast in proverbs. In contrast, the dinner should be small: "In the morning (eat) only by yourself, give someone else at noon, and at night (eat) only the size of a wing of a fly" (Ibid.: 1281), "in the morning a piece of bread and in the evening just enough to shake the mustache." (Ibid.: 979), "Eat your breakfast as much as you can, lunch whatever you have." (Ibid.: 1281), "Eat your breakfast alone, your lunch with a friend, and give your dinner to your enemy" (Ibid.: 1281), "One bite in the

morning is better than ten bites in the evening." (Ibid.: 1992), "One morning bite is better than (ten) chicken and fish." (ibid.: 1992), "The morning snack is a stone under the armpit." (Ibid: 1560). Another recommendation in proverbs is to eat meals at a certain time: "One bite at the right time is worth more than a hundred bites at the wrong a time" (Ibid.: 1992), "A bite in the right time is better than chicken and fish" (ibid: 1992).

Eating and not eating certain foods at a certain time is another point mentioned in proverbs. For example, it is better to eat eggs in the morning and avoid eating them at night: "Eat an egg in the morning, give it to your friend at noon, and give it to your enemy at night" (Ibid.: 694). And eating radish, fish, and yogurt in the morning is not good and it is prohibited: "Do not eat three things in the morning, radish, yogurt, and fish" (Ibid: 1222).

Avoiding contact with sick people with contagious diseases: Scabies is one of the contagious skin diseases that spreads quickly through contact with the skin, clothing, and bedding of an infected person. The important medical advice given in the proverbs is: "Get up and sit down and eat with Scabies, but don't sleep with it" (Ibid: 472). This point has been confirmed in medical books. "The scabies disease is contagious, and the proverb: ``stay away from scabies" is famous in Arabic" (Jerjani, 2011: 217). Also, "scabies: an itchy skin disease with small pimples, the microbe works under the skin. It is a contagious disease, a type of dry scabies or dry baldness (Janmullahi, 2010: 331).

Avoiding eating raw food: Eating raw food is one of the causes of illness in proverbs, and meat and halvah are mentioned among raw foods: "That is a raw food , don't eat raw food son / Eating raw food is the cause of getting sick" (Zulfaqari, 1302: 1388), "both mother and child hate raw meat" (Ibid.: 316), "If the halwa is raw, it becomes the cause of a sickness" (Ibid.: 792), "Eating raw is the cause of getting sick in humans" (Ibid: 852)

The third part is called medicines and medicinal plants. The proverbs of this category include medicinal plants, fruits, vegetables, dairy products, and minerals, which are arranged based on the letters of the Persian alphabet. The names of some of these herbs and vegetables are not available in the relevant medical books and are only mentioned in proverbs. Fruits such as plums, cherries, pears, apples, and plants such as mint, mace, thyme, pecan, have properties and characteristics in proverbs that we have mentioned in this section. Some of these substances that are present in proverbs and have been classified and analyzed are vinegar, coriander, wine, honey, meat, salt. Among the dairy products, cheese, milk, yogurt and curd are seen in proverbs. Mineral elements and substances such as water, lime, vermilion, and sunlight are also extracted from proverbs, compared with medical books and given at the end of this section.

One of the very useful medicinal plants in traditional medicine, whose properties are also mentioned in proverbs, is thyme. One of the benefits of thyme in proverbs is to cure flatulence and diarrhea (zolfaghari, 2009: 843 and 441). In Al-

Abniyeh An Haqaiq Al-Adawiya, the property of thyme to cure flatulence is mentioned (Herawi, 1992: 209).

The title of the fourth chapter is human nature and body parts. Biliious or hot-tempered things and things that are useful in expelling bile and advice to those with bile can also be seen in proverbs. Proverbs also include phlegm or cold. In parables, there are hints about the harm of cold. Dryness and dryness of temper are also among the terms mentioned in the proverb.

One of the important points mentioned in proverbs and repeated and explained many times in old medical books is the cold nature of the elderly: (zolfaghari, 2009: 655) Ibn Sina in the book Vasculology considers the temperament of young people to be warm and the temperament of the old to be cold: (Ibn Sina, 2013: 50) This issue is also mentioned in Hadaya al-Mu'talamin fi al-Tab (Akhwini, 1992: 141).

Also, in this section, proverbs have been classified and analyzed that express the nature of food and its relationship with human nature (improving temperament through food). In traditional medicine, in addition to human nature, the nature of food is also important. Paying attention to the taste of food is one of the main recommendations of traditional medicine doctors. The nature of food, like human nature, is divided into four categories: 1.hot and dry, 2.hot and wet, 3.cold and dry, 4.cold and wet. Sometimes, the properties of some edible substances are mentioned in moderate medical books. According to traditional medicine, a person who has a cold temperament should not eat foods with a cold temperament in order to balance his temperament and gain health, and by consuming foods with a warm temperament, his temperament will be corrected and reach a balance. This point is also mentioned in parables. For example, in proverbs, raisins have a warm nature, in contrast to the unripe grapes and chickpeas, which have a cold nature. Therefore, according to one's nature, a person should consume suitable food. At the end of this section, proverbs in which the names of some body parts are used have been collected. Some of the main parts of the body that are mentioned in proverbs are jaw, eyebrow, arm, groin, hymen, testicle, nose, leg, breast, navel, etc. Some of the proverbs containing the names of these parts did not have medical points, so we have refrained from mentioning them.

One of the body parts that is very important for both health and beauty is teeth. Accordingly, there are many parables about teeth. There are some among the proverbs that refer to the role of teeth in beauty, such as: "She was very beautiful, and then her front tooth fell out" (ibid.: 940) and "when there are no teeth in the mouth, laughing has a bad sight" (ibid: 1031) Also, if a person does not have teeth, it also causes speech disorder: "His teeth are falling out and his tongue is chattering." (ibid: 1031). Therefore, many parables have been made that consider breaking a tooth as bad luck: "when someone gets unlucky, the plaque of the tooth breaks" (Ibid.: 342), "If someone gets unlucky, rice flour (wheat) halva will break teeth" (Ibid.: 489), (Also see Zulfiqari, 1388: 489, 490, 619, 1298, 1455, 1560, 1725)

The title of the fifth section is the doctor and the place of medicine. The doctor's name is mentioned in proverbs to express different concepts and topics. Among these concepts are the recommendations about the connection between patient and doctor, characteristics of the doctor, skill and experience, and type of interactions with patients, the presence and role of the doctor in the society and the need for gratitude. Going to the doctor on time is one of the necessities that are emphasized in the parables. "He died and then he came to the doctor" (Ibid.: 1666), "A dead person's pulse cannot be given to a doctor" (Ibid: 1767). Sometimes, the image of a doctor presented in proverbs is a selfish and money-loving person. Midwives also have a lot of frequency in proverbs.

A point that is very noticeable in these proverbs is that the midwife must be one person and must appear on time. "With too many midwives, a child is born torn to pieces" (Ibid.: 470), "If there are two midwives, the child's head will be crooked" (Ibid.: 1371), "If there are two midwives, the baby is born the other way around" (Ibid.: 1371). "The baby cannot be taken out of the womb by two midwives" (Ibid.: 947), "The baby's head is tilted when there are too many midwives" (Ibid.: 947). And "By the time you go to the midwife, the child has started walking" (Ibid.: 672), "They sent a man to look for the midwife, by the time the man came back the baby had started walking" (Ibid.: 1967), "He goes after the midwife" (ibid.: 1030) and "He went to look for the midwife because there is a pregnant woman" (ibid.: 1825).

It is also mentioned in the proverbs that the doctor and the wise man should not be sick, otherwise he cannot be trusted. "Avoid the strange Hindu and the sick doctor" (Zulfiqari, 1388: 325), "If the bald man was a doctor, he would have treated himself" (Ibid.: 382), "You should not trust a bald barber, a skinny doctor, and a body-building ascetic" (Ibid.: 576) (Ibid.: 581), "A skinny doctor and a bald barber should not be trusted." (Ibid.: 580), "Don't believe in a fat scientist and a skinny doctor" (Ibid.: 581), "Don't believe in a thin doctor and a fat prayer" (Ibid.: 1020), "If you were a doctor, you would have treated yourself" (same: 1449)

Also, in proverbs, an illiterate doctor endangers the life and may cause death. "There are many doctors who had no knowledge, and increased the pain" (Ibid.: 528), "When death comes, the doctor becomes a fool" (Ibid.: 796), "when the fate comes, the doctor becomes a fool." (same: 801) Some of the proverbs in this section also refer to the ways of diagnosis by the doctor. Including seeing the urine and temperament of the sick person. "If the bottle of Gharooreh is clean, what fears the doctor (hakim)?" (Ibid.: 381), "If the Gharooreh is pure, what is the doctor afraid of?" (ibid.: 1372), "A doctor practices medicine based on his own temperament" (Ibid.: 1299), "Every doctor practices medicine based on his own nature." (ibid: 1865).

Conclusion

Part of the information existing in proverbs is medical information. Out of the hundred thousand proverbs in the great collection of Persian proverbs, 3744

proverbs contain medical points. This information includes the names of diseases and their treatment methods, causes of human death, medicinal plants, health and medical recommendations, doctors and their synonyms and their place among people, human nature, aging and body parts.

In addition to physical diseases, proverbs also include mental diseases. The proverbs that contain information related to physical diseases are divided into several categories: 1- Features that are mentioned for patients. 2- Signs that are based on a person's health or illness. 3- Names of diseases. 4- Ways to treat the diseases. Some of the causes of death have also found their way in proverbs, which contain information such as death due to deadly diseases, the relationship between place and geographical location and death, lack of medicine, eating certain foods at the same time and other issues like this.

Some animal diseases and the name of their doctor, which is Bitar, have also found their way into proverbs, which is a sign of the rural lifestyle of the people who created these proverbs. In proverbs, it has been clearly stated many times that any pain can be cured and the pain that doctors are unable to cure is the pain of love, jealousy and crying.

About 330 proverbs contain health and medical recommendations. Some of these recommendations are given in the form of instructions and encouragement to do something, while others are given in the form of prohibition and avoidance. The number of medical recommendations is more than the health recommendations, and among them, the recommendation to eat less and the maintain balance have the highest frequency. In proverbs, in addition to recommending personal hygiene, collective hygiene is also emphasized and recommended. Most of the things in proverbs as health and medical tips have been confirmed in old and new medical books. Sometimes contradictions are also seen in proverbs. For example, in proverbs, both the advice to eat less and the advice to eat more can be seen, which is due to the difference of the originator, the context of origin and the use of proverbs.

The names of medicinal plants, fruits and vegetables are mentioned in proverbs. But due to the fact that some of them were only mentioned and lacked medical points, we refrained from mentioning them. Such as fenugreek, sesame, mushrooms, lettuce, olives, etc. 1030 proverbs that contain information about medicinal plants, fruits, vegetables, grains, legumes and minerals have been investigated, classified and analyzed in this thesis.

Among the four human natures, bile and phlegm are mentioned in proverbs. Things that are useful in removing bile are found in proverbs such as chederba, lemon and pomegranate. In addition, it is recommended that those who have bile should not consume certain foods such as halva, sugar, and dal. Phlegm or coldness of temper is also considered to be harmful and cause human disgrace. Dryness and dry temper are among the terms that are widely used by the public. Mention of dryness and wetness and moderation in temperament can be seen in proverbs and selected medical books. Paying attention to the taste of food is also one of the main

recommendations of traditional medicine doctors. A person who has a cold temperament should not consume foods with a cold temperament in order to balance his temperament and gain health, and by consuming foods with a warm temperament, his temperament will be corrected and reach a balance. This point is also mentioned in the parables and the nature of some foods is mentioned as cold or warm. For example, the taste of ginger and pepper is hot, and the taste of apricot and chickpea is cold.

The names of some of these organs and body parts are used in proverbs. In general, the main body parts mentioned in the proverbs are lungs, knees, tongue, gums, eyelashes, stomach, brain, anus, navel, etc. In some proverbs, only the names of body parts are mentioned and they do not contain medical tips.

In many proverbs, the words doctor, sage, physician, medic, veterinarian, midwife and nurse are used, which shows the importance of these people's positions among the people. There are also proverbs about the relationship between the patient and the doctor and how to deal with the patients.

The section of diseases and their types with 1953 proverbs has the highest frequency among medical proverbs, and in this section eye diseases, skin diseases and pregnancy diseases have the most frequency.

The compatibility of proverbs with selected medical books is as follows: 60% of the content of medical proverbs in medical books have been confirmed and 10% have been violated. The content of 30% of proverbs is not mentioned in these books. The Words related to medicinal plants, diseases, body parts, etc. are also among the words which their Persian form is found in proverbs. Old words are also found in proverbs, which include the names of body parts, diseases, medicinal plants, etc. Most of these names are obsolete today and new words are used in their place.

References:

Al-Akhawyni Bokhari R. (1992). *Hidayat al-Muta'allimin fi al-Tibb*. Edited by Matini J. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad [In Persian].

Avicenna. (2004). *Rag shenasi ya Resale dar Nabz*. Hamadan: Bu-Ali Sina University. [In Persian].

Avicenna. (2009). *Dafi' al-Madar al-Kuliyyah 'an al-Abdan al-Insaniyyah*. Corrected by Abbasian A. Tehran: Al-Ma'I Publications. [In Persian].

Avicenna. (2008). *Kolliat Al-Qanun fi al-Tibb* (The Canon of Medicine). Translated by Shirazi F. Tehran: Institute of Medical History Studies, Islamic and Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences. [In Persian].

Avicenna. (2008). *Hifz al-Sihha*. Tehran: Institute of Medical History Studies, Islamic and Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences. [In Persian].

Bahmanyar A. (2002). *Dastan Nameh Bahmanyari*. By the efforts of Fereydon Bahmanyar. Tehran: Tehran University Publication. [In Persian].

Harawi M. (1992). *Al-Abnyia 'an Haqa'iq al-Adwiya*. Edited by Bahmanyar A. Tehran: University of Tehran. [In Persian].

Janebillahi M. (2010). Traditional and folk medicine of Iranian people from an anthropological point of view. Tehran: Amir kabir. [In Persian].

Jurjani SI. (2012). *Zakhireye Khwarazmshahi*. Qom: Institute of Natural Medicine Rehabilitation. [In Persian].

Meydan A. Majmao-l-amsal. By the efforts of Mohyedin Abdolhamid. Beirut: Daroljil. [In Arabic].

Purnamdariyan T. (1995). Code and Secret Stories in Persian Literature. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian].

Zolfaghari H. (2013). Treatment of the common people. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. – 4(2). – p.138-160.

Zolfaghari H. (2009). The great culture of Persian proverbs. Tehran: Moein. [In Persian].

Zolhaym R. (2002). Old Arabic Proverbs. Translated by Shafieiha A . Tehran: Nshre daneshgahi. [In Persian].

TÜRKİYE TÜRKÇESİ ATASÖZLERİNDE HASTALIKLARLA İLGİLİ SÖZLER ÜZERİNE

Dr. Selenay Koşumcu¹⁵
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty / Kazakhstan
selenayksmc@gmail.com

Öz

Atasözleri sayısız deneyimlerin sonunda ortaya çıkmış, yazının olmadığı dönemlerden günümüze ulaşmış, kısa ve öz oluşlarıyla akılda kalan öğütler veren; toplumun duygu, düşünce, inanç ve kültür yapısını yansıtan kalıplaşmış sözlerdir. Yalnızca bir toplumun ortak duygu ve düşünce sistemine değil ortak dil zevkine de ayna tuttıkları için pek çok dil ve kültür araştırmacısının çalışmalarına konu olmaktadır. Belli bir toplumun özelliklerini göstermelerinin yanı sıra bütün insanlarda bulunan *sevgi, nefret, dostluk, arkadaşlık, kıskançlık, mutluluk* gibi duyguları; *doğum, yaşam, zaman, hastalık, ölüm* gibi evrensel olguları yansıtan atasözlerini tüm dillerde bulmak mümkündür. Atasözlerinin konularını sınırlandırmak pek mümkün değildir. Kalıplaşmış bu sözler insana dair her şey hakkında olabilir ve genel olarak insanlara uyarılarda bulunur, öğütler verir; bu yolla da hayatın temel kurallarının bilinmesine yardımcı olur. Bu çalışmada

15 Dr. Okutman, El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Türksoy Bölümü, Almaty/Kazakistan. selenayksmc@gmail.com 0000-0002-7969-9664.

Түркіе Түркчесінде қолланылған ағасөзлеріндегі ағасалықларға ілгілі сөзлерге ыер верілетекдір. Белірінен бу ағасөзлері ағасалық ағлары, ағасалық белірілері, ағасалықтан узак калмак ве ағасалықларын тедавісі ішін верілен тавсіyelerден олушмактадыр ве бу сөзлер ағлам өзелліклеріне гөре деđerлендірілміштір. Араштырмамыз Öмер Асым Аксой'ун *Ағасөзлері ве Дeyimler Сөзлүгү*нде ыер алаған ағасөзлері іле сннрландырылміштір. Түркіе Түркчесінде ағасалық ағларыла курулмуш 313 *ағасөзү* теспіт еділерек Түрк ділінін зенгінлігін сергілемек ве алаған katkı сағлам амачланміштір.

Анаһтар Сөзүклер: Түркіе Түркчесі, ағасөзлері, ағасалықлар, тедаві ыollarы

ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ АУРУ-СЫРҚАУҒА ҚАТЫСТЫ СӨЗДЕРГЕ ШОЛУ

Ағадатпа

Мақал-мәтелдер – халықтардың сан ғасырлық тәлім-тәрбіесі нәтіжесінде пайда болған, бүгінге ауызша жеткен, өте қысқа және мағыналы болуымен тез есте сақталған, ғибраты мол, қоғамның өмірі мен ой-санасын, наным-сенімі мен мәдени құрылымын нақты бейнелейтін қалыпты сөздер. Тек белгілі бір қоғамның ортақ танымы мен тәрбіесі жүйесіне ғана емес, сондай-ақ ортақ тіл талғамына да негіз болғандықтан көптеген лингвист ғалымдар мен мәдениеттанушылардың зерттеу объектісіне айналды. Белгілі бір қоғамның ерекшеліктерін сипаттаумен қатар, бүкіл адам бойындағы *сүйіспеншілік, жек көру, достық, бауырластық, қызғаншақтық, бақыт* секілді сезімдерді; *өмірге келу, өмір сүру, уақыт, ауру, өлім* сынды ғаламдық факторларды айқындайтын мақал-мәтелдерді барлық тілдерден кездестіруге болады. Мақал-мәтелдердің тақырыптық-идеялық қырын шектеу еш мүмкін емес. Қалыптасып қалған бұл сөздер адамға қатысты барлық саланы қамтиды, жалпы алғанда, адам баласын әлденеден ескерткендей, үгіт-насихаты басым; осы тұрғыдан алғанда, өмірдің негізгі ережелерін үйренуге көп септігін тигізеді.

Конференция жинағына ұсынған мақалада түрік тіліндегі мақал-мәтелдерде кездесетін ауру-сырқауға тән сөздер қарастырылады. Белгілі мақал-мәтелдердегі ауру атаулары, ауру-сырқаудың белгілері, аурудан алшақ болу және ауру-сырқаудың ем-домы үшін берілген ақыл-кеңестерден тұрады. Әрине, бұл сөздер семантикалық ерекшеліктеріне байланысты бағаланды. Зерттеу жұмысына арқау болған мақал-мәтелдер негізнен Öмер Асым Аксойдың «Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер» сөздігінен алынды. Түрік тіліндегі ауру атаулары арқылы жасалған 313 мақал-мәтел таңдалып, түрік тілінің сөз байлығы мен медицина саласына қосқан үлесін саралау мақсат етілді.

Ағадатпа сөздер: түрік тілі, мақал-мәтелдер, ауру түрлері, емдеу әдістері.

OVERVIEW OF ILLNESS-RELATED WORDS IN TURKISH PROVERBS

Abstract

Proverbs are stereotyped words that have emerged as a result of countless experiences, have survived from the times when there was no writing, and reflect the emotion, thought, belief and cultural structure of the society, which gives memorable advice with their short and concise form. It is the subject of many language and culture researchers because they mirror not only the common feeling and thought system of a society, but also the common language taste. In addition to showing the characteristics of a certain society, feelings such as *love, hate, friendship, jealousy, happiness* found in all people; It is possible to find proverbs reflecting universal phenomena such as *birth, life, time, illness and death* in all languages. It is not possible to limit the subjects of proverbs. These stereotyped words can be about anything related to human beings and generally warn people and give advice; In this way, it helps to know the basic rules of life. In this study, the words about diseases in the proverbs used in Turkey Turkish are given. These proverbs consist of the names of the diseases, the symptoms of the disease, the advice given for staying away from the disease and the treatment of the diseases, and these words are evaluated according to their meaning features. Our research is limited to the proverbs in Ömer Asım Aksoy's *Dictionary of Proverbs and Idioms*. It is aimed to exhibit the richness of the Turkish language and contribute to the field by identifying 313 proverbs established with the names of diseases in Turkey Turkish.

Key words: Turkish, proverbs, diseases, ways of treatment

Giriş

Atasözleri, ataların uzun denemelere, gözlemlere dayanan yargılarını, genel kural, bilgece düşünme ya da öğüt veren ve kalıplaşmış bir biçimi olan kamuca benimsenmiş kısa, özlü sözlerdir (Püsküllüoğlu 1995: 7). Bizim gelenekle yerleşmiş bir atalar sözü anlayışımız vardır. Bu anlayışa göre atasözleri ulusal varlıklardır. Tanrı ve peygamber sözleri gibi ruha işleyen bir etkiye sahiptirler. İnandırıcı ve kutsaldırlar. Bir atasözleyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir. Anlaşmazlıklarda bir atasözü en büyük yargıdır (Aksoy 1993: 3). Pek çok sözcükle uzun uzun anlatılabilecek durumlar atasözleri yoluyla tek bir cümle ile anlatılabilir.

Eski Türkçede Göktürk kitabelerinde, Uygurlardan kalma eserlerde, XI. asırda Karahanlılar devrinde Doğu Türk ilinde *söz, haber, mesaj, nutuk, şöhrat, şey* manalarına gelen ve *sa-* fiilinden türemiş *sab-sav* kelimesi XIV. asırda da İslam tesirindeki Kıpçak sahasında görülmektedir. Bugün yalnız Çuvaşçada *çap* şekli ve sesi ile *şan, şöhrat* mefhumlarına ad olan kelime, Göktürkçede *öğüt* fikri ile genişlemiş Turfan metinlerinde *atalar sözü* için kullanılmıştır. Kaşgarlı

Mahmud'un *mektup*, *hikâye*, *tarihî hadise* yanında atalardan kalma öğütleri ifade maksadıyla tespit ettiği bilinmektedir.

İslami Türk edebiyatının en değerli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'de Yusuf Has Hacib Arap ve belki de İran tesiri ile yazı dilinde *mesel* tabirini kullanır. Habisçe *mesl*, *meşale*, Aramice *meslâ* ve *mâsâl* sözü Arapçada *masal*, *mesel* ve çokluğu *emsal* olarak "mukayese ve karşılaştırma" manasında atalar sözü mefhumuna doğru genişlemiştir. XX. yüzyıl başlarına kadar yazılmış muhtelif türlerdeki edebi ve fikri eserlerde görmek mümkündür.

Anadolu'da Oğuz lehçesi ile yazılmış bazı derleme eserlerde ve umumiyetle Batı Türkleri arasında Türk kökünden gelen *atalar sözü* tabiri yaygındır. Bunu bugün için XV. asırdan itibaren takip edebiliyoruz. *Veled Çelebi*'nin yayınladığı *Kitab-ı Atalar* 885 (1480), Berlin'deki *Hâzihi-r risâlet-i min kelimât-ı Oğuznâme el meşhur bi atalar sözü* ve 885(1480)'te yazılıp İstanbul'da 932(1526)'de kopya edilen Paris Kütüphanesi'ndeki *Kitab-ı atalar* ve 17.-18. asırlar halk şairi Levni'nin 1282 tarihli bir cöngkte kayıtlı destanı örnek olarak verilebilir (Elçin 2004: 623-624).

Yakutlar atalar sözüne *xohono*, Tuvalar *ülgercomak*, Sagaylar *takpak*, Hakas adı altında birleştirilen Kaşlar, Kızıllar ve Koyballar *söpsek*, Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler, Karakalpaklar gibi Orta Asya Türkleri ile Kazanlar ve Başkırtlar Arapçadan gelen *makal* sözünü kullanırken büyük bir kısmı Türkistan, İran ve Afganistan'da yaşayan Türkmenler ise hem *makal* hem de *nakıl* Çuvaşlar ise *comak* sözü ile ayniyet gösteren *samah* sözünü kullanmaktadır (Orkun 1944).

Hangi farklı adla anılırsa anılsın *atasözleri* içinde bulunduğu toplumun aynası niteliğindedir. Atasözlerinde bir ulusun düşünceleri, inançları, gelenek ve görenekleri, yaşayış biçimleri kodlanmış gibidir. Derin felsefi yaklaşımlar, söz sanatları, ince alaylar ve sert eleştirilerle dolu bu sözler ulusların keskin zekasını, geniş hayal gücünü ve duygularındaki inceliği gösterir.

Bu çalışmada halk bilimi, sosyoloji ve dilbilim alanlarında araştırma yapan bilim adamlarının çalışma konusu olan *atasözleri*, anlam özelliklerine göre değerlendirilmiş olup hasta ve hastalıklarla ilgili olanları derlenmiştir. Bu atasözleri tespit edilirken Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*nden (Aksoy 1993: Cilt II) yararlanılmıştır. Sayıca oldukça fazla olan atasözleri bazen gerçek anlamda, bazen mecaz anlamda bazen de hem gerçek hem mecaz anlamda kullanılmaktadır. Tespit edilen bu sözlerin anlamları verilmemiş, kendi içinde konularına göre ayrılmıştır.

Sağlık ve hastalık kavramının geçmiştin günümüze pek çok tanımı yapılmıştır. Bu iki kavram birbirinin zıddı, tamamlayıcısı olarak kullanılmıştır. Hastalığın yokluğunun sağlıklı olmak anlamına geldiği düşünülmüş, bu yüzden de geçmiş dönemlerde ve geleneksel anlayışta sağlık kavramı, yalnızca hastalık ve sakatlığın olmayışı şeklinde algılanmış ve tanımlanmıştır (Tengilimoğlu 2009: 36). Bu alanda çalışan bilim adamlarının pek çok farklı sağlık ve hastalık tanımını incelediğimizde her birinin farklı açılardan bu kavramları ele aldığı görülmüştür. *Sağlık*; yaş, kültür ve kişisel sorumluluk ile orantılı, yaşam ihtiyaçlarına cevap

veren fiziksel, zihinsel ve sosyal bir potansiyel ile karakterize dinamik bir iyi olma halidir (Bircher 2005: 335-41), şeklinde tanımlanırken bir başka görüşe göre pozitif anlamda iyilik hali, verimlilik ve çalışmaya duyulan isteklilik olarak ifade edilmiştir (Larson 1991: 1-7). Dinamik bir süreç olduğu düşünülmüş ve genetik, çevre, davranış gibi durumlardan etkilenebildiği iddia edilmiştir (Esin 1997: 2). Görüşlerdeki çeşitliliğin neticesinde sağlık kavramının kapsamını belirlemek için ortak bir tutum içerisine girilerek *Dünya Sağlık Örgütü*'nün tanımı kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır. Bu tanıma göre *sağlık*, sadece hastalık ve sakatlığın olmayışı değil, bedensel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik halidir (URL 1).

Hastalığın tanımı da sağlığın tanımıyla anlam kazanmaktadır. Her şeyden önce *hastalık*, bireyin kendisini tam sağlıklı, mutlu, işlevsel ve huzurlu hissetmesi demektir (Sarı ve Atılgan 2012: 19). Bedende veya zihinde meydana gelen rahatsızlıklar, dert ve görev bozukluğuna yol açan anormal durumlar da karşımıza çıkan genel hastalık tanımlarından biridir (URL 2). TDK'nin tanımına göre ise; organizmada birtakım değişikliklerin ortaya çıkmasıyla sağlığın bozulması durumu, rahatsızlık, çor, dert, sayrılık, illet, maraz, maraza, esenlik karşıtıdır (URL 3). Eski Türklerin inanç sisteminde salgın (hastalık) çoğunlukla Erlik Han ya da kötü ruhların gönderdiği bir felaket olarak düşünülür. İnanışa göre Erlik Han ve kötü ruhlar, insanların kendilerine karşı saygısızlıkları karşısında onları cezalandırmak ve kendilerine kurban sunulması için bu hastalıkları gönderirler. İnsanlar da onların isteğini yerine getirerek onlara kurban sunar, kutsal ağaçlar etrafında döner, hastalığı temsil eden kumaşları ağaçlara asar ve salgının sona ereceğini ümit ederdi (Bardakçı 2020: 48).

Hastalıkların çeşitlerini ifade etmenin yanında onlardan korunma ve hastalıkların iyileştirilmesi hususlarında geçmişte sık tekrar eden olaylar ve bunların sonucunda kazanılan tecrübeler, dinsel-büyüsel yorumlamalar ve bunların birikimli olarak kuşaktan kuşağa aktarılmalarının bir yolu da atasözleri olmuştur. Böyle bir çalışmayla atasözleri aracılığıyla dildeki hastalıklar ilgili söz varlığının ortaya konması, dilin canlılığını gösterilmesi ve halkın hafızasından hastalıklara dair aktarılan kültürel unsurların tespit edilerek ortaya konması amaçlanmaktadır.

1. Hastalık Adlarıyla Kurulmuş Atasözleri

Hastalık, organizmanın yapı ve işleyişindeki bozulma olarak tanımlanabilmektedir. Dilimizde Tıp terimleri sözlüğünde yer alan ve TDK sözlüğündeki tanımıyla *dert*, *tasa*, *rahatsızlık* olarak da görülen hastalıkların geçtiği atasözleri mevcuttur.

*Acıkmuş (alışmış) kudurmuştan
beterdir.*

Al kaşağıyı gir ahıra, yarası (yağırı) olan gocunur (gocunsun).

Yiğit yarasına yiğit katlanır.

Züğürt olup düşünmektense, uyuz olup kaşınmak yeğdir.

Bıçak yarası geçer (onulur), dil yarası geçmez (onulmaz).

Bir uyuz keçi bir sürüyü boklar.

Borcun iyisi vermek, **derdin** iyisi ölmek.
Dağ adamı, **hasta eder sağ adamı**.
Dert Deli Ahmet'in başında.
Dert gezmiş, derman beraber gezmiş.
Eldeki **yara**, yarasıza (bende) duvar deliği (gibidir).
El (**bıçak**) **yarası** onulur (geçer), dil yarası onulmaz (geçmez).
Herkesin delisi evinde, **derdi** karnında.
İsıtma ben tuttuğumu kırk yıl sonra tanırım demiş.
Kedi götünü görmüş, **yaram** var demiş.
Kuduz ölüyor ama daladığı da olur.
Neren **ağrırsa** canın orda.
Sıtma ben tuttuğumu kırk yıl sonra tanırım demiş.
Sivilce kurcalanınca **çtban** olur.
Yağırı (yarası) olan gocunur.
Yara, sıcakken sarılır.

2. Organ Adlarıyla İlgili Hastalıklarla Kurulmuş Atasözleri

Organ adları atasözlerinde oldukça geniş bir yer tutar. Hastalıklarla ilişkilendirilerek kullanımları da gerek gerçek anlamda gerek mecaz anlamda olsun günlük hayatımızda sıkça kullanılmaktadır.

*Ağrılarda **göz ağrısı**, her kişinin öz ağrısı.*

*Aç ölmez, **gözü kararır**; susuz ölmez, **benzi sararır**.*

***Ağrımayan baş** yastık istemez.*

***Ağrısız baş** mezarda gerek. (olur)*

*Ağustosta **beyni kaynayanın** zemheride kazanı kaynar.*

*Allah isterse bir kulun işini, mermere geçirir dişini; istemezse isini, muhallebi yerken **kirar dişini**.*

*Arığa (göle) su gelene (gelinceye) kadar kurbağanın **gözü patlar**.*

***Başın sağlığı**, dünya (-nın) varlığı.*

***Baş yarılır** börk içinde, **kol kırılır** kürk (yen) içinde.*

*Borçlu ölmez, **benzi sararır**.*

***Canı acıyan** eşek atı geçer.*

***Canı yanan** eşek attan yürük olur.*

*Yazın **başı pişenin**, kışın aşı pişer.*

*Çiftçinin **karnını yarmışlar**; kırk tane 'gelecek yıl' çıkmış.*

*Çingene ciğer pişirir, yemedi **karnın(-ı) şişirir**.*

***Dertsiz baş** terkide gerek.*

*Doğru söyleyenin **tepesi delik** olur.*

*Dostun attığı taş **baş yarmaz**.*

*Ecel geldi cihana, **baş ağrısı***

bahane.

*Ekincinin **karnını yarmışlar**; kırk bu yılca, kırk bildircik çıkmış.*

***Gailsiz baş**, yerin altında.*

Gönülsüz yenen (istenmeyen) aş ya **karın ağrıtır** ya **baş (ağrıtır)**.
Her taş **baş yarmaz**.
İçgüveysi **iç ağrısı**.
İnsanın **canı acıyan** yerindedir.
İstenmeyen aş ya **karın ağrıtır** ya **baş (ağrıtır)**.
Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse gelinin **başını yarar**.
Kol kırılır yen içinde **baş yararılır** börk içinde.
Ölüm gelmiş bu cane, **baş ağrısı** bahane.
Saç safadan, tırnak cefadan uzar.
Sağ (sağlam) baş yastık istemez.
Sinek küçüktür ama **mide bulandırır**.
Şeriatın **kestiği parmak** acımaz.
Tan yeri ağarınca hırsızın **gözü kararır**.
Ters giderse insanın işi, muhallebi yerken **kırılır dişi**.
Ummadığın taş **baş yarar**.
Utanma pazar, dostluğu (mideyi) **bozar**.

3. Vücuttaki Sakatlıklarla İlgili Hastalıklarla Kurulmuş Atasözleri

Vücuttaki sakatlıklar, boyda, saç ve göz renklerinde, sakal ve bıyıkta alışılmış ölçülere uymazlıklar, bu özellikleri taşıyanlar hakkında birtakım yargılara yol açar: körlerin topalların abraşların uğursuz, çok kısa boyluların, köselerin fitneci, çok uzun boyluların aptal olacağına, gök gözlülerin bakışından zarar geleceği (nazar degeceği)ne inanılır (Boratav 1984: 27). Bu inanişi atasözlerinde görmek mümkündür:

Ağzı eğri, gözü şası ensesinden (arkasından) belli olur (bellidir).
Aşığın gözü kördür (kör olur).
Baş ağır gerek, kulak sağır.
Baz bazla, kaz kazla, kel tavuk topal horozla.
Bekar gözü, kör gözü.
Bir görüş, bir kör biliş.
Bitli (kurtlu, çürük) baklanın kör alıcısı olur.
Çürük (bitli, kurtlu) baklanın kör alıcısı olur.
Dağları ıssız sanma, körleri gözsüz sanma.
Dazlayan (kusur bulup beğenmemek.) daza düşer, kel başlı kıza düşer.
Garip (yabancı) kim, kör o.
Gece işi kör işi.
Göç dönüşü topal eşek öne geçer.
Görenedir görene, köre nedir köre ne?
Gözsüzden gözlü doğar, dilsizden dilli doğar, ille deli soy kovar.
İyilik et kele, övünsün ele.

*Kaz kazla, daz dazla, **kel** tavuk **kel(topal)** horozla.*
***Kele kösedan** yardım olmaz.*
***Kel** ilaç bilse kendi başına sürer.*
***Kelin** ayıbını takke örter.*
***Kel** kız teyzesinin saçıyla övünür.*
***Keller (ile) yağurlar**, birbirini ağırlar.*
***Keller (ile) sağurlar**, birbirini ağırlar.*
***Kel** ölü, sırma saçlı olur; **kör** ölü, badem gözlü olur.*
***Kel** yanında kabak anılmaz.*
*Komşun **kör** ise sen **kıpa** bak.*
***Kör** Allah'a nasıl bakarsa Allah da köre öyle bakar.*
***Kör** (kesmez) bıçak ele (yavuz), iş bilmeyen avrat dile (yavuz).*
***Kör** bile düştüğü çukura bir daha düşmez.*
***Körden** gözlü, **topal**dan ayaklı, deliden deli.*
***Köre** elvandan (renkten) bahis olunmaz.*
***Köre** şimdi gece demişler; ne zaman gündüzdü demiş.*
***Kör** görmez, sezer.*
***Kör** kuşun yuvasını Allah yapar.*
***Körler** memleketinde **şasılar** padişah (baş) olur.*
***Körle** yatan **şası** kalkar.*
***Kör** ölü badem gözlü olur, **kel** ölü sırma saçlı olur.*
***Kör** pazara varmasın, pazar **körsüz** kalmasın.*
***Körün** istediği bir göz, iki(-si) olursa ne söz.*
***Körün** istediği iki göz, biri ela biri boz.*
***Köseyle** alay edenin top sakalı kara gerek.*
***Kötürümden** **aksak**, hiç yoktan torlak yeğdir.*
*Kul kullanan, bir **gözünü kör**, bir **kulağını sağır** etmeli.*
*Kurtlu baklanın **kör** alıcısı olur.*
*Pazar **körsüz** kalmaz.*
***Sağır** için iki kere kamet olmaz.*
***Sağır** işitmez (duymaz) uydurur (yakıştırır).*
***Sağurlar** birbirini ağırlar.*
*Satılık ziftin olsun, Selanik'ten **kel** gelir.*
***Topalla** gezen, **aksamak** öğrenir.*
*Tuz ekmek hakkını bilmeyen **kör** olur.*

4. Vücut Salgılarıyla İlgili Hastalıklarla Kurulmuş Atasözleri

Günümüze kadar tüm toplumlarda canlılık ve sağlıklı olma; vücut sıvılarının miktarı, rengi ve yoğunluğu gibi durumlar dikkate alınarak belirlenmeye çalışılmaktadır. Vücuttan çıkışını çıplak gözle görebildiğimiz bu sıvılar istisnasız her toplumda sağlıklı-sağlıksız, güçlü-güçsüz, neşeli-neşesiz, cesur-korkak olma ve üreme gibi çeşitli fonksiyonlarla ilişkilendirilmiştir (Kuzay Demir 2016: 17).

*Ağanın **alın** terlemezse ırgatın **burnu kanamaz**.*

Akacak kan damarda durmaz.

Az mal **kan yutturur**, çoğu birbirini güttürür.

Çıkacak kan damarda durmaz.

Her damardan **kan alınmaz**.

Kan kus, kızılıcak şerbeti içtim de.

Onmadık (talihsiz) hacıyı deve üstünde (Arafat'ta) **yılan sokar**.

Yılan sokan uyumuş, aç kalan uyumamış.

Talihsiz hacıyı deve üstünde **yılan sokar**.

5. Akıllılık-Budalalık ve Delilik Üzerine Kurulmuş Atasözleri

Türk halkının zihninde karşılık bulan en yaygın *deli* tipi akıl hastası *deli* tipidir. Türkler, erken dönemlerinde *Tengricilik* ve *Şamanizm* inançlarının etkisiyle delilik kavramını kötücül ruhlarla ilişkilendirmiş ve zihin problemleri yaşayan bireyleri hastadan ziyade metafizik kavramların etkisinde olan kimseler olarak değerlendirmiştir. Deliliğin kötü ruhlar, iblis ve cinlerle ilişkilendirilmesi durumu erken dönem İslam tıbbi eserlerinde de yer almaktadır (Çelik 2016: 451). Türkiye Türkçesi atasözlerinde *delilik* ile ilgili örnekler daha çok metaforlarla ilgilidir:

*Acıklı başta **akıl** olmaz.*

***Akıllı** düşman **akılsız** dosttan yeğdir (iyidir).*

***Akıllı** düşününceye kadar **deli** oğlunu everir.*

***Akıllı** köprü arayınca dek **deli** suyu geçer.*

***Akıllı** oğlan neyler ata malını, **akılsız** oğlan neyler ata malını.*

***Akıllı** olsa her sakallı kişi, sakallılara danışırlardı her işi.*

***Akıllı**, söylemeden düşünür, **akılsız** düşünmeden söyler.*

***Akıl** (bahıt) olmayınca başta ne kuruda biter ne yaşta.*

***Akıl** olmayınca ne yapsın sakal?*

***Akılsız** başın cezasını (zahmetini) ayak çeker.*

***Akılsız** iti yol kocatır.*

***Akılsız** kasabın gerisine kaçır masadı.*

***Akılsız** köpeği yol kocatır. (Ahmak iti yol kocatır)*

*Atın dorusu, yiğidin **delisi**.*

*Bir adama kırk gün (**deli** dersin **deli**, **akıllı** dersin **akıllı olur**) ne dersin o olur.*

*Bir **deli** kuyuya taş atmış, kırk **akıllı** çıkaramamış.*

*Bir **delinin** kuyuya attığı taşı kırk **akıllı** çıkaramaz.*

***Delî** arlanmaz soyu (sahibi) arlanır.*

***Delî deliden** hoşlanır, imam ölüden.*

***Delî deliyi** görünce değneğini (çomağını) saklar (gizler).*

***Deliden** al **uslu** haberi.*

***Delî** dostun olacağına **akıllı** düşmanın olsun.*

***Delî** ile çıkma yola, başına getirir bela.*

***Delî** kız düğün etmiş, kendi baş sedire geçmiş.*

*Delikli taş (boncuk) yerde kalmaz (**delî** kız evde kalmaz).*

*Delîye bal tattırmışlar, çarşıda katran bırakmamış.
Delîye geçit yoklatırlar.
Delîye (göre) her gün bayram.
Demir ıslanmaz, **deli** uslanmaz.
Devletli ile **deli** bildiğini işler.,
Her **delinin** başına bayrak dikilse bedestende bez kalmaz.
İki **deliye** bir **uslu** koymuşlar.
Karaya sabun, **deliye** öğüt neylesin.
Oğlum **deli** malı neylesin, oğlum **akıllı** malı neylesin.
Parayı zapt etmek **deliyi** zapt etmekten zor.
Sarhoştan **deli** bile korkar.
Yırtılan **Delî Ahmet**'in yakası.
Yüz verdik Ali'ye (**deliye**) geldi sıçtı halıya.*

6. Yaşam-Gençlik-Yaşlılık-Ölüm Üzerine Kurulmuş Atasözleri

Türkiye Türkçesinde, yaşam-ölüm olgularını, *ölümün* gerçekliğini ve her yaştan insanı etkilediğini ifade eden pek çok atasözü bulunmaktadır:

*Acından kimse **ölmemiş** (Acından ölmüş yok).
Aç ile **eceli gelen** söyler.
Aç **ölmez**, gözü kararır; susuz **ölmez**, benzi sararır.
Adamın adı çıkacağına **canı çıksın**.
Ağanın malı çıkar, uşağın **canı. (çıkır)**
Anamın (babamın) **öleceğini** bilseydim kulağı dolu dariya satardım (acı soğana değişirdim).
Arslan **kocayınca** sıçan deliği gözetir.
Atın **ölümü** arpadan olsun.
At **ölür**, itlere bayram olur.
At **ölür** meydan (nalı) kalır, yiğit **ölür** şan (namı) kalır.
Azrail gelince oğul, uşak sormaz.
Bahanesiz ölüm olmaz.
Bir adamın adı çıkacağına **canı çıksın**.
Borcun iyisi vermek, derdin iyisi **ölmek**.
Cami duvarına işeyen itin **ölümü** yakındır.
Can gelecek (kaza, zarar) mala gelsin.
Can bostanda bitmez.
Can candan şirindir (tatlıdır).
Can ciğerden tatlı.
Can cümleden aziz(-dir).
Cins kedi **ölüsünü** göstermez.
Çengi **ölüsü** çalgı (daire, teğ) ile kalkar.
Çıkmadık canda umut var(-dır).
Çıkmadık candan umut kesilmez.,
Dağ adamı, **hasta eder sağ adamı**.*

Deli deliden hoşlanır, imam ölüden.

Dün öleni dün gömerler.

Dünya gençten gece, dinçten dince.

Dünya ölümlü, gün akşamlı.

Ecele (ölüme) çare bulunmaz.

Eceli gelen fare kedi taşığı kaşır.

Eceli (ölümü) gelen (yaklaşan) it cami (mescit) duvarına (avlusuna) siyer (işer).

El, adamı cömert der maldan eder, yiğit der candan eder.

Er (vücut) kocar, gönül kocamaz.

Gelin girmedik ev olur, ölüm girmedik ev olmaz.

Gem almayan atın ölümü yakındır.

Gençliğin kıymeti ihtiyarlukta bilinir.

Gönül karımaz.

Hasta yatan ölmez, eceli yeten ölür.

Her inleyen ölmez.

Herkes kendi ölüsü için ağlar.

Hısım hısımın ne öldüğünü ister ne onduğunu.

Hıyar akçesiyle alınan eşeğin ölümü sudan olur.

Hile ile iş gören mihnet ile can verir.

Horoz ölür, gözü çöplükte kalır.

İki kişi dinden olursa bir kişi candan olur.

İmam evinden aş, ölü gözünden yaş çıkmaz.

İnsanın adı çıkmasındansa canı çıkması yeğdir.

İnsan kendini beğenmese çatlar (ölür).

İş anlatıncaya kadar baş elden gider.

İtin ölümü gelirse cami duvarına işer.

Kabahat (suç) öldüründe değil, ölüdedir.

Kabahat ölüde mi, öldüründe mi?

Kardeş kardeşin ne öldüğünü ister ne onduğunu.

Keçi geberse de kuyruğunu indirmez.

Keçiye can kaygısı, kasaba yağ kaygısı.

Kelle sağ olsun da külah bulunur (eksik olmaz.)

Kırk yılda bir ölet olur, eceli gelen ölür.

Korkunun ecele faydası yoktur.

Koyun can derdinde, kasap yağ derdinde.

Ölmüş koyun (eşek) kurttan korkmaz.

Ölü aş neylesin, türbe taşı neylesin.

Ölümden öte(-ye) köy yoktur.

Ölüme giden gelmiş, paraya giden gelmemiş.

Ölüm hak, miras helal.

Ölüm ile oç alınmaz

Ölümlü gelen it cami avlusuna işer.

Ölümü gören hastalığa razı olur.

Ölüm var, **dirim** (kalım) var.

Ölüm yüz aklı(ğ)ı(-dır).

Ölürse yer beğensin, kalırsa el beğensin.

Ölüsü olan bir gün ağlar; **delisi** olan her gün ağlar.

Ölüyü örte korlar (örte komuşlar), **deliğe** düрте korlar (düрте komuşlar).

Sebepsiz **ölüm** olmaz.

Sütle giren huy, **canla çıkar**.

Yerinden oynayan yetmiş kazaya uğrar; en küçüğü **ölüm**.

Rahat ararsan **mezarda**.

Rakip **ölsün** de ne yüzden **ölürse ölsün**.

Sağ olsun da dağ ardında olsun.

Tamah olmasa müflis **acından ölür**.

Tamah varken müflis **acından ölmez**.

Taş altında olmasın da dağ ardında olsun.

Vasiyet **ölüm** getirmez.

Vücut **kocar**, gönül **kocamaz**.

Yatan **ölmez**, **eceli yeten** ölü.

Yoğun **canı alınmaz**.

Yuyucunun hakkı eline geçsin de **ölü** ister cennete götsin ister cehenneme.

7. Hastalıklara Yakalanmamak Üzere Verilen Tavsiyelerle İlgili Atasözleri

Yakın zamanda (Covid-19) ve belli aralıklarla tarihin belli dönemlerinde atlattığımız salgın hastalıkların (sıtma, verem, veba vb.) yanı sıra, günlük yaşamımızda dikkat edeceğimiz küçük detayları da içinde bulabildiğimiz atasözleri bizlere tedbirli olarak hastalıklardan nasıl uzak olacağımızın da ipuçlarını verir.

Açık ağız aç kalmaz.

Ağlama ölü için ağla deli (diri) için.

Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yere yatma yel alır.

Azıcık ağrıya aş (çokçasını iş) bastırır.

Azıcık aşım, kaygısız (ağrısız, kavgasız) başım.

Az yiyen az uyur, çok yiyen güç uyur.

Caminin (mescidin) mumunu yiyen kedinin gözü kör olur.

Can boğazdan gelir (geçer).

Can canın yoldaşdır.

Cömert derler maldan ederler, yiğit derler candan ederler.

Çiğnemedenden yutulmaz.

Çok açılma, soğuk alırsın.

Çok koşan çabuk (çok, tez) yorulur.

Delibe taş atma, başını yarar (başına taş yağdırır).

Demir nemden, insan gamdan çürür.

Dokuz keçe, su gece; bir deri, soğuk geri.

*Dost evinde başını bağla, düşman evinde tırnağını kes.
Dost için ölmeli, düşman için dirilmeli.
Dut yaprağı açtı, soyun; döktü giyin.
Duvarı nem, insanı gam yıkar.
Eden bulur, inleyen ölür.
Etme bulursun, inleme ölürsün.
El için ağlayan (iki) gözden olur, (yar için dövünen dizden olur).
En kolay iş yemek, çiğnemededen yutulmaz.
Erken kalkan (çıkan) yol alır, er evlenen döl alır.
Eşek bile bir düştüğü yere bir daha düşmez.
Etin çiği et getirir, ekmeğin çiği dert getirir.,
Et kanlı gerek, yiğit canlı.
Etle (kemikle) deri, yemekle diri.
Gönülsüz yenen (istenmeyen) aş ya karın ağrıtır ya baş.
Gördün deli, savul geri.
Güne göre kürk giyinmek gerek.
Hastaya bakmaktan hasta olması yeğdir.
Hastaya (döşek) yatak sorulmaz.
Hekimden sorma, çekenden sor.
Hekim kim, başına gelen.
Hekimsiz, hakimsiz memlekette oturma.
Her işin başı sağlık.
İnsan ayaktan, at tırnaktan kapar.
İnsanı gam duvarı nem yıkar.
Kemikle (etle) deri, yemekle diri.
Kurcalama sivilceyi (sivilceyi kurcalama) çiban edersin.
Lokma çiğnemededen yutulmaz.
Miri malı balık kılçığıdır, yutulmaz
Ölenle (birlikte) ölünmez.
Ölme bayılmaya benzemez.
Ölüyü çok yursan sıcağan olur.
Rüzgârın önüne düşen yorulmaz.
Rüzgârın önüne düşmeyen yorulur.
Rüzgârlı havanın kuytususu, yağmurlu havanın uykusu.
Sabahtan karnını doyuran küçükken evlenen aldanmamış.
Sağlık varlıktan yeğdir.
Veresiye (borca) şarap içen, iki kez (kere) sarhoş olur.
Yavaş tükürüğün sakala zararı var.*

8. Hastalıkların Tedavi Yöntemleriyle İlgili Atasözleri

Tedavi, hastayı ve hastalığı iyileştirmek amacıyla yapılan tıbbi işlemdir. TDK'deki tanımıyla, çeşitli yöntemlerle hastalığı iyi etme, iyileştirme, sağaltım,

sağaltma ve terapi şeklinde karşılık bulan tedavinin atasözlerindeki yansıması aşağıdaki örneklerde görülmektedir:

Acı acıyı keser (bastırır), su sancıyı, (Acı acıya, su sancıya).

Açık yaraya tuz ekilmez.

Attan düşene yorgan döşek, eşekten düşene kazma kürek.

Ayağını sıcak tut, başını serin; gönlünü ferah tut düşünme derin.

Can çıkmayınca (çıkmadan, çıkmadıkça, çıkar) huy çıkmaz.

Dert gezmiş, derman beraber gezmiş.

Güzele bakmanın göze faydası var.

Hastalık kantarla girer, miskalle çıkar.

Hastalık sağlık (sayrılı) bizim için.

Hasta ol benim için, öleyim senin için.

Hasta olmayan, sağlığın kadrini bilmez.

Huy canın altındadır.

İyi olacak hastanın hekim ayağına gelir.

Kırkıandan sonra azanı tenesir paklar (azana çare bulunmaz).

Olaakla öleceğe çare bulunmaz.

Ölüm dirim (kalım) bizim için.

Ölüme çare bulunmaz.

Sütten ağzı yanan, ayranı üfleyerek içer (yoğurdu üfleyerek yer).

Tebdil-i mekânda ferahlık var.

Tırnağın varsa başını kaşı.

Uyku, uykunun mayasıdır.

Vardığım yer körse gözünü kapa.

Yara, sıcakken sarılır.

Yarım hekim candan eder, yarım hoca dinden eder.

Sonuç

Çalışmamızda Türk atasözleri içerisinde geçen hastalıklar ve onlarla ilişkili sözlerin yer aldığı 313 atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözlerinde *sağlık ve hastalık, hayatın kıymeti, ölümün kaçınılmazlığı, halk arasında bulunan vücut kusurları, tedbirli olmak, hastalıklardan kurtulmanın yolları* konularında tespitler ve öğütler yer almaktadır. Hangi yüzyılda olursa olsun geçerliliğini ve güncelliğini kaybetmeyecek olan atasözleri toplumu yönlendirme görevini üstlenerek günümüzde de yaşanan sorunlara karşı çözüm aramada geçmişin bilgi birikimini aktarmaktadır. Toplum nezdinde yaptırım gücüne sahip olmaları bakımından da özellikle *tavsîye ve tedavi* işlevleri bakımından toplumlara rehberlik etmektedir. Bütün değerlendirmelerin ötesinde bu çalışmayla kimsenin kimseyi dinlemeye vaktinin olmadığı, atalarla torunların dahi bir araya gel(e)mediği günümüzde, kaybolmaya yüz tutmuş unutulmaya terk edilen atasözlerimizin çokça dillendirilmesi, daha fazla araştırmaya konu olması ve gelecek kuşaklara aktarılmasının önemine dikkat çekilmek istenmiştir.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö.A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (Cilt II). İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Bardakçı, K. (2020). Eski Türklerin Geleneksel İnanç Sisteminde Salgın. *Türk Dünyası Araştırmaları*. Cilt:126. s:41-48.
- Bircher, J. (2005). Towards a Dynamic Definition of Health and Disease. *Med Health Care Philos.* 8(3): 335-41.
- Boratav, P. N. (1984). *Yüz Soruda Türk Folkloru, Türk Halk Bilimi II*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Çelik, A. (2016). Türkiye Türkçesi Atasözü ve Deyimlerinde Toplumun Delilik Algısı. *Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*. Nisan.
- Elçin, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Esin, N. (1997). Endüstriyel Alanda Çalışan İşçilerin Sağlık Davranışlarının Saptanması ve Geliştirilmesi. *İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Kuzay Demir, G. (2016). Atasözleri ve Deyimlerde Kan Kavramı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Sayı 41. Bahar, Ankara.
- Larson JS. (1991) *The Measurement of Health: Concepts and Indicators*. Greenwood Publishing Group:1-7
- Orkun, H. N. (1944). *Yeryüzünde Türkler*. İstanbul: Kenan Matbaası.
- Öztürk Y. E., Kırac R. (2019). Sağlık ve Hastalık- health and disease. *Scientific Developments*. s:381-389. Gece Akademi: Ankara.
- Püsküllüoğlu, A. (1995). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Sarı, Ö., Atılgan, K.G. (2012) *Sağlık Sosyolojisi, Hastalık ve Sağlığa İlişkin Kavramsal Tartışmalar*.
- Karatay Akademi Yayınları.1.basım Ekim: s.19., İstanbul.
- Tengilimoğlu, D. (2009). *Sağlık İşletmeleri Yönetimi*. s. 35-49. Ankara: Nobel Yayınları.
- Tokat, F. (2014). Türkiye Türkçesi Tıp Terimleri ile Kurulmuş Terimler. *Avrasya Terim Dergisi (Eurascience Journals)*. 2(2): 11-19.
- URL 1- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sa%C4%9Fl%C4%B1k> (Erişim Tarihi 02.10.2022)
- URL 2- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Hastal%C4%B1k#:~:text=Hastal%C4%B1k%20ya%20da%20sayr%C4%B1%C4%B1k%2C%20beden,bi%C3%A7imde%2C%20geni%C5%9F%20bir%20anlamda%20kullan%C4%B1%C4%B1r> (Erişim Tarihi 02.10.2022)
- URL 3- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi 02.10.2022)

НАЗВАНИЯ БОЛЕЗНЕЙ ОБРАЗОВАННЫХ ИЗ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ (ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЕ) В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Мейрим Исаханова
КазНУ им. Аль-Фараби, PhD
Алматы / Казахстан
dr.meirim1991@gmail.com

Аннотация

Имена – это слова, которые облегчают нам общение. То, как они образовались, как они претерпели изменения в историческом процессе, является предметом нашей эры. Одна из тем, изучаемых этой отраслью науки, – это цвета. Цвета, занимающие важное место в лексиконе, интерпретируются и называются обществами, в которых они используются. Понимание цвета народов в соответствии с их мышлением, образом жизни и традициями. Формирование цветовой знаковой системы во всех направлениях протекало неделимо с основными течениями в письменной и художественной культуре. В лингвистике цветообозначения являются одним из самых изучаемых областей лексики. Это связано с тем, что исследование имеет множество аспектов. Учитывая, что одной из наиболее часто используемых групп слов во всех языках мира являются обозначения, связанные с цветом, возникла идея, что при изучении лексики следует уделять особое внимание этой области. В этом докладе было изучено название болезней, образованных из разных цветов казахского и турецкого языков. Таким образом, названия цветов являются одними из слов, которые рассматриваются в первую очередь с точки зрения определения словарного запаса языка. Настолько, что есть много идиом, пословиц, названий животных и растений, метафорических высказываний, в которых упоминается цвет. Эти элементы вносят серьезный вклад в словарный запас языка и еще больше подчеркивают важность названий цветов для казахской и турецкой культуры. С другой стороны, цвета также демонстрируют систематическое расположение, такое как родство и числовые названия. В этом аспекте теории концептуального поля рассматривает набор названий цветов, которые различаются в зависимости от способа выражения языка и того, как народы воспринимают мир.

Ключевые слова: имя прилагательное, цвета, словообразование, болезнь

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ СЫН ЕСІМДЕРДЕН (ТҮР-
ТҮСТЕН) ТҮЫНДАҒАН АУРУ АТАУЛАРЫ**

Аңдатпа

Адамдардың қарым-қатынасында жиі қолданатын, өзара түсінісуін жеңілдететін сөздер қатарының бірі – атаулар. Олардың қалай, қашан қалыптасқаны, түрлі тарихи-мәдени процестердің ықпалымен қандай өзгерістерге ұшырағаны лингвистерді қатты қызықтыратын тақырып. Тіл білімі саласында өзекті мәселенің бірі – түстер мен олардың симантикасы. Лексиконда маңызды орын алатын түстердің симантикасы қоғамдық өмірге, халық дүниетанымына байланысты болатыны айтылып келеді. Халықтардың ой-танымына, салт-дәстүріне сәйкес түстер төңірегінде ұғым қалыптасады. Түстер жүйесінің қалыптасуы жазба және көркем әдебиеттің негізгі ажырамас бөлігі болды және әдебиет дамуымен қатар жүрді.

Тіл білімінде түс терминдері лексиканың ең көп зерттелетін саласы. Себебі, түстерді зерттеу сан қырлы. Дүние жүзінің барлық тілдерінде жиі қолданылатын сөз таптарының бірі түр-түстер екенін ескерсек, түркі сөздік қорын зерттегенде осы салаға да ерекше көңіл бөлу керек деген ой туындады. Сондықтан мақалада қазақ және түрік тілдерінің түр-түстерден пайда болған аурулар атаулары салыстырмалы және салғастырмалы түрде қарастырылды. Түс атаулары ең алдымен тілдің сөздік құрамын анықтау тұрғысынан қарастырылып, артынша түр-түстерден туындаған ауру атаулары түзілді. Сонымен қатар идиомалар, мақал-мәтелдер, жануарлар мен өсімдіктердің атаулары, түсті байланысты метафоралық мәліметтер де берілді. Бұл элементтер тақырыптың маңызын, қазақ және түрік халықтарының тіл мәдениетін одан әрі айшықтай түседі деп білдік. Екінші жағынан, түстер де туыстық, сандық атаулар сияқты жүйелі семантикасы бар сөз табы. Осы аспектідегі концептуалды теория негізінде айтылуына, жұмсалыуына, қолдану тәсіліне қарай халық танымында түрлі танымға ие болған түр-түстер қатары қарастырылады.

Кілт сөздер: сын есім, түстер, сөзжасам, ауру атаулары

NAMES OF DISEASES FORMED FROM ADJECTIVES (COLOR DESIGNATION) IN KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Abstract

Names are words that make it easier for us to communicate. How they were formed, how they underwent changes in the historical process, is the subject of our era. One of the topics studied by this branch of science is colors. Colors that occupy an important place in the lexicon are interpreted and named by the societies in which they are used. Understanding the color of peoples in accordance with their thinking, lifestyle and traditions. The formation of the color sign system in all directions proceeded indivisibly with the main trends in written and artistic culture. In linguistics, color designations are one of the most studied areas of vocabulary. This is due to the fact that the study has many aspects. Considering that one of the most commonly used groups of words in all languages of the world are color-

related designations, the idea arose that when studying vocabulary, special attention should be paid to this area. In this report, the name of diseases formed from different colors of the Kazakh and Turkish languages was studied. Thus, the names of colors are among the words that are considered primarily from the point of view of determining the vocabulary of the language. So much so that there are many idioms, proverbs, names of animals and plants, metaphorical statements that mention color. These elements make a serious contribution to the vocabulary of the language and further emphasize the importance of flower names for Kazakh and Turkish culture. On the other hand, colors also demonstrate systematic arrangement, such as kinship and numerical names. In this aspect of the theory of the conceptual field, it considers a set of names of colors that differ depending on the way the language is expressed and how peoples perceive the world.

Key words: adjective, colors, word formation, disease

Введение

В мировой лингвистике цветообозначения являются одним из самых изучаемых направлений лексики. Это связано с тем, что исследование имеет множество граней.

1. Цветообозначения составляют древний пласт лексики любого языка или группы языков, что позволяет проследить историю и закономерности развития языка (Муратова, 2021: 224).

2. Цвет является физическим явлением, имеет свои параметры - диапазон электромагнитного излучения с определенной длиной волны, а цветообозначение – это зрительное, субъективное восприятие человеком этих диапазонов, вследствие чего обозначение цвета того или иного участка спектра происходит у каждого народа по-разному. Например, у праторков для обозначения зеленого – голубого – синего участка спектра использовалась одна общая лексема *kök (Муратова, 2021: 224).

3. Семантика цветообозначений подвергается значительным изменениям: цветообозначение, как и другие лексемы, в процессе развития того или иного языка может изменить свое значение, приобрести новые смысловые оттенки или же выйти из употребления. Перечисленные особенности этого лексического пласта позволяют утверждать, что обозначение того или иного цвета имеет характерные различия в том или ином языке, ввиду чего цветообозначения любого языка требуют специального изучения. Кроме того, изучение цветообозначений может происходить в грамматическом, функциональном, когнитивном, психолингвистическом и других аспектах (Муратова, 2021: 224-225).

Болезнь - расстройство здоровья, нарушение деятельности организма. Детские болезни. Заразная болезнь. Болезни растений. Болезни роста (перен.: трудности, возникающие при становлении, освоении чего-нибудь нового) (Ожегов, Шведова). Существует целый ряд болезней, заболеваний,

расстройств, инфекций, осложнений, синдромов и воспалений, нуждающихся в объяснении их этимологии и появлении в казахском и турецком языках.

1. В основе болезни лежат названия различных раздражающих/провоцирующих факторов, в том числе при профессиональных заболеваниях, включая таких возбудителей, как микроорганизмы, бактерии, грибы и др.

2. В основе названия лежит характер проявления типичных симптомов и признаков, например, название measles (а также morbilli, rubeola) корь образовано от средневекового голландского слова masel (пятно), где основное проявление болезни – генерализованная красная макуло-папулярная сыпь

3. В основе названия лежит сравнение, например, lupus (волчанка) от латинского lupus (волк) используется для описания эрозий кожи как после волчьих укусов

4. Название полностью взято из диалекта или иностранного слова.

5. Очень большую группу образуют болезни, имеющие в своём составе имя собственное.

Основная часть

Ақ (белый)

Белый цвет до сегодняшнего дня в казахском языке — символ хорошего, позитивного, чистоты, невинности. Белый цвет в турецком языке

1. имя - белый, антоним слова черный. 2. прилагательное, имеющее этот цвет. 3. имя принадлежит к белой расе. 4. Тип письма, которое появляется при печати в обычном черном цвете. 5. Белый яд (<https://sozluk.gov.tr>).

Использования белого цвета, в названиях болезней человека в казахском языке:

Ақауыз – рана на кончиках пальцев (Қазақ, 2005: 824).

Аққан – белоокровие, рак крови, лейкемия (Қазақ, 2011: 752).

Ақшел – Беловатый слой, который образуется в зрачке (Қалиев, 2014: 728).

Ақтырнақ – Белая твердая корка, покрывающая верхнюю часть ногтя, заболевание ногтей (Қазақ, 2011; 752).

Использования белого цвета, в названиях болезней человека в турецком языке:

Akciğer kanseri – рак легких,

Ak kan – желтая прозрачная жидкость, состоящая из плазмы крови и лимфоцитов, которая действует как посредник между тканевыми элементами, циркулирующими в венах, и кровью, белой кровью, лимфой (Akalin, 2019: 69).

Ak madde – внутренний слой головного мозга, состоящий из нервных волокон в состоянии пучка, и наружный слой спинного мозга (Akalin, 2019: 71).

Aksu – дискомфорт, который возникает из-за обесцвечивания хрусталика глаза из-за потери прозрачности и ухудшения зрения (Akalin, 2019: 75).

Aquuar – ядросодержащие, округлые клетки, лейкоциты, содержащиеся в жидкостях организма крови, лимфе (Akalin, 2019: 79).

Применение белого цвета, в названиях болезней животных в казахском языке:

Ақала – Тип заболевания, возникающего в результате отравления хищной птицей (Қазак, 2011: 752).

Ақбақай – опасный тип инфекционного заболевания, которое встречается у коров (Қалиев, 2014: 738).

Использование белого цвета, в названиях болезней растений в казахском языке:

Ақшірік – болезни растения таких как лук, виноград, морковь (Қазак, 1997: 368).

Ақұнтақ – Паразитарное грибковое заболевание садовых растений (Қазак, 2011: 752).

Использование белого цвета, в названиях болезней растений в турецком языке:

Ақрас – мохообразный гриб (*Albugo candida*), встречающийся, в частности, у портулаков, который может поселиться во всех частях растений (капуста, редис, репа, цветная капуста), кроме в корня (Akalin, 2019: 72).

Ала (пестрый)

Пестрый цвет в казахском языке смешивание и чередование белого и других цветов (скот, кошки и т.д.) (Қазак, 2011). Пестрый цвет в турецком языке разноцветный, разноцветный, пестрый (<https://sozluk.gov.tr>).

Использование пестрого цвета, в названиях болезней человека в казахском языке.

Алапес – это тип инфекционного заболевания, которое было замечено с незапамятных времен (Қазак, 2011: 369).

Использование пестрого цвета, в названиях болезней животных в казахском языке.

Алабауыр – болезнь верблюда диареей (Қазак, 2011: 340).

Алабұйрек (алагүлік, алакөл-сұлама, алақүйек) один вид болезни верблюда (Қазак, 2011: 342).

Использование пестрого цвета, в названиях болезней растений в казахском языке.

Алабұрге – это вредный вид паразита, который встречается в зернах и приводит к болезни (Қазак, 2011: 342).

Боз (серый)

Использование серого цвета, в названиях болезней человека в турецком языке.

Boz madde – состоит из нервных клеток, внешнего слоя в головном мозге и внутреннего слоя в спинном мозге (Akalin, 2019: 393).

Боз (серый) цвет – в названиях болезней животных

Бозөкпе – тип заболевания, наблюдаемого у овец

Қара (черный)

Черный цвет, символ страдания, казахский народ использовал как для преувеличения плохого, негативного, так и для гиперболизации хорошего, позитивного. По мнению ученого- этнографа Гроссе, для казахов черный цвет — полисемантический. Академик А.Н. Кононов, исследовавший смысл наименований цвета в тюркских языках, особо отмечает, что в данных языках прилагательное черный имеет около двадцати дополнительных переносных значений. В действительности переносных значений у слова черный в тюркских языках значительно больше, а в толковом словаре казахского языка слову черный дано девять прямых и переносных значений.

Использования черного цвета, в названиях болезней человека в казахском языке.

Қарашешек – натуральная оспа

Использования черного цвета, в названиях болезней человека в турецком языке.

Karaciğer yangısı – боткина (Akalin, 2019: 1315).

Kara kustumuk – Рвота с большим количеством черной крови (Akalin, 2019: 1318).

Karasu – Заболевание глаз, которое чаще всего проявляется повышением внутреннего давления в глазу, которое может вызвать слепоту (Akalin, 2019: 1323).

Черный цвет, в названиях болезней животных

Қара ақсақ – отек, вызванный ударом по ноге лошади.

Қарабез – тип инфекционного заболевания, которое встречается у верблюдов.

Қаражелін – болезнь, при которой вымя животного опухает и болит из-за отсутствия молока.

Использования черного цвета, в названиях болезней человека в турецком языке.

Karabacak – 1. Вешенчатый грибок, который развивается на всходах свеклы, что приводит к гибели или увяданию всходов и покрывает участки, где он поселился, черными пятнами. 2. Заболевание, вызываемое этим грибком (Akalin, 2019: 1314).

Қарақағиң – болезнь лошадей.

Использования черного цвета, в названиях болезней растений в казахском языке.

Қара шіре – тип заболевания, которое встречается у хлопчатника.

Қарақүйе – это разновидность болезней растений, которые передаются грибами.

Использования черного цвета, в названиях болезней людей и животных в казахском языке.

Қаратүйнек – сморщивание желудка, наблюдаемое у людей и животных, тип заболевания.

Қызыл (красный)

Красный цвет изначально связывался с цветом солнца, огня и до сегодняшнего дня считается у многих народов священным цветом. Вместе с тем слово красный употребляется и в значении «юный, новорожденный»: красный беркут. У казахов цветообозначение красный встречается и во фразеологизмах, связанных с обычаями и традициями казахов. Например, согласно обычаям, к жилищу, где только что родился верблюжонок, привязывали красный флаг.

Использования красного цвета, в названиях болезней человека в казахском языке:

Қызылша – корь

Использования красного цвета, в названиях болезней человека в турецком языке:

Kızıl – Опасное заболевание, которое обычно возникает в молодом возрасте, заразно, с высокой температурой, с большими пятнами красного цвета, инкубационный период длится три-четыре дня.

Kızamık – заболевание, которое обычно наблюдается в молодом возрасте, инкубационный период длится неделю или две, инфекционное, лихорадочное, с небольшими красными пятнами (Akalin, 2019: 1435).

Kızamıkçık – это сыпь, похожая на корь, которая, по его словам, протекает легко (Akalin, 2019: 1436).

Kızarıklık – состояние покраснения.

Kızıllık – покрасневшее место на теле (Akalin, 2019: 1437).

Kızılyara – образовавшийся в результате воспаления подкожно-клеточной ткани и сальных желез, который при расширении может быть очень опасным, это карбункул, вызываемый стафилококками, скарлатиной, львиный зев (Akalin, 2019: 1437).

Использования красного цвета, в названиях болезней животных в казахском языке

Қызылмай – это тип заболевания, которое возникает из-за передания лошади.

Қызылшу – это тип заболевания, которое встречается у крупных и мелких животных.

Использования красного цвета, в названиях болезней растений в турецком языке

Kırmızı çürük – в результате воздействия вредных грибов древесина сердцевины сосновых деревьев становится красно-коричневой (Akalin, 2019: 1420).

Көк (синий)

Слово синий широко употреблялось во фразеологизмах и словосочетаниях в разных значениях. Так, в понимании казахов синее небо означало божественное начало, данное небу. В то же время значение слова синий в различных фразеологизмах разное. Например, синяя буря (букв.) – в значении очень сильный, мощный; синий осел – упрямый, легкоуправляемый человек; синий болтун (букв.) – говорун, с пеной у рта; синий мозг (букв.) – говорится о человеке, который не усваивает сказанного; с небес снизошло – в значении бог спустил блага с небес. Вместе с тем для обозначения проклятия используются следующие фразеологизмы: высохни синим (букв.) – умри, не повзрослев, не встав на ноги, не окрепши; оставайся почкой нераспущенной (букв.) – в том же значении.

Использования синего цвета, в названиях болезней человека в казахском языке

Көгала – это тип болезни с пурпурными пятнами, которая появляется на теле человека.

Көкала – это тип геморрагической лихорадочной болезни, которая передается от клеща к человеку.

Көкжөтел – инфекционный тип заболевания, который проявляется частым кашлем.

Көкше – тип заболевания, который возникает при появлении личинок в суставах.

Көкшешек – это своего рода болезнь кори.

Көктүйнек – аппендицит.

Mavi çocuk – тетрада фалло, синий парок сердце (Akalın, 2019: 1636).

Mavihastalık – Заболевание, которое возникает когда чистая и грязная кровь смешиваются в результате разрушения перегородки, разделяющей сердце на две части (Akalın, 2019: 1636).

Использования синего цвета, в названиях болезней растений в турецком языке

Maviküf – паразитический грибок, который размножается, в частности, на раскаде табака, что приводит к заболеванию листьев (Akalın, 2019: 1636).

Использования синего цвета, в названиях болезней животных в казахском языке:

Көк түйнек – это тип заболевания желудка, которое встречается у животных.

Көкжорға – болезнь верблюдов.

Көксау короткий выдох, проявляющийся в виде одышки это тип заболевания легких, форма которого чаще встречается у лошадей. Көкталак болезнь верблюдов Көктышқақ это тип болезни, которая возникает, когда животные начинают пастись.

Использования синего цвета, в названиях болезней человека и животных в казахском языке:

Көк жамбас – прикованный к постели и ослабленный, наблюдаемый у людей и животных.

Сары (желтый)

У казахского народа желтый цвет обозначал движение, тоску, бесконечную жизнь, простор и весомость. Таким образом, желтый цвет в понимании казахов означает длительный, непрерывный вид движения. В подтверждение приведем следующий ряд фразеологических сочетаний: от слова желтый произошли фразеологизмы, выражающие чувство тоски: желтая печаль— тягостная печаль; ожидать до пожелтения— ожидать, тоскуя длительное время (Елибаева, 2012: 61).

Использования желтого цвета, в названиях болезней человека в казахском языке

Сары кезік – очень тяжелый тип (брюшной тиф) (Қазақ әдеби, 2011: 752).

Сарыжамбас – раны, возникающие на коже у прикованных к постели пациентов (Қазақ әдеби, 2011: 752).

Сарыкезек – тип инфекционного заболевания (Қазақ әдеби, 2011: 752).
Использования желтого цвета, в названиях болезней человека в турецком языке

Sarımak, benzi atmak – бледнеть.

Sarılık – Заболевание, которое проявляется в том, что кожа, ткани и жидкости в организме приобретают желтый оттенок, воспаление печени, гепатит.

«Желтый» – цвет, в названиях болезней животных.

Сарыбауыр/сарбауыр – болезнь желтухи, которая возникает при сборе желтых вод во внутренней части бухты (Қазақ әдеби, 2011: 752).

Сарысолма – это тип заболевания, которое встречается у лошадей (Қазақ әдеби, 2011: 752).

«Желтый» цвет, в названиях болезней человека и животных:

Сарысу/sarpsu – lat. Kystis. 1. Киста, которая может возникнуть в органах после всевозможных патологий. 2. Болезнь желтой воды, которая собирается на внутренней стороне суставов. 3. Тип инфекционного заболевания, которое проявляется в виде наполнения внутренней части верблюда желтой жидкостью (Қазақ әдеби, 2011: 752).

Sarıbuwin/sarbuwin (сарыбуын/сарбуын) I – 1. болезнь, при которой суставы опухают и собираются желтая жидкость. 2. тип болезни, наблюдаемой у овец. (Қазақ әдеби, 2011: 682), (Қазақ әдеби, 2011: 715).

Заключение

Важным аспектом является то, что на казахском турецком языке два и три названия цветов могут быть сопоставлены и использованы. Некоторым цветовым понятиям в казахском и турецком языках соответствует более одного. Например, “красный” означает "қызыл/kızıl, al, kırmızı", черный

означает “siyah, kara” и тд. Для того, чтобы было проведено всестороннее исследование названий цветов на казахско-турецком языках, необходимо изучить больше источников и провести более последовательные определения. Раскрытие всей лексики казахского языка, связанной с цветами, зависит от тщательной работы, которая будет проведена в будущем. Было понято, что ак - наиболее распространенное название цвета, используемое в казахско-турецком языке для обозначения болезней.

Заболевания, описанные в казахско-турецком использовании названий цветов с названиями болезней, скорее связаны с болезнями животных, в то время как использование, связанное с болезнями человека и растений, встречается реже.

Список литературы

Муратова Р.Т. (2021). Генезис, эволюция и семантика цветообозначений kük ‘синий’, zäñgär ‘голубой’, jäšel ‘зеленый’ в башкирском языке Сибирский филологический журнал. №1.

Ожегов С.И., Шведова, Н.Ю. () Толковый словарь русского языка. – Москва.

Akduruş T. (2021). Kazak türkçesinde renklerle ilgili söz varlığı. Doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Елибаева К.Ж. (2012). Символика и семантика цвета в казахской культуре. Вестник МГУКИ, №4(48), июль-август.

Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі (1997). – Алматы: «Сөздік-Словарь». – 368 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі (2011). 1-том. / Құраст.: Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. - Алматы. - 752 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі (2005). Құраст.: Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. - Алматы: «Арыс» баспасы. - 824 б.

Б.Қалиев. (2014). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы. - 728 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2011). 12-том./ Құраст.: А.Үдербаев, О.Нақысбеков, Ж.Қоңыратбаева және т.б.- Алматы.- 752 б.

<https://sozluk.gov.tr> (21/10/22)

Şükrü Haluk Akalın... [ve başk.]. (2019). Türkçe Sözlük haz.: 11. Bsk. (tıpkıbasım). – Ankara.

НАРОДНАЯ МЕДИЦИНА – ЧАСТЬ АЛЬТЕРНАТИВНОЙ МЕДИЦИНЫ

Болдыш С.К.

Доцент академии «Bolashaq», Караганда / Казахстан
svetlana_boldysh@mail.ru

Аннотация

Для многих миллионов людей во всем мире народная медицина является первоочередным средством лечения множества заболеваний

Ценность народной медицины заключается в том, что в результате эмпирических наблюдений, установления определенных фактов образовались материал и основа для научных исследований. Многие препараты и лекарственные средства, вошедшие в современные фармакопеи, разработаны на основе материалов народной медицины.

В современных условиях, когда возросшая сложность услуг и необходимость использования новейших достижений технологии чрезвычайно осложнили для многих стран финансирование затрат на медицинское и лекарственное обеспечение населения, народная медицина могла бы стать инструментом, позволяющим во много удешевить и оптимизировать их.

Ключевые слова: народная медицина, этнофармация, международное сотрудничество, аюрведа, профилактика заболеваний.

ХАЛЫҚ ЕМШІЛІГІ АЛТЕРНАТИВТІ МЕДИЦИНА БӨЛІМІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Әлемдегі миллиондаған адамдар үшін дәстүрлі медицина көптеген ауруларды емдеудің алғашқы құралы ретінде қарастырылады. Дәстүрлі медицинаның құндылығы эмпирикалық бақылаулар мен белгілі бір фактілерді белгілеу нәтижесінде, ғылыми зерттеулерге негіз болатын материалдардың қалыптасуымен түйінделеді. Заманауи фармакопеяларға енгізілген көптеген дәрілер мен дәрілік заттар дәстүрлі медицина материалдары негізінде жасалынған. Қызмет көрсетудің күрделенуі және технологияның соңғы жетістіктерін пайдалану қажеттілігі артқан қазіргі кезеңде тұрғылықты халықты медициналық қызмет, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету көптеген елдерде ем шығындарын төлеу мәселесін едәуір қиындатты, ал халықтық медицина мұндай жағдайда мәселені шешудің оңтайлы құралы бола алары анық.

Кілт сөздер: дәстүрлі медицина, этнофармация, халықаралық ынтымақтастық, аюрведа, аурудың алдын алу.

FOLK MEDICINE IS A PART OF ALTERNATIVE MEDICINE

Abstract

For many millions of people around the world, traditional medicine is the primary means of treating many diseases.

The value of traditional medicine lies in the fact that as a result of empirical observations, the establishment of certain facts, the material and the basis for scientific research were formed. Many drugs and medicines included in modern pharmacopoeias are developed on the basis of traditional medicine materials.

In modern conditions, when the increased complexity of services and the need to use the latest advances in technology have made it extremely difficult for many countries to finance the costs of medical and drug provision for the population, traditional medicine could become a tool that allows them to be much cheaper and optimized.

Keywords: traditional medicine, ethnopharmacy, international cooperation, Ayurveda, disease prevention.

Введение

Актуальность изложенного материала заключается в том, что в многочисленных материалах о возможности использования народной медицины в лечебной практике, особенно при профилактике заболевания, споры идут давно, и мнения у теоретиков и практиков от медицины, противоречивы.

Тем не менее, народная медицина должна иметь свое развитие, мы не можем не признавать традиционно сложившиеся методы и навыки, передаваемые из поколения в поколение. ВОЗ отмечает, что народные целители на протяжении тысячелетий вносили вклад в укрепление здоровья людей, оказывая первичную медико-санитарную помощь на уровне общин.

Нельзя преувеличивать или преуменьшать роль народной медицины в системе здравоохранения. Каждая занимает своё место и выполняет свои задачи. Главная цель и той и другой – это здоровье человека. Народная медицина – часть альтернативной медицины, которая включает в себя знания о болезнях, методах и средствах лечения, которые передаются в народе из поколения в поколение.

Основная часть

По данным ВОЗ, услугами народной медицины пользуются 80 процентов населения мира. На сегодняшний день об использовании ее методов сообщили 170 из 194 государств-членов ВОЗ.

Сегодня Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) и правительство Индии подписали соглашение о создании Глобального центра ВОЗ по народной медицине. Церемония открытия нового глобального центра

ВОЗ по народной медицине в Джамнагаре, штат Гуджарат, Индия, состоялась 21 апреля 2022 году с участием Генерального директора ВОЗ и премьер-министра Индии. Глобальный центр знаний в области народной медицины, на который правительством Индии выделены инвестиции в размере 250 млн долл. США, призван обеспечить использование потенциала народной медицины в интересах всего мира с помощью современной науки и технологии для улучшения состояния здоровья людей и планеты в целом (who.int/initiatives/who-global-centre-for-traditional-medicine/).

«Для многих миллионов людей во всем мире народная медицина является первоочередным средством лечения множества заболеваний, – отметил Генеральный директор ВОЗ д-р Тедрос Адханом Гебрейесус. – Предоставление всем людям доступа к безопасному и эффективному лечению составляет важную часть миссии ВОЗ, и этот новый центр поможет задействовать мощь науки для укрепления **доказательной базы народной медицины** (who.int/initiatives/who-global-centre-for-traditional-medicine/).

В 80-е годы XX века во всём мире возросло внимание к народной медицине в связи с проявлением интереса к этнофармации, когда ВОЗ учредила программу действий по основным лекарственным средствам для оказания помощи развивающимся странам в целях обеспечения доступа населения к медикаментам, отвечающим истинным потребностям людей.

Этнофармация изучает особенности лекарственного обеспечения тех стран, в которых народная медицина широко практикуется и входит в национальную систему здравоохранения. Прежде всего, имеются в виду развивающиеся страны, где первую медицинскую помощь большинству населения (70%) оказывают местные практики традиционных видов лечения, использующие народные лекарственные средства растительного, животного и минерального происхождения. Ярким примером является Индия, где официально признаны такие системы медицины, как аллопатия, аюрведа, гомеопатия, унани, тибия и натуропатия.

На 72-й сессии Всемирной ассамблеи здравоохранения 27.05.2019 года была утверждена Международная классификация болезней 11-пересмотра /ICD-11/, в которую впервые вошли главы по народной медицине, берущие начало от китайской традиционной медицины. Китайская, отечественная народная медицина уже стала характерной визитной карточкой Китая в международных обменах и сотрудничестве. На сегодняшний день китайская традиционная медицина распространена в 183 странах и районах мира (<http://apps.who.int/medicinedocs/documents/s21201ru/s21201ru.pdf>), (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/22036524?dopt=Abstract>).

В Китае лечение всегда подбирается индивидуально, так как двух похожих людей не существует. Врач выбирает комплекс методов, подходящих не болезни, а человеку, и даже травяные сборы, активно применяющиеся в китайской медицине, составляются для каждого пациента индивидуально.

В самом древнем классическом труде по Китайской медицине «Ней Цзин», написанном во II веке до н.э., говорится: «Сохранение порядка, а не исправление беспорядка является высшим принципом мудрости. Лечить заболевание после того, как оно уже возникло, все равно, что копать колодец, когда захотелось пить, или ковать оружие, когда началась война» (Kartchuk, 1998: 8).

В аюрведе также - цель – скорее не лечение, а профилактика, а принцип – лечить не болезнь, а всего человека. Это называется холистический подход. Поэтому разным людям назначают индивидуальное лечение. Таким образом, в Китае и в Индии, индивидуальный подход — **краеугольный камень традиционной медицины.**

В разных странах по-разному относятся к таким методам лечения. Так, например, государства Африки и западной части Тихого океана считают народную медицину приоритетом здравоохранения. На сегодняшний день имеются данные, свидетельствующие о пользе народной медицины, например, акупунктуры для ослабления боли. ВОЗ работает со многими странами в вопросах применения научно обоснованного подхода к решению вопросов безопасности таких практик, их эффективности и качества.

Примерно 40 процентов фармацевтических препаратов, которые используются в настоящее время, получены из природных веществ, что подтверждает важность сохранения биоразнообразия. Например, при открытии аспирина использовались составы, применяемые в народной медицине, с добавлением коры ивового дерева; противозачаточные таблетки были разработаны на основе корней дикого растения ямс; а для лечения рака у детей использовался розовый барвинок. Отмеченное Нобелевской премией исследование артемизинина для борьбы с малярией началось с изучения древнекитайских медицинских текстов (who.int/initiatives/who-global-centre-for-traditional-medicine/).

Что касается отечественной народной медицины, игнорировать её не следуют. Её надо хранить, изучать дальше и использовать в практической медицине, как в других странах.

Ведь следуя мудрому правилу китайских врачей «Лучше предупредить болезнь, чем её лечить», правительством Казахстана была принята в 2010 году Государственная стратегическая программа развития здравоохранения на 2011-2015 гг. «Саламатты Қазақстан», в котором акцент в здравоохранении сделан на первично-медико-санитарную помощь и профилактику заболеваний. В основе профилактической направленности лежит ведение здорового образа жизни населением.

Ценность народной медицины заключается в том, что в результате эмпирических наблюдений, установления определенных фактов образовались материал и основа для научных исследований. Многие препараты и лекарственные средства, вошедшие в современные фармакопеи, разработаны на основе материалов народной медицины.

Многовековой опыт, запечатленный в анналах народной медицины, свидетельствует о тонкой наблюдательности, большой изобретательности и недюжинных талантах народа. Народная медицина является предшественницей научной медицины и питает ее своим опытом и наблюдениями (Болдыш, 2017).

Через территорию Казахстана в VI-VII вв. пролегал Великий Шелковый путь. В числе товаров, поставляемых по Великому Шелковому пути, были медицинские книги, лекарства-животного, минерального и растительного происхождения. Таким образом, распространялись не только медицинские знания, но и эффективные лечебные препараты. Казахские целители — оташи, благодаря арабской, греческой медицине, знаниям анатомии и физиологии человека, хорошо проводили лапаротомию, грыжесечение, прокол живота при асците, удаление катаракты. Древние целители использовали в лечебной практике растения для лечения ран, язв, грудных заболеваний, прикладывая их к воспаленным местам, а в виде различных отваров, настоек - употребляли при внутренних заболеваниях. В эпоху камня, позже бронзы, практиковались насечки и кровопускание (Болдыш, 2017).

Народные лекари умели проводить и такие сложнейшие хирургические операции, как удаление катаракты, кесарево сечение, которые по сложности не уступали операциям, осуществляемым крупными хирургами Европы с применением новейшего, по тем временам оборудования, инструментов и асептики. Российские врачи XIX века бывшие очевидцами, приводили убедительные и достоверные примеры успешных хирургических операций, проводимых казахскими врачевателями. Например, доктор А.Г. Колосов (1901г.) в статье «О народном врачевании у сартов и киргизов Туркестана» писал, что некоторые опытные лекари с успехом проводят такие операции как удаление катаракты, прокол живота при асците, вскрытие крупных суставов. А такие болезни, как туберкулез костей, опухоли и язвы, народные целители лечили консервативным методом, широко применяя сильнодействующие антисептические средства (сулему, ртутные мази, азотнокислое серебро и др.) (Болдыш, 2017).

Древняя народная медицина у казахов возникла на основе практического опыта многих поколений. Так, например, охота и животноводство давали знание строения и функций внутренних органов животных, что способствовало знанию анатомии человека. Казахи знали практически все органы человеческого организма и их функции, и для каждого из них в казахской лексике имелось свое обозначение. Народные лекари применяли методы исследования, описанные в «Каноне» Ибн Сины и других источниках. Кроме этого, имели свои методы лечения различных заболеваний.

Кстати, в казахской народной медицине есть много общего с методами, применявшимися арабскими и персидскими врачевателями. Это проявилось

не только в использовании того или иного лекарственного средства, но и оставило следы в лексике. В казахский язык вошло очень много «медицинских» слов и терминов арабского и персидского происхождения, как, например, аруак – дух предков (перс.), ауа – воздух (араб.), жан – душа (перс.), дәрі – лекарство (перс.) и т.д.

Выработанные эмпирическим путем гигиенические правила и навыки стали более широко применяться в последующие века. Многочисленные медицинские приемы и лекарственные средства заложили основу народной медицины, народного врачевания.

У казахов есть поговорка: «Сынықтан өзгенің бәрі жұғады», что в переводе на русский язык означает «Кроме перелома, все заразно». Названия болезням народные врачеватели давали или по органам, как, например, «өкпе ауру», т.е. болезни легких, «жүрек ауру» (болезни сердца), или по симптомам: «кызылша» (корь), или в зависимости от их причины: «суықтан» (от простуды), «ыстықтан» (от жары, перегрева) и т.д. Такого рода названий болезней в казахском языке известно более двухсот. Принцип, в соответствии с которым они получили свои названия, полностью соответствует положению великого Ибн-Сины: «Наименования приходят к болезням с различных сторон. Их называют либо по органам – носителям недуга, либо по проявлениям – «падучая», либо по причинам – «болезнь от желчи» (Болдыш, 2017).

Без прошлого нет настоящего и нет будущего. Необходимо изучать прошлое, чтобы не повторять ошибки прошлого и взять из него всё ценное, что наработано, апробировано тысячелетиями и передавалось из поколения в поколение.

Аптеки в средние века были своего рода химическими лабораториями, где фармацевты не только готовили лекарства, но и занимались ещё исследованиями, разрабатывали и создавали лекарства. В советское время все аптеки были производственные, где готовили различные лекарственные формы по индивидуальной, мануальной рецептуре. А что сейчас происходит? Врачи не знают латынь и не умеют выписывать рецепты, сотрудничают с медицинскими представителями, а не с фармацевтами, аптеки превратились в коммерческие, торговые организации, продают, а не оказывают фармацевтическую помощь.

Кредитная технология обучения не приемлема в медицинских вузах, так как основная идея Болонской декларации о признании дипломов и академической мобильности студентов и преподавателей в медицинских и фармацевтических вузах не выполняется. Кроме того, обучать будущих врачей по 50 минут, да ещё тестированием и в режиме онлайн недопустимо.

С дальним зарубежьем не доступно проводить обмен студентами из-за языкового барьера, разной предвузовской подготовке, а с ближним зарубежьем (Россия) невозможно обменяться студентами, т.к. медицинские и фармацевтические вузы России не приняли болонскую декларацию, учатся по

традиционной, советской форме обучения. И, наверное, это правильно, так как образование и здравоохранение в СССР было лучшим во всем мире. Кстати, из 29 стран ЕС, 26 стран также не приняли Болонскую декларацию по 4 специальностям, в т.ч. по медицине и фармации.

В постсоветское время в Казахстане, несмотря на различные конференции и вышедшие на эту тему публикации, интереса к народной медицине на государственном уровне не наблюдается. В медицинских вузах не преподаются народная медицина, история медицины и фармации, а между тем в Синьцзянском медицинском университете в Китае проводится полномасштабное обучение студентов традиционной медицине казахов по специальности «казахская традиционная медицина» (Алимова, 2013).

По специальности «казахская народная медицина» в Синьцзянском медицинском университете обучаются представители так называемых национальных меньшинств Китая – казахи, уйгуры, татары, кыргызы. Преподаватель этого вуза Гульсауле Талип объясняет отсутствие в группе этнических ханьцев тем, что многим словам из казахского и древнетюркского языков трудно, а порой невозможно подобрать аутентичный вариант в китайском языке, обозначить их иероглифическое начертание и донести их смысл при переводе. Однако китайцы испытывают неподдельный интерес к казахской медицине, говорит она.

Гульсауле Талип говорит, что преподаватели возлагают на студентов большие надежды: в будущем они смогут помочь с расшифровкой и переводом древних и средневековых рукописей, написанных на древнетюркском наречии, кипчакском и чагатайском языках. Таких источников, ждущих своего часа, более чем достаточно. В частности, часть найденных в прошлом веке в Дуньхуане источников, которые в силу разных исторических обстоятельств оказались в библиотеках и музеях европейских стран, России и Японии, относится ко времени существования Тюркского каганата. Китайское правительство в этом году, говорит Гульсауле Талип, выделило на изучение книг из дуньхуанского могильника, написанных на тюркском языке, более 400 тысяч юаней (около девяти миллионов тенге, или 60 тысяч долларов). Интерес к казахской традиционной медицине, проявляемый китайским правительством, отнюдь не праздный, говорит Гульсауле Талип. В Китае, по ее словам, есть задокументированные случаи, когда больные, излечение которых ставилось медиками под сомнение, исцелялись казахскими лекарствами (Алимова, 2013).

Заключение

Таким образом, на основании выше изложенного, наряду с официальной доказательной медициной с применением лекарственных средств, можно и нужно лечить народными методами и средствами, когда это целесообразно и необходимо, особенно с профилактической целью. Но этим

должны заниматься на законодательном уровне дипломированные врачи, имеющие лицензию на вид деятельности.

Выводы:

1. Включить в медицинские, фармацевтические вузы образовательную программу «казахская народная медицина», где изучать мировую и национальную историю медицины и фармации;

2. Разрешить практикующим врачам использовать в лечении народные методы и средства.

3. Развивать международное сотрудничество с другими странами в области образования и здравоохранения для внедрения альтернативной, традиционной народной медицины в национальное здравоохранение.

Список использованной литературы:

who.int/initiatives/who-global-centre-for-traditional-medicine/

<http://apps.who.int/medicinedocs/documents/s21201ru/s21201ru.pdf>

<http://www.studfiles.ru/preview/5585849/>

<http://www.zdorovie-vsem.ru/news.htm>

<https://www.scienceforum.ru/2013/261/4560>

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/22036524?dopt=Abstract>

Kaptschuk, Ted J. (1998). Das Qroe Buch der Chinesischen Medizin; Heyne Verlag, Munchen Oberlack, Helmut, Tai Ji Quan; Grdfe und Unzer Verlag. Эрих Бюр. "Искусство китайского целительства" Перевод: Павлов А.В. – Москва Издательство «Лик Пресс».

Болдыш, С.К. (2017). Эмпирический опыт и наблюдения народной медицины Древнего Казахстана, как основа современной научной медицины/ V научно-практическая конференция «Современные аспекты использования растительного сырья и сырья природного происхождения в медицине» // Издательство Первого МГМУ имени И.М. Сеченова, Москва. – 37–40 сс.

Алимова, А. (2013). В Китае учат казахской народной медицине. – Урумчи.

ӨТЕЙБОЙДАҚ ТІЛЕУҚАБЫЛУЛЫНЫҢ «ШИПАГЕРЛІК БАЯНЫ» ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕ

Сәуле Шәкір

«Ғылым ордасы» РМК Қазақстан ғылымының тарихы музейі қызметкері,
Алматы / Қазақстан
shakir.saule@mail.ru

Аңдатпа

Адамзат баласының басынан өткен ғасырлардың қасіретті кезеңдерінде де халық шипагерлері өз қызметін ашықта және жасырында жалғастырып келді. Ал, бүгінде халық емшілері ерікті де, еркін түрде өз бойларындағы шипалық қасиеттерін толық ашуға елімізде мүмкіндік жасала бастады. Халық шипагерлігі де өзінің жеке тарихы бар халықтық ұлт мәдениетінің дәстүрлі өнері екенін дәлелдеген XV ғасырда қағаз бетіне түсіп бастаған, араға ғасырлар салып біздің күнімізге жеткен, қазақ тарихында сирек кездесетін қазыналы, даналықтың дәлелі бола алған – Өтейбойдақ Тілеуқабылулының «Шипагерлік баяны» еңбегін айта аламыз. Кез-келген нәрсенің тарихы себеп-салдарсыз тумайды. Әлі күнге дейін тарихы жазылмаған, зерттелмеген, бір жүйеге түсірілмеген ұлттық мәдениеттің дәстүрлік өнеріне халықтық шипагерлікте жатады. Осы негізде ғылым мақаламызда, білім мен ғылымның бастамасы болып, өткен ғасырда ел ділі мен дәстүрлі мәдениетін бір қаламға ұштастырған құнды еңбектердің бірі «Шипагерлік баяны» еңбегі аталмыш мақалада жан-жақты талданып, лингвистикалық жағынан сараланып қарастырылды.

Еңбек халық медицинасына ғана емес, этнографиясы, тарихы мен мәдениетіне, сонымен қоса астрономия, география сынды жан-жақты ғылым салаларын қамти отырып жазылған еңбек. Осы себепті де қазіргі таңда зерттеуші-ғалымдар арасында кітапты нақты бағытын анықтау талас тудыратын мәселелердің бірі болып отыр. Осы негізде, біз кітаптың қоғамға тигізер рухани және материалдық пайдасына арттыру және еңбектің құндылығын дәріптеу мақсатында сараптамалық талдау жүргізілді. Болашақта еңбек өзінің жоғары дәрежесін иемденіп, бәлкім халық медицинасында бүгінгіден де жоғар бағаланады деп сенеміз.

Кілт сөздер: Шипагерлік баян, тарих, халық медицинасы, мәдени мұра

«ШИПАГЕРЛІК БАЯН» ӨТЕЙБОЙДАҚ ТІЛЕУҚАБЫЛУЛЫ НА НАУЧНОЙ ОСНОВЕ

Аннотация

С времен прошлого века народные целители продолжали свою деятельность открыто и анонимно. А сегодня у народных целителей появилась возможность в полной мере раскрыть свои целебные свойства, как

в добровольном, так и в свободном виде. Можно отметить труд Отейбойдака Тлеукабылулы «Шипагерлік баяны», написанный в XV веке, спустя века дошедший до наших дней, ставший редким достоянием казахской истории, свидетельством мудрости. Проведя научный лингвистический анализ труда, мы постарались повысить его значимость в современном казахском обществе. История не рождается без причины. К традиционному искусству национальной культуры, история которого до сих пор не написана, не изучена, не систематизирована, относится народное исцеление. На этой основе в данной статье был всесторонне проанализирован и проанализирован лингвистически дифференцированный труд «шипагерлік баяны», ставший отправной точкой науки, образования и науки, объединившей в прошлом веке менталитет и традиционную культуру страны.

Труд написан не только для народной медицины, но и для этнографии, истории и культуры, а также для астрономии, географии. По этой причине в настоящее время среди ученых-исследователей одной из проблем, вызывающих споры, является определение конкретного направления книги. На этой основе нами был проведен экспертный анализ, с целью повышения духовной и материальной значимости книги для общества и популяризации ценности труда. Надеемся, что в будущем труд обретет свою высокую степень и, возможно, будет оценен в народной медицине выше, чем сегодня.

Ключевые слова: лекарь, история, народная медицина, культурное наследие

OTEILOYDAK TLEUQABYLULY'S «SHIPAGERLIK BAIANY» ON A SCIENTIFIC BASIS

Abstract

Since the last century, folk healers have continued their activities openly and anonymously. And today, folk healers have the opportunity to fully reveal their healing properties, both voluntarily and freely. It is possible to note the work of Oteyboydak Tleukabylyly «Shipagerlik bayany», written in the XV century, which has come down to our days centuries later, has become a rare asset of Kazakh history, a testimony of wisdom. Having conducted a scientific linguistic analysis of the work, we tried to increase its importance in modern Kazakh society. History is not born without a reason. Folk healing belongs to the traditional art of national culture, the history of which has not yet been written, studied, or systematized. On this basis, this article comprehensively analyzed and analyzed the linguistically differentiated work «Shipagerlik bayany», which became the starting point of science, education and science, which united the mentality and traditional culture of the country in the last century.

The work is written not only for folk medicine, but also for ethnography, history and culture, as well as for astronomy, geography. For this reason, one of the problems currently causing controversy among research scientists is the definition

of a specific direction of the book. On this basis, we conducted an expert analysis in order to increase the spiritual and material significance of the book for society and popularize the value of work. We hope that in the future the work will find its high degree and, perhaps, will be appreciated in folk medicine higher than today.

Key words: celitel, history, folk medicine, cultural heritage

Кіріспе

Еліміздің тәуелсіздігінен кейін қазақ халқының кейбір негізі жойыла бастаған тарихы мен мәдениетін, дәстүрін, рухани байлығын және ел тарихына аттары жаңадан ене бастаған ғұламалардың еңбектерін қайтадан этникалық тұрғыда зерттеуге мүмкіндік туылды. Бұл шаралар елімізде қабылданған «Мәдени мұраны» дамыту бағдарламасының аясында жүзеге асуда. Халық шипагерлігі де өзінің жеке тарихы бар халықтық, ұлттық мәдениеттің дәстүрлі өнерінің бір саласы. Оның өзіндік емдік мәдениеті мен емдеу әдіс-амалдары қалыптасқан. Сондықтан да, халық шипагерлігі біздің дәуірімізден де бұрын басталып, адамзаттың өмірімен бірге жалғасып, адам денсаулығын қорғап қана қалмастан, оның мәдениеті мен рухани байлығын өркендету үшін де қызмет етті. Сондай-ақ, өзінің мәдени ұжымдық ортасын жоғалтпай және жоймай келеді. Адамзат баласының басынан өткен ғасырлардың қасіретті кезеңдерінде де халық шипагерлері өз қызметін ашықта және жасырында жалғастырып келді. Ал, бүгінде халық емшілері ерікті де, еркін түрде өз бойларындағы шипалық қасиеттерін толық ашуға елімізде мүмкіндік жасала бастады.

Халық шипагерлігі де өзінің жеке тарихы бар халықтық ұлт мәдениетінің дәстүрлі өнері екеніне, XV ғасырда ғалым шипагер ӨтейбойдақТілеуқабылұлы да анықтама берген. Шипагерліктің өзіндік емдік мәдениеті мен емдеу әдіс-амалдары қалыптасқан. Кез-келген нәрсенің тарихы себеп-салдарсыз тумайды. Әлі күнге дейін тарихы жазылмаған, зерттелмеген, бір жүйеге түсірілмеген ұлттық мәдениеттің дәстүрлік өнеріне халықтық шипагерлікте жатады.

Шипагерлік – ол халықтық дүниетанымның, ақыл-ой даналығының, денсаулықты қорғау мен емдеудің және мәдени дәстүрлік өнерінің негізгі басты тірегі. Ол рухани тәрбиенің, шипалы емнің, адамдар арасындағы өзара дұрыс қатынастың, терең танымдық білімнің, адамгершіліктің, имандылықтың және қайырымдылықтың қалыптасуына ұйытқы болатын кеңесуші, денсаулықты сақтауға, қорғауға бағыт беретін мәдени ортасы. Ертеден бері адамзаттың алғашқы мәдениетінің қалыптасуында зор ұйымдық рөл атқарған, мәдени орта, денсаулық ошағы, рухани тәрбие мекені болған да халық емшілерінің шипалық орны еді, ол бүгінде неге ғылыми жағынан ескерусіз қалуда? Шет елдердің халықтық шипагерлігі өз ғылымынан өз орнын таба бастаса, ал қазақ елінде әлі сенімсіздікпен қарайтын ғалымсымақтар азаяр емес. Көлденең кері күштер қаншалықты қысым жасағанымен, атадан ұрпаққа жалғасқан тектік қасиетті шипагердің

бойынан қан да, қара да жоя алмайды, ол өмірдің тарихи кезеңдерінің шындығы (Тілеуқабылұлы, 1996: 24).

XV ғасырда қағаз бетіне түсіп бастаған, араға ғасырлар салып біздің күнімізге жеткен, қазақ тарихында сирек кездесетін қазыналы, даналықтың дәлелі бола алған – Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» еңбегін айта аламыз.

Ұлы шипагердің еңбегі қазақтың ұлттық мәдениетінің философиясы мен психологиясының бүгінде бір құрамдас бөлгіне еніп, халықтық шипагерліктің философиясы мен психологиясының негізін қалады деуге біздің ғылыми зерттеулеріміз дәлел бола алады. Ғұлама шипагердің еңбегіндегі неше алуан сырқаттарды емдеп жазудың әдіс-амалдары, бүгінгі ғылыми медицинаның анықтамаларымен сабақтас, ұқсас және тұжырымдас деуге толық негізі де анықталып зерттеліп, оң бағасын алуда.

«Шипагерлік баянда» автор өсімдіктен жасалған 854 түрлі, жануарлардан жасалған 455 түрлі шипагерлік емдік қасиеті бар дәрілердің тізімі, адам мүшелерінің 430-ға жуық атаулары, мыңнан аса дәрі және 4577 түрлі дәрінің әзірлену түрлері жазылған (Оразақов, 1989: 58).

Қазақтың XV ғасырдағы ғұламасы, ғалым шипагері Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы «Шипагерлік баян» атты медициналық энциклопедиялық еңбегінде шипагерліктің ілімі және ғылыми түрдегі негізгі бағытын жасады. Қысқасы, осындай құнды еңбек халқының ұрпағымен бес жарым ғасырға жуық уақытта қайта қауышуы, кейбіреулердің қазақтың халықтық шипагерлігінің тарихы болмады деген теріс пиғылды ойларын жоққа шығарды. Халқымыздың емшілік дәстүрінің тарихы тереңде, бастауы біртекті емес. Ұлттың өмірлілігі оның көп салалы өнерімен де ерекшелінеді. Емдік дәстүрдің өркендеуі ұлттық таза ұрпақтың негізін қалауға ықпал етті. Өз жемісін де берді, онымен таныстық, енді зерттеуге де кірістік. Дәстүрлі халықтық шипагерлік емінің ілімі негізін осыдан бес жарым ғасыр бұрын, қараузген шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының (1388-1485) іс-тәжірибесімен іске асырғанын ғалымдар енді ғана біле бастады. Тарихи деректерге негізделсек, қараузген шипагер, ғұлама ғалым Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы шамамен өз пайымдауынша 1388 жылы Жетісу өлкесінің Шәлкөдесінің Айғайтасында (Бұрынғы Нарынқол – қазіргі Райымбек ауданы, Алматы обл.) туғаны, Ұлы жүздің Албанының Зарман руынан екенін жазып қалдырған. Ал, қилы – қиын заманда қараузген шипагер еңбегінің бесінші мұрагері Түменбай Станбайұлы шипагер бабаның бес мың беттік қолжазбасын алып көрші қытай еліне апарды. Ондағы қиын уақытта қолжазба он бес жылдан артық уақыт жер астында көміліп жатады. Оның соңғы алтыншы мұрагері медицина маманы Нұртай Түменбайұлы қолжазбаны көмілген жерінен қайта алып пайдалана бастағанда, бұл қолжазба қытайдың мәдени революциясы бандиттерінің қолына кездейсоқ ілініп өртеледі (1968 ж.). Өртенген қолжазбаны реттегенде 1095 түпнұсқалық тарамдалған бет болады, ал 3655 беттік оригинал жойылып кетеді. Десе де,

барға шүкірлік еткен Үрімжідегі қазақ ғалымдары «Шипагерлік баянын» 1994 ж. Үрімжі қаласында араб әрпінде кітап етіп шығарса, ал 1996 ж. елімізде Алматыда («Жалын» баспасы) Бексұлтан Нұржекеев баспадан шығарды. Баба еңбегінің баспадан шығуына, қытай мемлекеттік сыйлығын алуына және зерттелуіне: Ә.Тышанұлы, Қ.Жәнәбілұлы, Қ.Ыбырайұлы, Х.Әкімжанұлы, Т.Ыбырайұлы, М.Сүлейменұлы, Д.Құрмашұлы, Ж.Мұсағұлұлы, Қ.Мұқанұлы, Ж.Мырзақанұлы, О.Асылұлы, Т.Қабаев, Ә.Қалиұлы т.б. ат салысады. Шипагер кітабы, біріншіден, энциклопедиялық медициналық әрі көп салалы гуманитарлық ғылымдардың басын біріктіретін еңбек, екіншіден, ұлттық философиялық және психологиялық көзқарас пен этнотанымның негізінде жазылған. Оның тарихи ғылыми мазмұны қазақ және шет елдердің ғалымдары тарапынан жоғары баға алуда. Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы өзінен бұрынғы ғұламалар еңбегіне құрметпен қараған, оның ілімін мойындаған, өзімен үміттес, сырлас ретінде баға бере білгені оның «Шипагерлік баянында» сипатталады (Нұрмухамбетұлы, 2000: 37).

Ғұлама шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының білімділігі мен іс тәжірибесі арқылы медицина ғылымдары бойынша оннан аса ұлттық және әлемдік ғылымдар негізінде жаңалықтар ашқаны, оны іске асырғаны туралы оның еңбегінде бары туралы зерттеушілер мен ғалымдар анықтай бастады. Мәселен, тіршіліктің материалдық ұғымының диалектикалық заңына, шешекке вакцина егудің емдік тәсіліне, ми мен қан айналымы қызметіне, суық су мен аязда емдеу әдіс - тәсілдерін ғылымда Ф.Энгельс, Э.Женнер, ДеВинчи және П.Иванов ашқан деген ғылыми жаңалықтарды олардан VIII ғасыр бұрын ғалым шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының еңбегінде жазылып іске асырылғаны айтылады. Бұл қарауғен шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының өзінен бұрынғы Шығыс және Орта Азиялық ұлы ғұламалардың ғылымдарын дамытушы және өзінен кейінгі ғылымда жаңалық ашты деп келген батыс пен ресей ғалымдары мен білгіштерінен бұрын жеке тұжырымдық ғылымын жаратқанын әрі терең философиялық идеясы болғанын айқындайды.

Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының бейнесі

«Шипагерлік баяны» шығармасының зерттеушілері

«Шипагерлік баянды» зерделеп, зерттеу аясы кеңейген сайын біртіндеп шипагерлік мәдениеттің өркендеуіне ғылыми теориялық-тәжірибелік және жеке тұжырымдамалар жасалында. Жиырмасыншы ғасырдың ақырында қараузген шипагер Өтейбойдақ бабаның «Шипагерлік баяны» халқымен қайта қауышуы, қазақ ғылымында шипагерлік саласының ғылымының орны айқындалуына жол ашты.

Шипагерлер – емнің негізін қалаушы, адамның тәні мен жанының бақылаушысы, халықтық мәдениеттің, дәстүрлі шипалы өнердің, этика мен эстетиканың қалыптасуына ықпал етушілердің бірегейі. Ұлттық мәдениеттің алғашқы көшін бастаушы да, ұйымдастырушы да алғашқы сауатсыз қоғамда шипагерлер болды деуге толық негіз бола алады. Халық шипагерлігі ол әлі өзінің ғылыми анықтамалық әдіс-тәсілдерін толықтай дәлелдей алған жоқ. Осы тарихи шындықты мойындап қана қоймай, халықтық шипагерлік пен медициналық ғылымды өзара ұштастырудың тиімділігін өз тәжірибесінде дәлелдеп келе жатқан дәрігер – ғалымдар өз елімізде баршылық

Бүгінде профессор-ғалымдар, медицина ғылымдарының докторлары А. Алдашев, Ж.Әлімханов, А.Рақышев, Ш.Абдуллаев, Ә.Есенқұлов, А.Жақанов, Ә.Нұрмұхамбетұлы, Т.Шорманов, Т.Момынов, Қ.Рахимов, Е.Әбілқасымов, Керімбектің Ермаханы, доценттер, медицина ғылымдарының кандидаттары - Т. Бекенов, Т. Төлендиев, Т. Төрқұлов, Ә. Өмешұлы, сондай-ақ бір неше кітаптардың авторлары, зерттеуші-ғалымдар З.Қожалымов, Ә.Әбдіраман және т.б. ғалымдар халық шипагерлігінің болашағына сеніммен қарап, оның тарихының таза әрі ғылыми негізін қалыптастыру жолында еңбектенуде.

Қытайдың Шыңжаң ұйғыр автономиялы ауданындағы қандас ғалымдар - Әзімхан Тышанұлы, Жәнәбіл, Қадыс Жәнәбілұлы, Төлеуқан Ыбырайұлы, Хакім Әкімжанұлы, Мағаз Сүлейменұлы, Дияр Құрмашұлы, Жанабил Смағұлұлы, Қаһарман Мұқанұлы, Жақып Мырзақанұлы, Омарқан Асылұлы, Тәліпбай Қабаев, Әуелқан Қалиұлы және Қазақстандық ғалымдар философ Ж.Молдабеков, педагог - филологтар - М.Жолдасбеков, Д.Мәсімханов; психолог – педагогтар - Қ.Жарықбаев, Т. Әлсатов, С. Құрбанқожа және тағы басқа да ғалымдар мен зерттеушілер өз ой-пікірлерін жан-жақты білдіруде. Халықтың шипагерлік өнерін зерттеуде қиындықтар жоқ емес, бірақ зерттеуге деген қажеттілік азаймауда. Профессор М.Жолдасбеков: «VІІ ғасырда тасқа қашалып жазылған Орхон ескерткіштері болмаса, қазақ тарихына мәдениетіне қатысты материалдардың ешқайсысы көрінген деректердің басы қосылмағандықтан да, күні бүгінге дейін қазақ тарихын, әсіресе осы уақытқа дейін ашылмаған кезенді, оның оқиғаларын білмедік. Әсіресе сол уақыттың тарихи қайраткерлерін жазып қалдырған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының еңбектерінің құны өте зор», -деп тұжырым жасайды (Нұрмұхамбетұлы, 2000: 71-72).

Халық шипагерлігі өзінің ішкі құпиясын сандаған ғасырлар бойы ашпады, ол жұмбақ күйінде, әлі қанша уақыт қала берерін ғылымда дәл айта

алмасы айқын. Бабаның «Шипагерлік баяны» кең көлемді, көп ғылымдар саласы бойынша зерттеуді қажет етеріне жол ашудың алғашқы қадамы болады (Қазақстан: Ұлттық энциклопедия, 2005: 34).

Ө. Тілеуқабылұлы еңбегінде шипагерлік ғылымның баяндалуы

Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы өз туындысында негізінен шипагерлік ғылымды баяндайды. Ал өзге ғылыми тұжырымдар, ой-толғаныстар, мәліметтер сол шипагерлік баян негізінде мысал, тарих, аңыз, салт-сана ретінде айтылады.

Еңбекте тарихи аңыз-әңгімелер, өлең шумақтары, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер көптеп кездеседі.

Ғалым елдің қамын ойлап, бүкіл өмірін халқына қызмет етуге арнап, шипагерлікпен өткізген.

Сөйтіп жүріп мыңдаған аурудың емін тапқан.

Мысалы, шешек ел басына торғай қаққан тарыдай қырғын салған бір жылы күндіз күлкі, түнде ұйқыдан айырылған шипагер тәжірибеден тәжірибе жасап жүріп, шешек суын (вакцина) табады:

«Шешек тарап болғасын, шешектің іріңі табылмайды, сақтайын десең де ұзақ сақталмайды, ексең, өнбей қоймағы шарт, қатып қалмақ, шірімек. Соның үшін шешек таралып, алғаш шыққан баланың шешек іріңін алып, тананың шабынан терісін тіліп, қан шығарылмағы орындалым тапқасын шешек іріңі сол араға жағып қойылмақ, бір жұмадан кейін қарасақ тананың шабындағы шешек іріңін жаққан арасы жұдырықтай не одан үлкен, немесе кіші боп томпайып бұлтимақ» (Тілеуқабылұлы, 1996: 140).

Сол томпақты жарып, қамсек қурай қуысымен бүйрек қабына құйып, күн тимейтін салқын жерге қойып, ағашты қаламдай үшкірлеп, шешек болған баланың білегіне жағып, жаққан жерді инемен сызып қойып отырады. Ағылшын дәрігері шешекке қарсы бұл вакцинаны 1796 ж., яғни Өтейбойдақтан 350 жыл кейін тапқан (Бекен, 2000: 4).

Шипагер өз шығармасында сырқаттардың пайда болу себептерін ыстықтық пен суықтықтың алмасымдылық әсерінен болатынын жазып кеткен. Дүниедегі тіршіліктің негізі: нұр, су, топырақ, ауа сынды төрт заттан құралатынын, адамзат баласы осы төрт затқа тікелей тәуелді болатынын, әлем шексіз және мәңгілік екенін, дүние сан қайтара жаңаланып, түрін қанша өзгертсе де, оның тегі өзгермейтінін де топшылаған.

Халқымызда жеті атаға толмай құда-құдандалы болмау, қыз алыспау дәстүрі бар. Бұл туралы:

«Ата-анасындағы сырқат мезет, мерзетке жұғып науқас боп туылмағы, баланың кіндігін кесіп, кірін жуған кіндік шешелеріне жұқпағы, мұнымен ғана тынбай, ұрпақтан ұрпақ тұқым қуаламы қуылма себепкерлер делінбек. Мұны тұқым қуу, ұрық қуалау деп жұрт айтқалы қанша өткендігін кім білсін? Тек Алла ғана білмек. Міне, осындай қуылмалық себепкерлерден сақтаным таппақ үшін, әуелі нәпсіні тыймақ пен жат төселімнен тыйылмақ шарт. Енді

бір жақтан, жеті атадан асқаннан кейінгі аталардан қыз алыспақ керек» (Тілеуқабылұлы, 1996: 148), – дейді ғұлама.

Әз-Жәнібектің қазаққа жеті атасына дейін қыз алуға тыйым салған Жарлығы осы Өтейбойдақтың ақылымен жарияланған.

«Шипагерлік баянда» адам мүшелерінің анықтауларының өзі қазақ тілінің ол заманда-ақ қаншама бай болғандығын дәлелдейді. Ғалым бір ғана қолдың (ұстамар) өзін былайша жіктейді:

«Ұстамар тоқбас жілік, иық, талмау, топшы, шынтақ, қар, құлжілік, кәріжілік, білек, білезік, білезік буыны, иық буыны, шынтақ буыны, білезік қағар, оң тәбәрік, сол тәбәрік, қырда, білезік соғар, қиғы, тасқиғы, басбармақ, қымқыр, сырнақы, көбе, түп көбе, ет көбе, жымқыр, жұмқыр, өбе, ашарық, бүкті, аражiek, жұмба алақан, жалпақ алақан, қарынсау, басбалық ет, бедер, шынашақ, ортанқол, ортан, қортан, нұқыма, шұқыма, қанысқы, қара тырнақ, ақ тырнақ, қырнау, жұмқырлық илігім, көбе буын, түртеқ, түртпек тақылеттілерден қойындалғылық таппағы шарт» (Тілеуқабылұлы, 1996: 180).

Өтейбойдақ адам мүшесін сыртқы он екі, ішкі он екі деп, жиырма төрт мүшеге бөледі (Тілеуқабылұлы, 1996: 177). Ол 24 мүшенің әрқайсысын жіліктеп, жіктегенде соншама атауының бар екеніне көзіміз жетеді. Соған қарап байырғы қазақ тілінің қаншалықты бай екеніне қайран қалуға болады.

Ғалым шипагерлік туралы ойын былай түйіндейді: «Шипагерлік те өнердің бір түрі. Шипагер – өнерпаз екені айқын ұғыныс. Шипагерлік алды су ішкілігі болса, ажал аузынан алып қалу; арты науқасты сырқаттық бейнеттен айықтыру борышын өтемек» (Тілеуқабылұлы, 1996: 80).

Ал шипагердің өзін ол: теңдессіз шипагер, нағыз шипагер, қараүзген шипагер, шипагер, емші, емкөс, жарғышы, қараемші, қаншы, тамыршы, сынықшы, оташы, іш сипағыш, көзқарақшы, ішірткіші, бақсы, жаурыншы, бөлгер, құмалақшы, болжағыш, аяншы, құшнаш, әулие, әнбие деп бөлген.

«Шипагерлік баяндағы» өнеге-өсиеттер

«Шипагерлік баянда» жетіге тиіспеу, қырық бірге жұғыспау, он екіден айырылмау дейтін өнеге- өсиеттер бар. Мұнысы адам баласы орындауға тиісті шарт-заң тәрізді.

Сонау өткен уақыттардан бері қазақ ұлтының санасында сандардың қасиеті мен қадірі жайлы әр түрлі пікір-ырым айту салты қалыптасқан. Солардың бірі 7 санына байланысты.

Қазақ халқы «жеті» санын киелі және қасиетті санаған. Халық ауыз әдебиетінің үлгілерінде де

«жеті» саны жиі кездеседі. Бұл да тегін емес. Қазақ халқының қасиетті жетілерін атап өтетін болсақ, олар: «Жеті ғашық», «Жеті жетекші», «Жеті шәріп», «Жеті ғалам», «Жеті ата», «Жеті қат көк», «Жеті амал», «Жеті күн», «Жетіжұт», «Жеті жоқ», «Жеті жетім», «Жеті қазына» және т.б. Атам қазақ қадір тұтқан киелі «жеті қазына» ұрпақтан ұрпаққа, атадан балаға мұра болып, біздің дәуірге жетті. Қазанын қадірлеген, әйелін әмеңгерлікке берсе де

жау қолына бермеген, мылтығын берен деп төріне ілген, тұз далада тазысын жүгіртіп, бүркітін ұшырып аңшылық саят құрған, қаншалықты қиын заманды басынан кешсе де, осы «жеті қазынаны» осы заманға жеткізіп, ұрпағына мұра етті.

Ө.Тілеуқабылұлы: «Шипагерлік – өнердің бір түрі. Емшілік – қақалақтың /ешкінің-3.Қ / өзін көрмей, мүйізін ғана көргендік (Жолдасбеков, 2000:80). Шипагерлік атауы дұрыс. Өйткені, шипа жазады, қонады, дариды, дәру болады деп, шипагерлікті екі топқа бөліп қарайды. Шипагер – өнерпаз екені айқын ұғым. Шипагер міндеті – ауруды ажал аузынан алып қалу, арты науқасты сырқаттық бейнеттен айықтыру борышын өтеу. Шипагерлердің де ұмтылыс өресі мен игеру шамасына сай білімі жоғары – төмен болмақ», - дейді (Қазақ халқының тарихи тұлғалары, 2013: 80).

Ғұлама шипагер Өтейбойдақ халық шипагерлерлерін қабілеттеріне, білімі мен емдеу әдіс тәсілдерінің нәтижелеріне қарай екі топқа: **Болжамалы** және **Дарымдаулық** шипагер деп бөліп, шипагерлердің 24 түрін жүйелеп жеке-жеке анықтама береді. Сонымен шипагерлерді: Тендессіз шипагер, нағыз шипагер, қараузген шипагер, шипагер, емші, емкөс, жарғышы, қараемші, қаншы, тамыршы, сынықшы, оташы, іш сипағыш, көзқарақшы, ішірткіші, бақсы, жауырыншы, балгер, құмалақшы, болжағыш, аяншы, құшнаш, әулие, әнбие деп 24 түрге бөліп оларға жеке-жеке анықтама беріп талдай отырып, әр емшінің өзінің жеке қасиетіне баға беріп, оның шипалық ерекшеліктерін тұжырымдамалы ой талғамымен түйіндейді. Ал, Ғұламаның бұл даналық тұжырымынан шипагерлердің мәдениеті, мінезі, тазалығы, білімділігі, жауапкершілігі туралы нақтылай айтылған философиялық ой-талғамының, бүгінгі медицинаның өз мамандарына

қоятын талаптарына ұқсас, сабақтас екендігін толық айқындайды. Шипагер ұрпағын рухани тазалыққа, татулыққа, жәбірлемеуге, абайлауға, парасаттылыққа, Отан сүйгіштікке нәсихаттайды. Рухани тәрбиелік мәні зор халал мен харамды ажыратуға, 7 ге тиіспеуге (Қай-қашан да көршіге тиіспеу, елшіге тиіспеу т.с.с), 41 ге жұғыспауға(Ордалы жыланға, жесірге, жетімге, киеліге адам мен нәрсеге т.с.с), 12 ден айырылмауға (Ақылыңнан, шешеніңнен, жаман деп жарыңнан т.с.с) және 7 әулиені (Дән, ақыл, тұз, қыз, жер, ай, күн) мен 41 ырысты (Жаратылым-жан ырысы, Хан-тақ ырысы, Тіршілік-хан ырысы, От-ел ырысы, Су- мал-жан ырысы, Шипагерлік емдеу-айығудың ырысы т.с.с) сыйлауға, адамгершіліктің қалыптасуына, имандылыққа баулиды және сақтандырады. Бүгінде философиялық ой толғамы мол дала ғұламалары қатарындағы қазақтың төл перзенті, қараузген шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының сауатты жазылған ілімі еңбегі,

ұлттың ұрпақтарының танымы мен талғамдары халқының сауатты ілімді-ғылымды ел болғанын айқындап бере алады. Осы шындықты медик-ғалым Т. Бекен: «Халық емінің өрлеу кезеңдері жазба деректердің жоқтығынан әлі зерттеліп біткен жоқ. Қазақтың халық емінің де тамыры көне дәуірден ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан халық мұрасы. Халық емі жоқ ұлттың бүгінге дейінгі өмірі де, болашағы да болмас еді. Қазіргі медицинаның негізі мен ірге тасын қалағанда сол халық емі, яғни халықтық медицина екенін кім жоққа шығара алады», - дейді (Байнатов, 2014: 27).

Қорытынды

Ғұламаның «Шипагерлік баянында» сандық құпия (ауыз-бір, құлақ-екі т.с.с), жұлдызнама, жыл, ай, апта атаулары, діни сенімдік тұжырымдамалар, жер аттары, мақал-мәтелдер, ру және ел шежіресі, тағамдық емдік рецептер және тарихи-этнографиялық атаулар, нақыл-мәтелдер, сөздік түсініктемелер мен кестелі сызбалы анықтамалар т.б. туралы нақтылы мәліметтерде жетерлік, өте мәнді құндылығымен де ерекшеленеді (Кенжеахметұлы, 2000: 58). Ғұлама тағдырының барлық қиыны кезеңіне төзіп жеңе білді. Сонысы үшін де ол: Дүние бір қисық жол бұраңдаған, Бақ тайса, басқа дәулет құралмаған. Басыңа таудай ауыр қайғы түссе, Несібі жазып қойған бір алладан,-деп ғұлама өз ойын қорытып, адам баласы тағдыр жазмышына көнумен, оны жеңу жолдарын табуды ұсынады. Шипагердің арманы көп еді. Ол қартаң тартқан ғұмырындағы жалғыз жан серігі «Шипагерлік баянын» мұрагеріне аманат етіп тапсырды. Ол «Шипалы баянымен» қоштасарда көзі жасқа толып, қол-аяғы дірілдеп, денесі қалтырап, туған жері Шәлкөдесінің қырат-қырат тауларына, Айғайтасына қарады, өткен өмірі мен басқан іздерін көз алдынан сүзіп өткізіп, терең күрсінді. Ұрпағына ақырғы аманат сөзін қалдырды: «Ой, дүние-ай! Іске аспады арманым, қараң қалды. Шың басына шыққанда арандалды. Өтейбойдақ қойыпты атымды әкем, Жаман ат, жаман ырым мазамды алды. Қаламады ұрпақ, Өтейбойдақ аяңдалды. Мені өшірмес «Шипалық баян» қалды. Бұ да менің ұрпағым жөн білгенге, Тілкімменен жалғасқан аян қалды» - деген (Тілеуқабылұлы, 1996: 34). Бүгінде баба арманы бес жарым ғасырдан кейін орындала бастады. Бабаның: «Менен ұрпақ қалмаса да, күндердің күнінде мені әлемге әйгілейтін «Шипагерлік баяным» артымда қалмақ. Бұл- соңғылықтар қадірін біліп, ұстан білсе, қанғысыз бұлақ, қадірін білмесе, отбасы аяқпен тозатын тулақ», -деген палсафалық тұжырымы, бүгінде ғалымдар шипагердің «Шипагерлік баяны» қанғысыз бұлақ екенін анықтай бастады. Бабаның еңбегінің құндылығы жөнінде арнайы зерттеу жүргізіп ғылыми анықтама берген медицина ғылымдарының докторы, профессор Ә. Нұрмұхамбетұлы: «Өтейбойдақ бабамыз қазақ жерінде медицина ғылымына, практикалық денсаулық сақтау істеріне, ережелеріне, қағидаларына алғаш рет негіз салған үлкен ғалым, дәрігер», -деп нақтылы тұжырым жасауы да терең ойландырады, әрі қуантады (Мұсаұлы, 2011: 4).

Халқымыздың «Мәдени мұрасының» бір саласы халықтық шипагерлік пен ғұламаларының еңбектерінің өшкен оты қайта жанды, жоғалған мұрасы орнына келе бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Тілеуқабылұлы, Ө. (1996). «Шипагерлік баян». – Алматы: «Жалын». – Б. 463.
- Оразақов, Е. (1989). Қазақ халық медицинасы. – Алматы: «Ғылым». – Б. 77.
- Бекен, Т. (2000). Ислам және медицина. – Алматы: «Шалкөде». – Б. 101.
- Нұрмухамбетұлы Ө. (2000). Көненің көзі, дананың сөзі // Жинақ. – Алматы: ҚазММУ. – 73 бет.
- Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Т. 7. – Алматы: Қазақстан энцикл. Бас ред., 2005. – Б. 277.
- Жолдасбеков, М. (2000). Сөнбейтін шырақ, қанбайтын бұлақ // Егемен Қазақстан. №45, 17 наурыз. – Б. 4.
- Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. – Кіт. 2. – Алматы: «Өнер», 2013. – Б. 27
- Байнатов, Ж. (2014). «Қасиетті» сандардың құпиясы // Ана тілі. – № 4 (1210). 30 қаңт. – 5 ақп. – Б. 27
- Кенжеахметұлы, С. (2000). Жеті қазына. – Алматы: «Ана тілі». – Б. 49.
- Мұсаұлы А. (2011). Асыл дәстүрдің негізі // Қазақ әдебиеті. – № 16 (3232). 22- сәуір. – Б. 4.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ МЕДИЦИНАСЫ (Ө. ДИВАЕВ ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Абдраханов Дінмұхамед Мұратұлы

«Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейі меңгерушісі
Алматы / Қазақстан
din.abdrakhanov@mail.ru

Аңдатпа

Жалпы кез-келген қоғамның даму сатысында адам өміріне әсері мен маңызы жоғары іс-әрекеттер мен іс-шаралар немесе белгілі бір деңгейде қалыптасқан білімдер жүйесі пайда болып отырды. Ежелгі кезеңдерден қалыптасып, адам өмірін сүйемелдеп келе жатқан іс-әрекеттер мен білім жүйелері ішінде ерекше атап өтуге тұрарлық бағыт – денсаулық сақтау бағыты және медицина жүйесі болды. Адам денсаулығын сақтау, нығайту, аурулардың алдын алу, емдеу және бірінші кезекте адамдардың еңбекке

кабілеттілік жағдайын қамтамасыз етуге бағытталған медицина жүйесі, тек қана денсаулық сақтау саласын ғана емес, сонымен қатар бай тарихы арқылы көптеген мемлекеттердің, халықтардың, ұлттардың белгілі бір кезеңдердегі әдет-ғұрып, салт-дәстүр, нанымдарын зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы зерттеулер уақыт өте келе «медициналық этнология» және «медициналық антропология» сынды зерттеу бағыттарының туындауына себепші болады.

Мақала, XIX ғасырдағы өз тарихындағы ең күрделі бір кезеңдерін басынан өткізіп жатқан қазақ халқының, ежелден бері сан түрлі мәдениеттер тоғысуының куәгері болған – қазақ даласының медициналық танымдарын, этнограф, лингвист, фольклортанушы, түрколог башқұрт ғалымы Әбубәкір Дивасвтың (1855-1932 жж.) естеліктері мен еңбектері негізінде зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: XIX ғасыр, қазақ даласы, тарих, медицина, отаршылдық, Дивасев, медициналық этнология

КАЗАХСКАЯ МЕДИЦИНА В XIX ВЕКЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ А.ДИВАЕВА)

Аннотация

На этапе развития любого общества в целом возникали целые системы алгоритмов действия, мероприятия и сформированные на определенном этапе совокупность разных знаний, которые в свою очередь имели довольно большое значение и влияние на жизнь человека. Одной из вышеупомянутых систем сформировавшихся в древнейшие времена и сопровождающая человеческую жизнь по сей день является – система здравоохранения и совокупность медицинских знаний. Особенность системы здравоохранения заключается не только в узкой специализации, которые направлены в первую очередь на сохранение, укрепление здоровья человека, профилактику и лечение заболеваний, обеспечение условий трудоспособности людей, но и благодаря богатой истории позволяет изучать обычаи, традиции, верования многих государств, народов, национальностей в определенные периоды через призму традиционной медицины. Исследования в этом направлении со временем порождали такие направления исследований, как «медицинская этнология» и «медицинская антропология».

Статья посвящена исследованию медицинских познаний казахского народа и в целом медицинскую традицию степи XIX века через призму трудов и воспоминаний знаменитого ученого, лингвиста, этнографа, түрколога и фольклориста Абубәкір Дивасева (1855-1932 гг.).

Ключевые слова: XIX век, казахская степь, история, медицина, колонизация, Дивасев, медицинская этнология

KAZAKH MEDICINE IN THE XIX CENTURY (ACCORDING TO A.DIVAYEV'S MATERIALS)

Abstract

At the stage of development of any society as a whole system of algorithms for action, action and a set of different knowledge formed at a certain stage, which in turn had quite a great importance and influence on a person's life. One of the above-mentioned systems formed in ancient times and accompanying human life to this day is the system of health care and the totality of medical knowledge. The peculiarity of the health care system is not only in its narrow specialization, which are primarily aimed at preserving, strengthening human health, preventing and treating diseases, ensuring working conditions for people, but also thanks to its rich history allows you to study the customs, traditions, beliefs of many states, peoples, nationalities in certain periods through the prism of traditional medicine. Research in this direction eventually gave rise to such areas of research as "medical ethnology" and "medical anthropology".

The article is devoted to the study of the medical knowledge of the Kazakh people and, in general, the medical tradition of the steppe of the nineteenth century through the prism of the works and memoirs of the famous scientist, linguist, ethnographer, turkologist and folklorist Abubakr Divayev (1855-1932).

Key words: XIX century, Kazakh steppe, history, medicine, colonization, Divayev, medical ethnology

Кіріспе

XVIII ғ. аяғы XIX ғасырлар жалпы қазақ тарихындағы күрделі де қайғылы кезеңдердің бірі болды. Оңтүстік өңірлерде Қоқан хандығының, Солтүстікте Ресей Патшалығының отаршылдық мақсатындағы іс-әрекеттеріне қарсы қазақ халқының тәуелсіздік пен дербес даму жолындағы күресі – Ұлт-азаттық көтерілістер негізінде өрбіді. 1783-1797 жж. аралығында Сырым Датұлы бастаған, 1836-1838 жж. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы басшылығымен, 1837-1847 жж. Кенесары Қасымұлы, 1856-1857 жж. Жанқожа Нұрмұхамедұлы, 1868-1869 жж. Есет Көтібарұлы көтерілістері, 1870 ж. Маңғыстаудағы шаруалар қозғалысы ғасырдан астам уақыттық қазақ тарихының маңызды бір оқиғалары ғана болып қоймай, ұшыраған сәтсіздіктеріне қарамастан, түкпірінде қазақ қоғамының ой-санасының өсіп, болашақ күрестермен жетістіктерге жетуіне себепші оқиғалары қатарынан болды.

Қазақ даласындағы ресми хандықтардың жойылуы, аға-сұлтандық, болыстық сияқты жалпы Ресей Патшалығы тұсында қалыптасқан басқару жүйесінің енгізілуі, дала қазақтарының құқын шектеген «устан»-бұйрықтардың жариялануы, қамалдар мен бекіністердің салынуы, шаруашылықтардың өзгеруі қазақ жерінің бедерімен қоса халықтың рухани санасы жәннен өмір салтына елеулі өзгерістер енгізді. Ерте кезеңдерден бері

қалыптасқан дәстүрлер, орыс саясатымен бірге келген еуропалық дәстүрлермен араласа бастады.

Бұл өзгерістер медицина саласына өз әсерін тигізген болатын. Сонау Ұлы Жібек жолы уақытынан бастап, көптеген ұлттар мен халықтардың тоғысқан ортасы болған қазақ даласында түрлі емдік, шипагерлік, медициналық дәстүрлер болды. Алайда, Таяу Шығыс пен Орталық Азия халықтарының ғылымдарының дамуы, соның ішінде медицина ғылымының дамуы Ислам дінінің және араб тілінің дамуымен тұспа-тұс келді және қазіргі күнге дейін қазақ дәстүрлі медицинасына өз ықпалын тигізіп отырды. Яғни, қазақ медициналық дәстүрі кезінде әл-Хорезми, әл-Фараби, ибн Сина, кейінірек Өтебойдақ Тілеукабылұлы сынды, белгілі бір салаларда тіптен энциклопедиялық білігі бар ғалымдар салған сара жолмен тығыз байланысты болды. Кейінгі ортағасырларда ұйғыр, шағатай, қыпшақ, осман, араб, парсы тілдерінде жазылған медициналық трактаттардың ықпалы болашақ қазақ дәстүрлі медицинасының қалыптасуына үлесін қоса түсті. Мысал ретінде, шағатай тілінде жазылған Султән ‘Алі ал-Хурāsāнидың «Дастūr ал-‘илādж» немесе XVI ғ. еңбегі «Асрār ал-атиббā»-ны келтіруге болады.

Ал енді қазақ дәстүрлі медицинасының XIX ғасырдағы жағдайына келер болсақ, бұл кезеңдегі халық қолданған емдік шаралар, ол шаралардың қысқаша сипаттары мен түсініктемелері сол кезеңдері қазақ жерін, халқын зерттеген саяхатшылар мен этнограф ғалымдардың еңбектерінен нақты көруге мүмкіндік бар. Бұл ғалымдардың кейбірі емдік дәстүрлерді ескірген санаса да, кейбір емдеу тәсілдері мен дәрі-дәрмек ретінде қолданылған өсімдіктік және мал өнімдерін жоғары бағалап, адам ағзалары талап ететін қажеттіліктердің нақты әрі дәл таңдалғанына шүбә келтірмеген.

Зерттеулерін қазақ этнографиясына арнап, соның ішінде қазақ медицинасын сөзге тиек еткен XIX ғасыр еңбектеріне келер болсақ: Диваев Ә. (Диваев, 1092 бума), Ягмин А. (Ягмин, 1845), Левшин А. (Левшин, 1832), Краузе И. (Краузе), Монтеверде Н. (Монтеверде, 1915), Кушелевский В. (Кушелевский, 1891), Колосов Г. (Колосов, 1903), Добросмыслов А. (Добросмыслов, 1912) және т.б. авторлардың еңбектерін атап өтсе болады.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы дайындау барысында ҚР ҒЖБ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының «Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет» қорындағы Әбубәкір Диваев қоры, «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейі және Қазақстандық Ұлттық Электрондық Кітапхана (kazneb) қорларындағы Диваев еңбектері

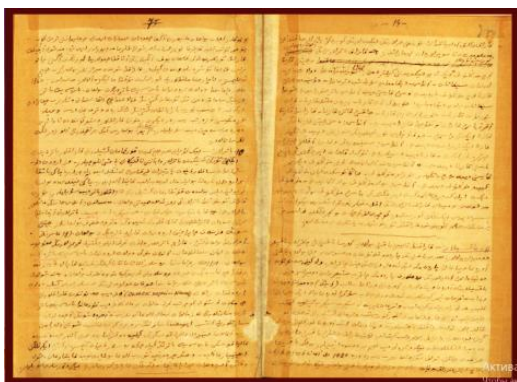
карастырылды. Зерттеу жұмыстарын жүргізуде жинақтау, талдау, жүйелеп қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар. Жалпы қазақ медицинасына байланысты Әбубәкір Диваев естекліктерін ҚР ҒЖБ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының «Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет» қорындағы Әбубәкір Диваев қорының 1092 инв. нөмірімен тіркелген қолжазбалар бумасының «Қазақтың әдет-ғұрпы тұрмысы жайлы» атты №1-16 дәптерлерінен (Диваев, 1092 бума:14 б.) бастауды жөн көрдік. Қолжазбаның бұл бөліміндегі этнографиялық еңбектердің ішінде медицина саласына арналған бөліктері бар. Мысалы, 1 дәптердің 14 бетінде араб графикасында берілген Диваев тұрғысынан «бақсылық» және «бақсылар бейнесі» туралы жазбалар ұсынылған. Яғни, мәтінде: *«Қазақтың табибы/дәрігері (мәтінде: طبيب) бақсы болады. Ауырса бақсыны шақырады. Бақсылар домбыралы болдылар. (?) бір бақсының йәрдем/жәрдем (мәтінде: ياردم) қыла тұрған месуси (?) бір жыны болды. Бақсы ауруға ойнағанда йәрдем/жәрдем (мәтінде: ياردم) –ге (?) (?) өзінің жынын шақырады. Ол келмесе бүтүн дүниадағы әулиаларның рухларын йәрдем/жәрдем (мәтінде: ياردم) –ге шақырып... домбырасы.... Бақсыларын ауруға ойнаулары: ауруны ортаға салып (?) домбыраны ойнап-ойнап қызған темір әуелі өзі жалаб соңыра ауруға жаладың симан қылып - кезеніп – отырған жерінен секіріп-секіріп кетіп тағы неше түрлі жарұ алған ішлер/істер көрсетіп отырған бақсыларның/бақсылардың ойнауынан әннің ауруға қорқынышлы/қорқынышты нерселер... ағрақ Ләкин қазақ халқы бақсыға» (Диваев, 1092: 19 б.).*

Аталмыш қолжазба қазақ даласындағы бақсылық туралы жазған Әбубәкір Диваевтың жалғыз қолжазбасы емес. «Бақсылық» ұғымының ғылыми тұрғыдан жүйеленіп, орыс тілінде «Туркестанские ведомости» газетінің 1903 жылғы 43 нөмірінің елуінші бетінде Диваевтың «Баксы» мақаласы шыққан болатын. Енді, аталмыш мақаладағы «бақсы» анықтамасына тоқталар болсақ: *«Слово баксы происходит от джагатайского бахиши, что означает: лекарь, шалгань, ворожея, колдунь и т.д. Баксы называются преимущественно те киргизские лекаря, которые имеют сношение съ духами и даже власть надъ ними. Въ наше время уже баксы не имеет того значенія, какимъ онъ обладалъ прежде. Темъ не менее дело редко обходится безъ него; его можно встретить и у постели трудно-больнаго, и на последнихъ пиришествахъ; у первого онъ является въ качестве лекаря, а на последнихъ присутствуетъ какъ жрецъ или колдунъ, предсказывающій будущность молодыъ. Въ обоихъ случаяхъ баксы прибегаютъ къ помощи бесовъ и духовъ. А чтобы паціенты безусловно верили связи его съ нечистыми, каждый баксы имеетъ некоторую ловкость въ магическый фокусахъ, напр., пропускаетъ смычекъ своего кобыза сквозь ребра, или вонзаетъ себе ножъ в животь, глотаетъ иглы и т.д. Въ Перовскомъ уезде намъ пришлось встретить баксы, который поразительно хорошо знаетъ чревоещаніе; когда онъ приступилъ къ вызыванію духовъ*

своихъ и уже находилъ почти въ изступленіи, до насъ явственно стали доноситься хрюканіе свиней, рычаніе и лай собакъ, ржаніе жеребятъ, бляеніе ягнятъ и т.д.» (Диваев, 1903, №43:50 б.).

Бұл Диваев мақаласынан берілген үзіндіден байқағанымыз, автор «бақсы» сөзінің шағатай тіліндегі «бахшы» деген «емші» мағынасындағы сөзден тарайтынына назар аударып, бақсылар сипаттамсын ұсынады. Сонымен қатар автор бұл үзіндіде, «қазіргі таңда бақсының бұрынғы уақыттардағыдай маңызы жоғары емес» дей келе, яғни, ХІХ ғасырдың орта шеңі мен аяғына таман бақсылардың халық арасында беделінің төмендеп, емдеуде аз шақырылғанын айтады. Сонымен қатар А. Диваев соңғы кездері бақсылардың қатары сиреп бара жатқанын, оларды тек науқасы өте ауыр адамдардың жанында немесе үйлену тойларында ғана байқауға болатындығын айтады.

«Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапхана қорындағы
А. Диваев қолжазбасы

«Бақсылардың» емдеу тәсілдерінде музыкалық аспаптардың қолданылуы туралы: *«Во время сеанса баксы не перестаетъ играть на своемъ кобызе и призывъ его прерывается только при наступленіи полного изнеможенія. Онъ тогда напоминаетъ связаннаго сумашедшаго буйнаго характера, глаза покрываются кровью; ему чудится, какъ постепенно къ нему являются духи и бесы. Къ каждому изъ нихъ онъ обращается отдельно, называя его по имени и описывая наружность некоторыхъ изъ нихъ. Затемъ уже баксы въ изступленіи теряетъ всякую способность не только говорить, но даже издать голосъ»* (Диваев, 1903, №43: 50 б.).

Бұл үзіндіден байқайтынымыз, бақсылардың емдік тәсілінің ажырамас бір атрибутикасы ретінде музыкалық аспаптардың қолданылуы. «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапхана қорындағы Диваев қолжазбасында бақсы құралы ретінде домбыра сипаттамасы берілсе, бұл «Туркестанские ведомости» газетінде берілген мақаласында қобыз туралы айтылады. Музыкалық аспаптарда бақсылар соңғы күштері сарқылғанша ойнап, сол

сәтте олар көп жерде байлаулы психикалық науқасқа шалдыққан адамға ұқсайды деп жазады Диваев.

Аталмыш қолжазба жинақтың №11 дәптерінде «Қазақтың әдет-ғұрпы. Ауруды емдеу жайлы әңгіме» атты 1948 Қалиев тарапынан жинап тапсырылған Диваев мәтіндері бар. Аталмыш мәтіндер мағынасына келер болсақ, бұл үзіндіде жылан, қарақұрт немесе басқа да улы жәндіктер мен жануарлар жарақатын емдеуге бағытталған. Нақты айтар болсақ, мәтінде жылан мен қарақұрт шаққандағы денедегі улы қайтаруда оқылатын мәтіндер берілген. Бірақ негізгі мәтін алдында кішігірім түсініктеме берілген: *«Осында жерма/жиырма бес буын сөз бар. Осы жерма/жиырма бес буынды қырық бір рет қайтарып айту керек дейді. Әрбір буынды оқығанда дем аз (дем алмау болса керек) шарт. Егерде буынның арасында, яғни бір буынды оқығанда дем алып қойса, зәр қайтпайды»* (Диваев, 1092 бума:166 б.). Яғни, жоғарыда берілген мәтіннен байқағанымыздай, емдік мақсатта атқарылған іс-қимыл белгілі бір деңгейдегі реттік жүйемен жүзеге асырылып отырған. Жалпы, бұл түрдегі «қайтару» сөз-өлеңдердің бірінші кезекте емдік емес ырымдық ерекшеліктері басым деп айтуға негіз бар және бұл сынды «арбау» өлеңдер бірінші кезекте «этномедицина» немесе «медициналық антропология» тұрғысынан емес, фольклор тұрғысынан қараған дұрыс.

Диваев жазбаларынан 1-2 мысал келтірер болсақ: 1) *«Быжы быжы, теле быжы, келе быжы. Ала құмды, бала құмды, әрі сана, бері сана. Әй мәкір, әйме мәкір, шаян мәкіс, дән мәкір. Алба маңра, өйша маңыра, ? маңыра. Өлтір мені, жітір мені. Қара бақсы болармын. Шық, тәңірден пармен келді, парменнен қатты жарлық келді. Тақ Сүлеймен пайғамбардың демімен шық. Көй-көй-ау шық»* (Диваев, 1092 бума, 166 б.). 2) *«Әти жылан мәти жылан, кіші жылан, мәши жылан. Сары жылан, сарбас жылан, көл жылан, көлбес жылан. Шық тәңірден пәрмен келді, пәрменнен қатты жарлық келді. Тақ Сүлеймен пайғамбардың демі менен, көй-көй-ау шық!»* (Диваев, 1092 бума:167 б.).

Жоғарды берілген екі мысалдан байқағанымыздай, логикалық тізбегі бар анық түсінікті тіркестерден өзге «быжы», «мәкір», «әти», «мәти» сынды сөздер көп қолданылған. «Арбау» өлеңдерде қолданылатын бұл түрлі сөздерге әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы Бекмұрат Уахатов (1932-1984 жж.) түсініксіз жұмбақ сөздердің қолданылуы улы жәндік-жануарлар уын тез қайтарып, өздерін зақымдайды деген халық сенімін айтады (Уахатов, 1974:158 б.).

Қалиев жинақтан бұл 11 дәптер негізгі екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі улы жәндік-жануарлар уын қайтару бағытында жазылған 25 «арбау» өлеңнен тұрса, екінші бөлімі жылан немесе қарақұрттарды байлау атты, шарты жоғарыда берілген арбау өлеңдерден еш кем емес және құрылымы жағынан да өте ұқсас өлеңдер жиынтығынан тұрады. Алайда бұл «арбау» өлеңдер де тек жәндік-жануарға арналған емес. Мысалы, «теміреткені арбау» өлеңі: *«Темір темір теміретке, пайғамбарым егін екті. Егіні судай құрыды,*

сенде құры. Теміретке темірден, тазғуна қәтирә, куф...шық!» (Диваев, 1092:182 б.) атты өлең жолдары арқылы, этиологиясы әр түрлі тері ауруларының жалпы атауы «Теміреткі» атауымен танымал ауру түріне қарсы, яғни, бұл ауруды болдырмау, байлау мақсатында айтылған өлең түрі де кездеседі. Сонымен қатар, қарапайым халық арасында ертеде «Баланың ит ауруы» атымен танымал «көз тию» ауруы да осы «байлау» жолымен аласталған. Мысалы: «Иттің аты елеуіт, елеуіттен телеуіт, бері бақпа ары бақ, арба жолы желеуіт, мұрнын қанатып тісін қақ, Куф шық!» (Диваев, 1092 бума:182 б.).

Сонымен қатар бұл қолжазбада берілген жазбалар түрлі ғылыми және басқа да журналдар беттерінде Диваевтың өз өңдеуімен және мағыналық түрде жүйеленген нұсқада басылып отырды. Әбубәкір Диваевтың «Этнографическое обозрение» атты Жаратылыстану, антропология және этнография әуесқойларының Императорлық қоғамының Этнография бөлімі журналының 1910 жылғы 1,2 санында шыққан «Смесь. Киргизский заговор против укуса ядовитых насекомых и пресмыкающихся» (Диваев, 1910:128 б.) мақаласын атап өтуге болады.

Диваевтың бұл мақаласы да улы жәндіктер мен бауырмен жорғалаушылардың зақымына қарсы емдік «арбау» өлеңдер мен «арбаушылар» турасында өрбиді. Кішігірім мақаланың басында Диваев қызметтік жағдайына байланысты Сырдария қазақтарын жіті тануға мүмкіндігі болғанын және жергілікті халықтың өмір-салтын зерттеу маңыздылығынан сөз тарта келіп, халықтың медициналық танымдары ішіндегі «арбаушы»-мен таныстырады. Перовск уезі, Қысбөгет болысының қазағы Пірмұхамед Тойтанов сөзіне сүйене отырып, Диваев бұл мақалада «арбау» өлең құрылымын: «вступление» («кіріспе»), «приказание» («бұйыру»), «похвалы» («мақтау»), «угрозы» («қорқыту») көрсетіп, «арбау» өлеңнің орыс тіліне аударылған нұсқасы арқылы мысал келтіреді. «Кіріспе» бөлімі көп жағдайда көп өлең нұсқаларында өте ұқсас келеді және Сүлеймен пайғамбарды, Дәуіт пайғамбарларды көмекке шақырып отырған. Диваев өлең мысал ғана келтірумен шектелмей, сілтемеде өлеңде берілген аттар мен кейбір сөздерге түсініктеме беріп отырған. Сүлеймен пайғамбар турасында – ол Дәуіт пайғамбардың ұлы және қазіргі күнге дейінгі жеткен әпсана бойынша жер бетіндегі жан-жануарлардың, құстардың, жәндіктердің тілін білген дейді. Ал әкесі Дәуіт пайғамбарды ерекше күшін, темірді қамырша илеп майын шығарардай күшке ие деген сөздермен түсіндірме ұсынған. «Арбау» өлең құрылымындағы екінші бөлім – «бұйыру», «кіріспе»-де пайғамбарлар күшіне жүгіне отырып, екінші бөлімде қарақұрт немесе жылан, басқа да улы жәндіктер мен жорғалаушыларды інінен шығаруға тырысады. Бұл бөлімде тағы бір аңыз кейіпкері – «Қамбар» еісімі аталады. Жалпы, Қамбар ата қазақ танымында жылқының пірі ретінде танымал, алайда, Диваев өз түсініктемесінде Қамбарды бауырмен жорғалаушылар мен улы жәндіктерді інінен шығарушылар ішіндегі ең мықтысы болған деп

сипаттайды. Өлең жүйесіндегі үшінші бөлім – «мақтау», бұл бөлімде улы жәндік-жануардың ерекше қасиеттерін айтып мақтау фазасы. Ал соңғы төртінші бөлім «қорқыту», яғни, бұл бөлімдегі шумақтардың мақсаты улы жәндіктер мен бауырмен жорғалаушылар үшін қауіпті немесе адам өміріне пайдалы заттар мен өсімдіктердің атын атап, кейіпін кіріп, уын қайтару немесе «байлау»-ға бағытталған (Диваев, 1910, 129-130 бб.).

«Арбаушы» тақырыбындағы мақалалар Диваев тарапынан өзге де заманының ғылыми жинақтарында басылып отырды. «Киргизские болезни и способы их лечения» (Диваев, 1903, №43, 48 б.) атты Түркістан өлкесінде шыға бастаған алғашқы орыс тілді газет – «Туркестанские ведомости» баспасөзінде шыққан мақаласында Шымкент уезінің сол уақыттардағы танымал «арбаушы» емшілерінің аттарын береді: *«Более или менее известными арбаучи, по словам Муллы-Али Махдибаева, рукописями которого мы теперь пользуемся, в Чимкентском уезде считаются киргизы: Айту, проживающий в Алатауских горах, Абулфауз, по прозвищу Абултай, кочующий по Сыр-дарье, по направлению к городу Туркестану, Имамбек, киргиз Бадамской волости, и др.»* (Диваев 1903, №43, 48 б.).

Диваев еңбектегірндегі XIX ғасыр соңында дала жұрты арасында кеңінен тараған аурулардың сипаттамасы да мольнан берілген. Мысалы – «көк жөтел»: *«Другая болезнь, Кокъ-джотальъ, – (серый или синій кашель), которой подвержены преимущественно старики, выражается въ сильнемъ приступе сухого кашля, настолько сильною, что человекъ не въ состояннн въ это время вздохнуть; он синеетъ отъ удушья»* (Диваев, 1903, №43: 46 б.). Бұл үзінді, «көк жөтел» ауруының, яғни, көп жағдайда бұл ауру түрімен жасы үлкен қариялар аурастындығын айта келіп, аурудың «көк» деп айтылу себебін, қатты жөтел қысқан адамның ауа жетпей түсі сұрланып, көгеріп кететіндігін болатынан да айтып өтеді. Сонымен қоса мәтіннің бұл абзацында «көк жөтел» кішкене жастағы балаларға да ауыр келіп, қазақ даласында көптен қайтыс болған балалар туралы айтады.

Енді «көк жөтел» еміне келсек: *«Чтобы избавиться отъ Кркъ-джоталя, киргизы/казахи прибегаютъ къ разнымъ способамъ леченія. Напримеръ, даютъ больному сосать перо отъ крыла сизоворонки, съ которымъ онъ не долженъ разставаться, пока не получитъ облегченіе. Если же это средство не помогаетъ, подкарауливаютъ путника, едущаго на серой лошади и въ серой одежде, и спрашиваютъ его, чемъ лечитъ Кокъ-джоталь.... Но самымъ лучшимъ и надежнымъ средствомъ противъ «серого кашля» считается у киргизовъ бульонъ изъ мяса серого козленка»* (Диваев, 1903, №43: 46 б.).

Жоғары мәтін үзіндісінен байқанамыздай, «көк жөтелді» қазақ халқы бірнеше емдеу тәсілдері арқылы емдеген: мысалы, бірінші әдіс ретінде, қазақ даласында көкқарға атымен танымал құсытың қанат қауырсынын алып, жөтелі біраз қайтқанша немесе науқасы жеңілдегенше сорып емделуі керек болған. Егер ол көмектеспеген жағдайда, жол бойынан үстіне сұр киім киіп,

сұр ат мінген адамды күтіп, кездестірген жағдайда сол адам айтқан емдеу тәсілдерін қолданған. Науқас сұр киім киіп, сұр ат мінген адамның айтқан еміне көбінесе сұр лақты бауыздап, сорпасын ішкен. Бұл арада біз нақты екі наным түрін байқай аламыз: 1) бірінші наным ол – қандай да бір емдеу тәсілі болмасын, адамдар бірінші кезекте жөтел атауына сәйкес «көк» немесе «сұр» түске ие заттар немесе тірі жандардан емдік қасиеттерді алуға тырысқан (көкқарға, сұр киімді, сұр атты жолаушы, сұр лак), түстің тылсым күшіне сенген; 2) екінші наным – нанымнан бұрын жылдар бойы жиналған тәжірибе немесе білім жүйесінің бір формасы десе болады – төрт-түлік өнімдерінің емдік қасиеті (әлі де әрбір қазақ отбасында төрт-түлік малдың еті мен сүтінің емдік қасиеті айтылып отырады).

Ал Шымкен уезі, Ноғай-қора болысының қазағы Еркембек Ахенбековтан Ә.Диваев жазып алған сөзінде «көк жөтелге» ең жақсы емнің бірі – сұр сиырдың балғын сүті. Сұр сиырдың сүтін сауу кезінде бір тамшысында жерге түсіріп алмау қажет болған (Диваев, 1903, №43: 46-47 б.). Бұл да жоғарыда айтқан жануарлардан алынатын азықтың пайдасын дәлелдей түседі.

Диваев еңбектерінде кездесетін қазақ халқы сәтті емдеген ауру түрлерінің арасында келесі үш түрі айтылады: 1) Жүрек жарылған, 2) Ревматизм, 3) Кірне ауруы (асқазан ауруы). Бұл туралы Диваев: *«Первый из этих недуговъ, а именно юракъ ярулганъ, происходитъ якобы отъ сильнаго испуга. Симптомы болезни этойъ выражаются въ томъ, что желудокъ больного не перевариваетъ принятой пищи и извергаетъ ее тотчасъ-же обратно. При этомъ больной, чувствуя жестокия боли подъ сердцемъ, мечется во все стороны. Въ такихъ случаяхъ некоторые киргизы/казахи режутъ какое либо животное, извлекаютъ изъ него сердце и прикладываютъ къ сердцу больного. Затемъ берутъ чашу, наполняютъ ее водой, ставятъ на голову больному и бросаютъ въ нее заранее накаленные въ огне камни, при паденіи которыхъ вода въ чаше начинаетъ отъ кипенія урчать. При чемъ киргизы/казахи, подражая этимъ звукамъ, выкрикиваютъ «курк!», «курк!», что въ то же время означаетъ въ переводе «бойся» (повелительное наклоненіе отъ курмакъ)»* (Диваев, 1903, №43: 46-47 б.).

Бұл тұста қазақ халқы арасында «жүрек жарылған» атауымен тараған ауру түрі сөзге тиек болып, бұл аурудың бірінші кезекте қорқыныштан пайда болатындығы айтылады. Яғни, қатты қорқып, шошынған адамның асқазаны ертеректе жеген тағамын қабылдамай, құса берген, дәл сол сәт құсықтан өзге жүректен төменге бөліктен қатты аурумен жалғасып отырған. Бұл ауруды емдеуде де қазақ халқы төрт-түлікке жүгінген. Яғни, кезекті бір жануарды сойып, жүрегінен науқас жүрегінің үстіне қойған, ал ыдысқа су құйып оны науқас басына қойып «қорк!», «қорк!», сөздерімен ауруды аластауға тырысқан.

Медициналық ғылымда, кеңінен таралып, қазіргі әлемдік медицинаның алға дамып, жоғары деңгейге жеткен кезінің өзінде де көптеген адамдардың

мазасын алып, жиі кездесіп тұратын ауру ревматизм ауруы. Дәнекер тіннің инфекциялық-аллергиялық ауруы деген ғылыми анықтама арқылы танылған бұл ауру түрінің емі қазақ арасында ХІХ ғасырда қандай болғандығын келесі жолдардан біле аламыз: *«Второй недугъ, описываемый Иахдибаевымъ, это ревматизмъ. Если у кого либо ломить руку или ногу, то прибегаютъ к следующему средству. Собираютъ кости разныхъ животныхъ, ссыпаютъ ихъ въ одну яму: на яму ставятъ табуретку, которую накрываютъ одеяломъ. Затемъ берутъ горячій пловъ и, прикладывая его къ больнымъ местамъ страдающаго, запариваютъ. Если же ревматизмъ хроническій и настолько сильный, что больно отъ тяжкихъ страданій лишень, то берутъ котель, вставляютъ его въ землю на равне съ краями, спускаютъ въ котель желудокъ лошади, зарезанной въ минувшемъ году, накрываютъ котель киргизской/казахской камышевой чіей и кипятятъ означенный желудокъ; больного же укладываютъ на этотъ чій, набросивъ на него одеяло, и вотъ онъ, потевъ на пару, засыпаетъ и получаетъ исцеленіе, не взирая даже на то, если-бы у него были на теле и опухоли отъ ревматизма»* (Диваев, 1903, №43: 48 б.).

Дәнекер тіннің ауруын, ревматизмді, жануарлар сүйектерін бір шұңқырға көму арқылы емдеген. Яғни, сол баста қазақ халқы ревматизм ауруының сүйек сырқыраған ауру екенін біле тұра, тылсым нанымға иек арта, сүйек ауруын жануар сүйектерін жерге көміп, үстіне үстел қойып, науқасты ыстық палау буымен емдеген екен. Ал ревматизм ауруы асқынған, хроникалық түрге өткен науқастарды емдеуде де, түліктен алынатын азық, жылқы асқазаны арқылы емдеген. Жер қазып, қазанды шетімен бірдей түрде, сол жерге көміп, ішіне жылқы асқазанын салып қайнатып, шимен жапқан, содан соң, сол шиге науқасты жатқызып, қалың көрпемен денесін жауып ыстық ши мен көрпе арасында терлетіп емдеген.

Ал енді соңғы кірне ауруы турасында: *«В заключение Махдибаевъ ведетъ речъ о болезни кирна. Одержимый такою болезнъ человекъ страдаетъ коликами въ животе. Въ такихъ случаяхъ берутъ изъ очага горячую золу, кладутъ ее въ фарфоровую полоскательную чашку, накрываютъ сверху плетомъ, подогнувъ концы подъ чашку, и, взявъ за эти концы, прикладываютъ къ животу больного. Если же боли въ животе мучительные, чемъ при болезни кирна, то эта болезнъ называется уже саткакъ и лечится такъ: режутъ чернаго козла, извлекаютъ изъ него легкое съ сердцемъ, что у насъ въ просторечіи называется гусакомъ, и долго бьютъ имъ больного, раздевъ до нага, отчего последній потеетъ и выздоравливаетъ»* (Диваев, 1903, №43: 48 б.).

Бұл үзіндіде Ә.Диваев Махдибаев сөзіне сүйене отырып, қазақ халқының кірне және т.б. іш ауруын емдеу жолдары жайында баяндайды. Іш ауруы – кірнеге шалдыққан науқасты форфор ыдысқа ыстық шоқ салып, матамен жауып, науқастың ішіне қою арқылы емдеген. Сонымен қатар, Диваев мәліметінде кірнеден де қатты іш ауруының түрі бар. Оны халық

«сатқак» деп атаған. «Сатқак» қазіргі медициналық ғылымдар жүйесінде – дизентерия атауымен танымал. Бұл ауруды емдегенде, алдымен қара ешкіні сою керек болған, артынша сойылған ешкінің іш мүшелері, яғни, жүрегі мен өкпесі алынып, науқастың киімдерін шешіп, жаңағы өкпе мен жүрекпен соғып емдеген. Сокқыдан науқасты тершендік басып, толыққанды аурудан айыққан кездері де болған.

Қорытынды

Жалпы XIX ғасыр қазақ медицинасына арналған зерттеу жұмысымызды тамамдай келе, қазіргі таңда ғылыми ортада беделі азайып, зерттеуге уақыт өте келе аз мөлшерде алына бастаған – дәстүрлі медицинаның қоғамдық ғылымдар тізбегінде маңызды орын алатынына тағы бір мәрте көз жеткізіп отырмыз. Қазақ медицина тарихы әрбір кезеңде өзгеріп, дамып, әлсіреп, түрленіп отырған күрделі феномен. Орта ғасырларда Орталық Азия топырағынан шыққан үлкен әл-Фараби, ибн Сина сынды ғалымдар еңбектерімен басталып, қазақ даласында орын алған геосаяси өзгерістер, түрлі мәдениеттер тоғысуы нәтижесінде түрленіп, шағатай, қыпшақ, араб, парсы, тіптен үнді, тибет, қытай медициналық еңбектерінің араласуы арқылы күрделі медициналық танымдардың пайда болуы, бұл бағыттағы зерттеулердің әлі жалғасатынына үлкен ықпал етері сөзсіз. Ал енді мақала өзегі – Диваев тұлғасына келер болсақ, Әбубәкір Диваев қазақ этнографиясының, тарихының зерттелуіне, кезеңнің (XIX ғ.) ортасында қазақ халқының танылуына үлкен үлес қосқан тұлға. Әрине, Диваев бірінші кезекте медицина саласының қызметкері емес, ал нағыз фольклоршы, шығыстанушы ғалым ретінде жинақтаған еңбектері көптеген уақыттан бері зерттеушілердің басты назарында болды. Алайда, медициналық естеліктері, тіптен медициналық-фольклорлық еңбектері десек те болады, қазіргі таңда өз өзектілігін жоғалтпай, қазақ халқының медициналық танымдарын тағы бір қырынан ашуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Диваев А. Қазақтың әдет-ғұрпы, тұрмысы жайлы. Қолжазба, 1092 папка, № 1-16 дәптер. 318 б. Орталық ғылыми кітапхана.

Диваев А. (1910). Смесъ. Этнографическое обозрение. Издание Этнографического отдела Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии, – №1,2, – 128–129 сс.

Диваев А. (1903). Киргизские болезни и способы их лечения. Туркестанские ведомости, №43, 48-50 стр.

Добросмыслов А. (1912). Ташкент в прошлом и настоящем. – Ташкент: Типо-литография О.А. Порцева. – 520 с.

Краузе И. (1871). Туркестанские ведомости : О косметических средствах, употребляемых туземными женщинами Туркестанского края. – № 47.

Кушелевский В. (1891). Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской долины. – Т. 3. – Новый Маргилан: Типография Ферганского областного правления. – 476 с.

Колосов Г. (1903). Медицинская помощь инородцам Туркестана и их отношение к русским врачам. Труды антропологического общества при Военно-медицинской академии. – Санкт-Петербург. – С. 61-127.

Левшин А. (1832). Описание киргизь-кайсацкихъ, или киргизь-казачьихъ ордъ и степей. Часть вторая. – С.Петербургъ. 333 стр.

Монтеверде Н. (1915). Порайонный обзоръ лекарственныхъ растений Европейской Россіи, Кавказа и Туркестана. – Юрьевъ (г. Тарту, Эстония), – 44 б.

Уахатов Б. (1974). Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы. – 286 б.

Ягмин А. (1845). Киргизь-Кайсацкія степи и ихъ жители. – С.Петербургъ, 1845 г. – 77 б.

TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN HALK HEKİMLİĞİNDEKİ ORTAK PRATİKLER ÜZERİNE İNCELEMELER

Öğr. Görevlisi Dr. Halil ÇETİN

Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,

Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü,

Türkistan / KAZAKİSTAN

halil.cetin@ayu.edu.kz

Öz

Türk kültür tarihi içerisinde insanlığın ilk anlarından günümüze kadar insanoğlu sağlığını koruma ve hastalıklara karşı tedavi yöntemleri geliştirme konusunda her zaman bir araştırma ve öğrenme içerisinde olmuştur. Geçmişten günümüze kadar Türk toplumları karşılaştıkları hastalıklara karşı sağaltım yöntemlerine sık sık başvurmuşlardır. Geçmişteki sağaltım yöntemleri yazılı kaynaklarda da yer almıştır. Yazılı ve sözlü kaynaktan yer alan uygulamalar, toplumlardaki tedavi yöntemlerinin ilk örnekleridir. İlk toplumlardan başlayarak günümüze kadar yaşanan hastalıklar karşısında toplumun farklı dönemlerinde insanları tedavi eden kişiler her zaman var olmuştur. Türk kültür tarihine bakıldığında ilk sağaltıcı kişiler kam, şaman, baksı, evliya, aşık vb. kişiler olmuşlardır. Bu sağaltıcılar geçmişten günümüze kadar birçok sağaltım tekniği ve yöntemlerini uygulamıştır. Sağaltıcıların kullandıkları bitki ve hayvansal ürünler birçok hastalığın tedavisinde yararlanılmış ve deneme yanılma yöntemi ile yeni hastalıklara karşı tedavi etmek için kullanılmıştır. Tarihsel sürece bakıldığında gerçekleştirilen tedavi ritüelleri toplumların kültürel değerleriyle yeniden harmanlanarak yeni tedavi yöntemleri ve ilaçları geliştirmişlerdir. Bu da Türk dünyasının halk hekimliği tedavi yöntemlerinin zenginleşmesine ve gelişmesine

etki etmiştir. Günümüzde modern tıp her ne kadar ilerlemiş olsa da toplumlar kendi gündelik yaşamlarında modern tıba alternatif olarak halk hekimlerinin tedavi yöntemlerini kullanmışlar ve kullanmaya devam etmektedirler. Halk hekimleri yaşadıkları bölgenin kültürel değerlerine ve yaşam koşullarına uygun olarak yeni tedavi yöntemleri ve ilaçları geliştirmişlerdir. Türkiye ve Kazakistan coğrafyasında uygulanan halk hekimliği uygulamalarına bakıldığında köken olarak ortak bir uygulamanın ve tedavi yönteminin izleri görülse de her iki halkın da benzer hastalıklara karşı kendilerine has sağaltma yöntemleri vardır. İnsanların yaşadıkları bölgelerdeki bitki türleri ve hayvansal ürünlerin farklılıkları uygulanan tedavi yöntemlerini ve ilaç yapımlarında da değişikliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada, Türkiye ve Kazakistan sahasındaki halk hekimliği uygulamaları ve tedavi yöntemleri üzerinden benzerlik ve farklılık incelemesi yapılmıştır. Uygulanan yöntemlerin kültür kökenimiz üzerinden değişimleri ve dönüşümleri değerlendirilerek günümüz toplum yapısındaki yeri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk kültürü, kültürel değerler, halk hekimliği, tedavi yöntemleri, sağaltım ilaçları

ОБЗОР ОБЩЕЙ ПРАКТИКИ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ ТУРЦИИ И КАЗАХСТАНА

Аннотация

В истории Тюркской культуры, с первых моментов существования человечества и до наших дней, люди всегда занимались исследованиями и изучением способов защиты своего здоровья и разработки методов лечения болезней. С прошлого по настоящее время Тюркское общество часто прибегало к традиционным методам лечения болезней с которыми они сталкивались. Также в письменных источниках можно найти старинные метода лечения. Практики в письменных и устных источниках являются первыми примерами методов лечения в обществах. Начиная с первых обществ и до сегодняшнего дня, всегда были люди, которые лечили людей от разных болезней в разные периоды общества. Если посмотреть на историю Тюркской культуры, то первыми целителями были лица как кам, шаман, баксы, святой, и т. д. Эти целители применяли множество техник и методов лечения от проверенных старинных до настоящих используемых. Продукты растительного и животного происхождения, используемые целителями, применялись для лечения многих болезней и применялись для лечения новых болезней методом проб и ошибок. Делая обзор на исторический процесс, можно увидеть, что ритуалы лечения были повторно смешаны с культурными ценностями общества, и были разработаны новые методы лечения и лекарства. В свою очередь это оказало влияние на обогащение и развитие методов лечения народной медицины тюркского мира. Хотя, сегодня современная медицина продвинулась намного вперед, общество продолжает использовать методы лечения народной медицины в качестве альтернативы

современной медицине в своей повседневной жизни. Народные целители разработали новые методы лечения и лекарства в соответствии с культурными ценностями и условиями жизни региона, в котором они живут. Смотри на происхождение и применение общей практики традиционной медицины Турции и Казахстана, можно увидеть одинаковые следы общей практики и метода лечения болезней, несмотря на это, нужно отметить, что оба народа имеют свои собственные методы лечения схожих заболеваний. Различия видов растений и продуктов животного происхождения в регионах проживания людей привели к изменению методов лечения и производства лекарств. В этой статье был проведен анализ сходства и различия общей народной медицины и методов лечения в Турции и Казахстане. Также были оценены изменения и трансформации применяемых методов в отношении наших культурных истоков и рассмотрено их место в сегодняшней структуре общества.

Ключевые слова: Тюркская культура, культурные ценности, народная медицина, методы лечения, лечебные препараты

Giriş

İnsanlığın ilk zamanlarından günümüze kadar halk hekimliği uygulamaları örnekleri görülmektedir. Modern tıp her ne kadar günden güne gelişse de alternatif tıp yani halkın yüzyıllardır yaşamış oldu bilgi ve birikim sonucunda uyguladığı tedavi yöntemi günümüzde de oldukça sık kullanılan tedavi yöntemidir. Milletler yaşadıkları tecrübeler ve gündelik yaşam koşulları sonrası hayatta kalabilmek veya hastalıklardan kendilerini koruyabilmek için ilk zamanlarda deneme yanılma yöntemleriyle kendileri korumuş ve sağlıklı olmak için yeni pratikler geliştirmeyi her zaman sürdürmüştür. Kültürel zenginliklerle dolu olan Orta Asya halkları, hayatlarını sürdürmek için bozkır yaşamında kendilerini tedavi etme yöntemlerini ve yaşadıkları ortamdan da faydalanarak halk hekimliğinin zengin örneklerini günümüze kadar ulaştırmışlardır.

Türk dünyası halklarında halk hekimliğinin kökenine baktığımızda bunların ilk örneklerinin dini temelli olduğunu görürüz. Türk dünyası halk hekimliği, Şamanizm, Totemizm gibi inanç sistemlerine bağlı olarak ortaya çıkmış ve ilk örnekleri de bu inanç sistemleri doğrultusunda görülmeye başlamıştır. “İnsanoğlu var olduğu günden beri uzun ve sağlıklı yaşamın sırlarını arayıp durmuş ve ölümsüz olmayı düşlemiştir. Bu yüzden halk hekimliği insanlık tarihi kadar eskidir. Eski çağlarda insanlar, hastalıkların kaynağını bilmediklerinden Tanrı tarafından cezalandırıldıklarına inanmışlardır. Hastalıklardan kurtulmak için öncelikle Tanrı'ya armağanlar ve kurbanlar sunmuşlardır. Bu sunuları genellikle bir aracı yoluyla Tanrı'ya ulaştırmışlardır. Bu aracı “Kam, Şaman, Efsuncu, Otacı vb.” gibi kişilerdir. Bu araçlar aynı zamanda birer şifacı yani halk hekimidir. Aracının bulunmadığı durumlarda ise sunularını ateşe atıp duman yoluyla ulaştırmayı seçmişlerdir. Amaç, Tanrı'nın kutunu geri kazanıp hastalıklardan kurtulmaktır. Hastalıklardan kurtulmak için çeşitli sağaltma yöntemleri deneme yanılma yoluyla

bulunup günümüze dek kuşaktan kuşağa aktarılarak gelmiştir” (Yalçınkaya, 2019: 71).

Türk sözlü kültüründe halk hekimliği zamana ve coğrafi değişiklere bağlı olarak farklı isimlendirmelerle anılmıştır. Bunlardan ilki baksı olarak bilinen halk hekimidir. Farklı zaman ve yerlerde halk hekimi baksı, emşi, evliya, molla, aşık vb. adlandırmalarla bilinmektedir.

Tedavi yöntemlerinin uygulanmasına ve geliştirilmesine bakıldığında “İnsanoğlu, yaratıldığı andan itibaren sağlığını korumak ve hastalığı atlatmak gibi önemli bir sorunla karşılaşmış ve bunlara karşı önlemler almaya çalışmıştır. Biyolojik bir organizma olan insan vücudu, doğal ya da psikolojik etkiler karşısında güçsüz kalarak zarar görmeye meyilli anatomik bir sistemdir. Gördüğü zararları ortadan kaldırmak için tarihi süreç içerisinde deneme-yanılma ve keşif yoluyla birçok yöntem geliştiren insanoğlu, günümüzde vücudunu en küçük bileşenleriyle birlikte ele alan bilimsel tıp bilimini ortaya koymuş bulunmaktadır. Bilimsel tıbbın temelini oluşturan bileşenlerden belki de en önemlisi ve en etkilişi halk hekimliği olarak adlandırılan tedavi uygulamalarıdır (Ashirkhanova, 2021: 105).

Bilimsel tıbbın temelini oluşturan halk hekimliği günümüzde bakıldığında modern tıptan yararlanamayan veya derdine şifa bulamayanların sıklıkla yararlandıkları bir alternatif alan olmuştur. Göçebe kültürünün etkisi ile insanlar yaşadıkları coğrafyalardaki çeşitli otları, meyveleri, sebzeleri, hayvansal ürünleri deneme yanılma yöntemleri ile çeşitli hastalıkların tedavisi için kullanmayı öğrenmiş ve bu bilgiyi de gelecek kuşaklara aktarmıştır. Bir hastalığın tedavisi için farklı bölgelerdeki kişilerin o hastalığı tedavi etmek için kullandıkları ot, meyve, sebze ve hayvansal ürünler gibi sağaltım araçlarının farklılık gösterdiği bilinmektedir. Çünkü her insan yaşadığı coğrafyadaki ürünlerden yola çıkarak hastalığı tedavi etmenin yollarını aramış ve uygulamıştır. Bu sebeple Türk dünyasında halk hekimliğinde kullanılan tedavi çeşitleri ve uygulamaları oldukça zengindir. Bu zenginliğin benzerlik ve farklılık açısından incelemesini ortak kültür kökenine sahip iki halkın kültürel değerlerinin anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

Türkiye ve Kazakistan’daki halk hekimliği uygulamalarına ve kullanılan yöntemlere bakıldığında çok da farklı olmadığını görürüz. Ortak kültür kökenine sahip olan bu iki halkın hastalıkları tedavi etmede uyguladıkları pratikler ve araçların kültür birliğinin ve zenginliğinin izlerini taşıdığını görürüz. Türkiye ve Kazakistan’daki halk hekimliği yöntemlerinden ilkinin doğum konusu üzerinden değerlendirdiğimizde, her iki toplumda da çocuk sahibi olmanın ne kadar önemli ve toplum içerisindeki statüsünün önemi bilinmektedir. Bunun yanında çocuk sahibi olamayanların durumu da bilinmektedir. İşte burada yani çocuksuz ailelerde çocuk sahibi olabilmek için modern tıp yöntemlerinin yanında halkın yüzyıllardır birikim ve tecrübelerinden ortaya çıkan halk hekimliği yöntemleri ve uygulamalarına başvurduğu görülür.

Türkiye’de çocuğu olmayanlar “Sariveliler sınırları içerisinde yer alan bölge halkının “Yeşil Direk Mağarası”, yörüklerin “Dede Goyağı Mağarası” olarak

adlandırdıkları Karasin Gediği bölgesinde bulunan mağaraya giderek keçi, koyun, horoz kesip dua ederek orada kalırlar. Mağaranın içindeki deliğe ellerini sokarlar. Kara is çıkarsa, çocuğun olmayacağına; temiz çıkarsa, çocuğunun olacağına inanırlar. Büyülü Dede mezarlığına, Nadire ocağına giderek, tavuk, horoz keser, orada yiyip içerek dua edip namaz kılar ve dileklerini söyler. Ayrıca Erenlere, Sarı Dede'ye gidilerek: "İşte geldim ocağına. Bir oğlan ver, şu gelinin kucağına." denilir" (Kayabaşı, 2013: 18). Kazakistan'da çocuğu olmayan kadınlar bir takım inanış ve âdetlere başvururlar. Bunun yanı sıra bazı evliyaların türbelerine, adak yerlerine ve tâwiplere (tâwip: baksı, halk hekimi, tabip) giderler. (KK1). Kazakistan'ın farklı bölgelerindeki bazı uygulamaları Ziyade, Güney Kazakistan bölgesinde dağ üstünde beşik olan yer var, gebe kalmak isteyen kadını oraya götürürler. *Ahmet Yesevi, Arslan Baba, Gauhar Ana* ve Kazakistan'ın batı ve doğu bölgelerindeki büyük evliyaların türbelerine gecelemeye ve onların adına dua etmeye ziyarete giderler. (KK2) olarak ifade etmektedir. Buradaki örnekler bakıldığında her iki halkta çocuksuzluk özlemini dindirmek için modern tıp yöntemlerinin yanında halk hekimliğinden de sıkça yararlanmaktadır. Bu uygulamanın temeli kam, baksı, şamanlardan yani en eski tedavi yöntemlerini uygulayanlardan günümüze kadar gelmiş bir örneğidir. Günümüzde uygulama yine dini temelli olup sadece zaman içerisinde yardım istenilen kişilerin isimlerinde değişiklik olduğu görülmektedir.

Her iki toplumda çocuğun güzelliğine etki edecek halk hekimliği uygulamalarına bakıldığında, bunlardan birisi de yediği meyvelerin etki edeceği düşüncesidir. Türkiye ve Kazakistan'da "çocuğun sağlıklı ve güzel olması için hamile kadın elma, üzüm, ayva gibi meyveleri yemelidir. Sözelimi hamile kadın, hamileliği boyunca bol bol elma yerse çocuk hem sağlıklı, al yanaklı hem de oğlan olur. Çocuk sahibi olmada etkili olan elma, çocuğun güzel olmasında ve cinsiyetinin belirlenmesinde de rol oynar" (Sever, 2004: 98; Şimşek, 1996: 209) şeklindeki düşünce her iki halkın halk hekimliğinde başvurduğu ve inandığı ortak pratiktir.

Hamilelik süreci bitip anne ve aile çocuğuna kavuştuktan sonra da insanlar yine halk hekimliği yöntemlerinden yararlanmaktadır. Bu doğrultuda doğum yapan anne belirli süre içerisinde kendisini ve çocuğunu zararlı güçlere karşı korumalıdır. Bu düşünceyle anne ve çocuk için bazı pratikler uygulanır. Çocuk doğduktan sonra üzerinde kötü ruhların olabileceği düşüncesi, çocuğun terinin kokmaması, vücudunun güzel ve pürüzsüz olması için kırkından çıkarmada çocuğun yıkanacağı suya tuz atılır. Böylece çocuk ileride yaralarının çabuk iyileşeceği, tuz ile vücudunun yanıp pişerek kötü koku ve ter kokusundan uzak olacağı düşüncesi yayındır. Bu sebeplerle her iki halkta da bu halk hekimliği pratiği uygulanmaktadır. Kazakistan'da Türkiye'deki tuzlama tedavisi geleneğinden başka olarak çocuğun sağlıklı olması için kuyruk yağı verilmektedir. Böylece çocuk daha dirençli olacağı düşüncesi vardır.

Doğum sonrası lohusalıkta yenilen meyveler, göbeğin gömülmesi ve çocuğun nazardan korunması gibi halk hekimliği tedavi uygulamaları da her iki

halkın gündelik yaşamlarında benzerlik göstermektedir. Türkiye ve Kazakistan'da doğum öncesi çocuğun yüzünde gamzeler olmasını isteyen anne adayının ayva, güzel olması için elma yemesi; çocuğun göbeğinin ileride olması istenilen meslek ya da kişiyle bağlantılı yerlere veya bazı ağaç diplerine gömülmesi; çocuğu nazardan korumak için giysilerine veya beşiğine nazar boncuğu ve bazı eşyaların takılması gibi uygulamalar ortaktır.

Türkiye ve Kazakistan'da gebe kalmak isteyen kadınlar için sıcak yerlere oturarak tedavisi yapıldığı yani halk hekimliği tedavisi vardır. Bu halk hekimliği tedavi yöntemine şu örnekleri verebiliriz:

Türkiye'de gebe kalmak için; "rahime pişmiş soğan cücüğü yerleştirmek, maydanozlu sıcak suya oturmak, sıcak taşın üstüne oturma, hamamda hamam taşının üstüne kırılan yumurta üstüne oturmak, rahim çektirmek, bal ve pamuğu birlikte uterusu (rahim) koymak, kazanda maydanoz ve nane buhuruna oturmak; havasını solumak, sütün buharını solumak, maydanoz; tereyağı; çörekotu ve kabak içi ısıtılıp uterusu (rahim) koymak, ceviz yaprağı; böğürtlen; maydanoz gibi bitkileri kaynatarak suyunu içmek" (Eroğlu, vd., 2017: 182) şeklinde halk arasında uygulanan yöntemlerdir.

Kazakistan'da kısır kadının çocuksuz olmasına sebep belki soğuktan çok hasta olmasından dolayı olabilir. Evvelki zamanlarda doktorlar olmadı. O zamandaki ninelerimiz atın yağını tedavi etmek için kısır kadının içine sürmüşlerdir. Bu tedavi uygulaması ile hastalıktan iyileşerek kısır kadınlar çocuk sahibi olmuşlardır (KK3).

Kısırlıktan kurtulmak için semiz (besili) atlardan birisini keserek güçsüz erkeği dışı atın yani kısrağın derisiyle, kısır kadını ise aygırın derisi ile sararak terletiriz. Bu derileri insanın üstüne boşuna örtmezler. Bu derileri önce ısıtarak yağa koyarlar ve tuzladıktan sonra da örterler. Böyle yaptıktan sonra ikisi de üç veya dört gün boyunca hiç soğuk yere çıkmayarak kendilerini sıcak tutmaları gerek. Eğer imkân olursa bu uygulamayı her ay yapmak daha faydalı olur. Böyle yapmalarının sonunda vücutlarındaki tüm soğuk gider ve inşallah çocuk sahibi olurlar (KK4).

Yukarıdaki örneklere bakıldığında her iki halkın da gebe kalamayan kadın için uyguladığı yöntemin temeli ortaklık göstermektedir. İki halkta da soğuk aldıkları düşüncesiyle gebe kadınların hamile kalamadıkları düşüncesi oluşmuştur. Bu sebeple insanlar yaşadıkları tecrübeler ve deneyimler sonucunda yukarıda uyguladıkları yöntemleri geliştirmişlerdir. Bu şekilde modern tıp yöntemlerinin yanında her iki halkta ortak tedavi yöntemlerini geliştirmiştir. Bu yöntemde temel düşünce aynı fakat uygulamadaki kullanılan malzeme ve bitki türleri farklılık göstermiştir.

Halkın günlük yaşamda deneyimleri sonu ortaya çıkardığı halk hekimliği tedavilerinden birisi de insanların soğuk aldıklarında veya buna benzer bir hastalığa yakalandıklarında başvurdukları yöntemlerden birisi kupa vurma veya hacamat yöntemidir. "Hacamat, Arapçada *hicâmet* şeklinde kullanılıyor olup, anlamı "boynuz veya şişeyle kanı topladıktan sonra neşter, mengene denilen aletlerle kan

alma” işlemidir. Hacamat yaptırmaya ihticâm; meslek erbabına haccâm; uygulamada kullanılan aletlere mihcem denir. Kanı, vücudun bir bölümüne toplamak için yapılıyorsa kuru hacamat (dry cupping); vücuttaki kanı dışarı akıtmak için yapılıyorsa kanlı hacamat (wet cupping) adını alır. Kuru hacamata halk arasında “şişe çekmek” denir (Karataş, 2021: 88). Bu sayede yediğimiz hormonlu yiyecekler, ağır metal içeren gıdalar, kullanılan ilaçlar vb. etkiler sonucunda bunlar vücudumuzdan hacamat veya kupa çekme yöntemiyle atılabilmektedir. Bu uygulamaya baktığımızda modern tıp yöntemlerini kullanmak yerine halkın kendi yaşam tecrübesi sonrası ortaya çıkardığı tedavi yöntemini kullandığını görmekteyiz.

Bu duruma örnek olarak şunu da verebiliriz:

“2011 yılında hanımın başını duvardan duvara vururdu. Öyle bir ağrı çekerdi. Başladı mı on gün bazen bir ay onu unutun. Bir gün hastanede yine sıra beklerken, bir başka hastanın yakınıyla yan yana düştük. Burada bir doktor başı ağrıyan hastalara hacamat yapıyormuş, Bir kadın varmış, doktor hiçbir çare bulamayınca demiş ki: “Teyze sana hacamat yapayım desem ne derdin?” Kadın demiş ki, “şu an başımı kes de yeniden dik. Hissetmem oğlum. Ne yapıyorsan yap, ben ölmüşüm” demiş, Kadının daha ilk seferden başının ağrısı geçmiş. Torunlarına bakıyormuş şimdi. Ben bunu duyunca doktorun peşine düştüm. Sordum soruşturdum. “Adana’ya gitti” dediler. İnternette hacamatçı buldum. Hanımın iyileşti, üç dört kez aralıklı gittik. Şimdi yılda bire düştü. Yine de ağrısı oluyor, bir iki gün derken ayaklanıyor” (Karataş, 2021: 88).

Yukarıda H. Karataş’ın derlediği hacamat ile ilgili halk hekimliği tedavisinden de anlaşıldığı üzere insanlar sağlıklarına çare bulmak ve hastalıktan kurtulmak için modern tıp yöntemlerinin yanında halk hekimliği yöntemlerine başvurarak da iyileşmek istemektedirler.

Hacamat yöntemi veya sırta kupa vurma yöntemi Türkiye’de olduğu gibi Kazakistan’da da görülmektedir. Ortak kültüre sahip bu iki halkının uyguladığı tedavi yöntemleri de benzerlikler göstermektedir diye bahsetmiştik. İşte buna bir örneği de yukarıda bahsettiğimiz hacamat etme ve kupa vurma ile tedavi etme yöntemlerini verebiliriz. Kazak halkı, yaşadığı göçebe kültürü ve bozkır yaşamındaki tecrübelerini halk hekimliğinin her alanına yansıttığını görebiliriz. Görüşme yaptığımız birkaç kişi de bu uygulamanın Kazak halkının gündelik yaşamında hala yaygın olarak kullanıldığını söylemiştir. Bu tedavi yöntemlerinde kupa çekmenin nasıl yapıldığını ve nelere iyi geldiği konusunda bilgiler vermiştir. Bu verilen örnek ise şöyledir:

“Ben Türkistan Eyaleti’nin Kentav şehrinde yaşıyorum. Aile büyüklelerimizden öğrendiğimiz bazı tedavi yöntemlerini biz de etrafımızdaki eş ve dostlarımızla elimizden geldiğince yardımcı olup onların hastalıklarına deva bulmaya çalışıyoruz. Size bahsettiğim gibi beli ağrıyan, kas ağrıları olan ve soğuk alan kişilere ben kupa çekme tedavisini yapıyorum. Bunu da şu şekilde yapıyorum. Hastaya soruyorum ve tam neresinin ağrıdığını öğreniyorum. Daha sonra yedi veya sekiz tane kupa alıyorum ve bir de yakmak için çakmak alıyorum. Hasta sırtüstü

uzanıyor ve ben kupayı alıyorum. Kupanın içini ısıtıyorum ve hızlıca hastanın ağrıyan yerine kapatıyorum. Bu işlemi elimdeki kupalar bitene kadar devam ediyorum. Hastanın sırtındaki bu kupalar yavaşça deriyi kabartmaya başlıyor ve içerideki soğuk havayı çekiyor. Bu sayede hastanın içindeki soğuk hava gitmiş oluyor. Bunun yanında hastanın kan dolaşımının da daha sağlıklı olmasına yardımcı oluyor. On veya on beş dakika kadar bekledikten sonra hastanın sırtındaki kupaları alıyorum. İşlem de böylece bitiyor” (KK5).

Türk coğrafyasında insanlar nazar ve hastalıklardan korunmak için bazı bitkilerden yararlanmışlardır. Bunlardan birisi de yüzerlik veya üzerlik otudur. “Üzerlik otu (peganum harmala) farklı inanç sistemlerinde, Şamanizm’de, tek tanrılı ve çok tanrılı dinlerde, Hristiyanlık ve İslam dünyasında, Ortadoğu toplumlarında, örneğin Suriye ve Cezayir’de, Anadolu’da yaşamış, toplumlarda hastalık tedavisi dışında yaygın ve geleneksel olarak nazardan korunmak için kullanılmış olan bir bitkidir. Bu nedenle üzerlik Anadolu’da halk arasında “nazar otu” adıyla da bilinir. Üzerlik kelimesinin Türkçe etimolojik kökenine baktığımızda üzerlik otunun, nazara karşı insan üzerinde taşınması; tütsünün nazar değdiğine inanılan kişilerin üzerine tutulması ve küçük çocukların tütsünün üzerinden geçirilmesi nedeniyle üzeri+lik şeklinde orta hece ünlüsünün düşmesiyle kelimenin türediğini söylenebilir. Sözcüğün eski metinlerde ve Anadolu’daki kullanımında “yüzerlik” olarak da kullanıldığı gözlenmektedir” (Kaplan, 2020: 417).

Türk kültür coğrafyasına ve bu coğrafyada yaşayan halklara bakıldığında, hayvan ve eşyalara nazar değmesinden korkmuş ve bu doğrultuda nazardan korunmak için bazı yöntemler uygulamışlardır. Yüzerlik otunu bu halklar nazardan korunmak amacıyla sıklıkla kullanmışlardır. Bu otu kullanırken bazı halklar kurutup asma şeklini, bazıları ise yakarak dumanıyla tedavi etme ve kötü ruhlardan arındırma için kullanmışlardır. Yüzerlik otu ile ateşin temizleyici gücünden de yararlanarak Türk halkları arasında yaygın bir korunma yöntemi olarak kullanılmaktadır.

Yüzerlik otunun tedavi etmek ve nazardan korunmak için uygulandığı pratiklere şunları örnek verebiliriz:

“Farsça “isfend” olarak bilinen üzerliğin siyah tohumları göz yaralarına buhur olarak uygulanır ve bu ot halk arasında göz ilacı olarak kullanılır. Küçük bir çocuğu ilk kez görenler çocuğa nazar değmemesi için elbiselerinden bir iplik çıkararak bunu isfend dumanında islerler. İsfend siyah renkli tohumları göz yaralarına buhur gibi sürülen ve Türkçede üzerlik tohumu olarak bilinip nazar değmesin diye kullanılan bitkidir. Kelkit (Gümüşhane) yöresinde, nazar otu olarak adlandırılıp, tohumundan macun yapıldığından söz edilmektedir. Çiğ olarak yendiğinde astım-bronşitte, basur, adet söktürücü, baş ağrısı, nefes darlığına iyi geldiği ve iltihap kuruttuğu belirtilir. Bahar alerjisi için buharı çekildiği çignenerek yenirse hemoroide faydalı olduğu bildirilmektedir” (Kaplan, 2020: 425-426). Türkiye’de yukarıdaki tedavi yöntemleri ve nazardan korunmak için yapılanlara baktığımızda yüzerlik otunun halk arasında birçok hastalığın tedavisinde ve nazardan korunmak için sıkça kullanıldığını görmekteyiz. Bu da bize yüzerlik

otunun ne kadar farklı kullanım yönleriyle birlikte ne derece kullanışlı olduğunu gösterir.

Kazak halkının günlük yaşamına baktığımızda ise adraspan (yüzerlik otu) hemen hemen her alanda karşımıza farklı kullanım ve tedavi yöntemi olarak çıkar. Kazak halkı göçebe yaşamın getirdiği birtakım etkiler ve inançlar doğrultusunda nazardan korunmak, kötü ruhlardan arındırmak ve hastalıkları tedavi etmek amacıyla adraspan otunu kullanmıştır. Bu kullanım alanları evler, iş yerleri, pazar, üniversite ve bazı ritüellerdir.

Adraspan, kötü ruhlardan korunma olarak Kazak halkının gündelik yaşamında çok sık başvurduğu korunma yöntemidir. Örneğin, Güney Kazakistan bölgesinde halk perşembe günlerinde evlerini adraspan ile tüsüler ve kötü ruhlardan arındırır. Bugünün dışında başka zamanlarda da evlerini, iş yerlerini, dükkanlarını vb. yerleri adraspan ile tüsüledikleri görülmektedir. Ayrıca pazarda halk arasında elinde adraspan otunun yanık haliyle dolaşan ve elindeki adraspan otunun dumanıyla insanları temizleyen veya tezgahlarının üzerinde gezdirerek temizleme işlemi yapan çok kişi vardır.

Bu örneklerden başka olarak adraspan otu ile girip tedavi edildiği de görülmektedir. Türkistan bölgesinde halk girip olan kişileri adraspan otunu yakıp onun dumanı ile tüsüler ve daha sonra onun kötü ruhlardan uzaklaştığına ve hastalıktan kurtulacağına inanmaktadır. Bir de insanların işlerin ters gittiğinde, başında bazı dert veya problemler olduğunda da adraspan otu ile tüsülediklerini görmekteyiz.

Yukarıdaki verdiğimiz örneklerin yanında Kazak halkının evlenme geleneği içerisinde de adraspan önemli bir rol oynamaktadır. Düğün bittikten sonra damat ilk defa kız tarafının evine geldiğinde “esik aşar” geleneği ritüeli uygulanır. Bu gelenekte dikkat çeken durum ise adraspan otunun üzerine yağ damlatılarak damadın evin kapısından içeri girmeden tüsülenmesidir. Bu duruma şu örneği verebiliriz:

“Kazak halkının düğün sonrası geleneklerinden birisi de düğünden sonra gelin ve damadın kızın evini ziyaret etmesidir. Bu ziyarette esikten (kapı eşigi) ilk defa içeriye girecek olan damat kız tarafından bir kişinin önceden hazırlanan adraspan (yüzerlik otu) konulmuş kaba yağ damlatır. Bu gelenekte adraspan damat kapıya yaklaşınca yengelerin birisi tarafından yakılır ve damat içeriye girerken onun üzerine yağ damlatılır. Damat eve girerken sağ ayağı ile girer ve adraspan ile tüsülenerek temizlenir” (Çetin, 2021: 398).

Yüzerlik otu ile ilgili uygulamalara bakıldığında her iki halkın da yaşamında ne kadar farklı ve önemli kullanım yerleri ile tedavi yöntemindeki rolü görülmektedir. Nazardan korunmanın yanında hastalıktan da korunmak için her iki halk da yüzerlik otundan faydalanmıştır. Ancak bazı uygulama şekillerinde ve tedavi yöntemlerinde farklılıkların olduğu da görülmektedir. Bu da yaşanan süreç içerisinde her iki halkın da kendi kültür yapısı içerisinde yüzerlik otunun kullanım alanlarının yeniden şekillenmesinden kaynaklanmaktadır diyebiliriz. Ancak

yüzerlik otunun kötü ruhlardan temizleme durumu günümüzde her iki halkta da ortak amaç doğrultusunda kullanıldığını göstermektedir.

Her iki halkta kullanılan ortak halk hekimliği tedavilerinden biri de sülük ile kötü kanı emerek temizlemedir. Türkiye’de sülük ile tedavi olarak bilinirken Kazakistan’da “Girudoterapiya” adıyla da bilinmektedir. Bu tedavi yöntemi ile insanlar vücutlarındaki sorunları yerlere sülükleri yapıştırarak onların pis kanı emmesini sağlar ve böylece hastalığı tedavi etmeye çalışır. Hacamat yöntemiyle benzerlik göstermektedir. Fakat buradaki yöntemin daha az acı verdiği söylenmiştir.

Yukarıda Türkiye ve Kazakistan’ın hastalıkları tedavi etmek veya bazı kötü ruhlara karşı kendilerine korumak için halk hekimliği üzerine verdiğimiz örnekleri çoğaltabiliriz. Bütün bunlardaki ortaklıklara ve uygulanma şekillerine baktığımızda ortak kültür kökenine sahip olmamızdan kaynaklandığı açıktır. Burada verilen örnekler üzerinden halkın yaşamını sürdürmesi, sağlığını koruması, kötü ruhlara karşı korunma düşüncesi birçok halk hekimliği tedavisinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Biz de bunlardan ortak olanlardan bazıları inceledik.

Sonuç

Türk kültürünün yayılma alanlarına bakıldığında bozkırın uçsuz bucaksız yerlerinde, farklı iklim ve coğrafyalarda olduğu görülmektedir. Bu bölgelerde birçok Türk devleti kurulmuş ve farklı medeniyetlerle etkileşimler olmuştur. Türk halkları yaşadıkları bozkır hayatında gündelik yaşamlarını sürdürmek, hastalıklara karşı korunmak ve bazı hastalıkları tedavi etmek, kötü ruhlardan korunmak için bazı bitki türlerinden yararlanmışlardır. Bu bitkileri yaşamları boyunca deneme yanılma yöntemleri ile öğrenmiş ve hayatlarının farklı alanlarında yaşamlarını kolaylaştırmak amacıyla kullanmışlardır. Modern tıp yöntemlerinin ve teknolojinin olmadığı o zamanlarda diğer insanlar gibi Türk halkları da yaşadıkları bölgelerdeki bitki türlerinden yararlanarak hayatlarını sürdürmüş ve kendilerini korumayı bilmişlerdir. Zamanla yaşanan coğrafi ve kültürel değişiklikler sonucunda farklı bölgelerde yerleşip yaşamını sürdüren Türk halkları kullandıkları halk hekimliği pratikleri bakımından birçok noktada benzerlik göstermektedirler. Bunun da sebebi yukarıda da bahsettiğimiz gibi ortak kültür kökenine sahip olmaktır. İşte bu ortak kültür kökenine sahip olan Türkiye ve Kazakistan halkının gündelik yaşamlarını sürdürmek ve zararlı ruhlardan korunmak için uyguladıkları halk hekimliği pratikleri ortaklık göstermektedir. Ortak tedavi yöntemlerini uygulamaları her iki halkın ortak kültür geçmişinin ve deneyimlerinin izlerini barındırmaktadır. Bu çalışmadaki ele alınan örneklerle de bakıldığında her iki halkın uyguladığı yöntemlerin aynı olduğu sadece bazı kullanım alanlarında farklılıklar olduğu ortaya çıkmıştır. Gebe kalmak isteyen kadınların yaptıklarında, hacamat, kupa çekme, yüzerlik otu ile tedavi etme ve korunma gibi halk hekimliği uygulamalarının benzerlikleri görülmüştür. Bu ortaklıklar daha farklı örneklerle çoğaltabiliriz. Sonuç olarak ortak kültür geçmişine sahip olan bu iki halkın modern

tıp yöntemlerine ilaveten uzun yıllar deneyimleyip geliştirdikleri halk hekimliği tedavi yöntemlerinin ortaklık ve benzerliklerinin çok olduğu görülmektedir.

Kaynak Kişiler

Ercan, Arınbayev (1991) yaşı 31. Çimkent / Kazakistan, Üniversite Öğrencisi (Doktora), Ankara.

Ziyoda, Khalmatova (1989) yaşı 33, Türkistan / Kazakistan, Üniversite Öğrencisi (Doktora), Ankara.

Şakizat, Kabilbaeva (1966) yaşı 56. Türkistan / Kentav, Üniversite Mezun.

Amangül, Nurjanbayeva (1935) yaşı 87. Türkistan / Sozak köyü, İlkokul Mezun.

Kasiyet, Joldıbayeva (1959) yaşı 63. Türkistan / Kentav, Ortaokul Mezun.

Kaynaklar

Ashirkhaova, K. (2021). Kazak Halk Hekimliğinin Kaynağı, *Folklor-Edebiyat Dergisi*, S. 27, s. 101-118.

Eroğlu, R. ve diğer (2017). Kırsal Alandaki Kadınların Doğum-Doğum Sonu Dönemle İlgili Geleneksel Uygulamaları: Karaksi Örneği, *Folklor / Edebiyat Dergisi*, C. 23, S.90, s. 179-196.

Çetin, H. (2021). *Türkiye ve Kazakistan'daki Geçiş Dönemlerinin (Doğum-Evlenme-Ölüm) Karşılaştırmalı İncelemesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 398.

Kaplan, M. (2020). Halk Hekimliğinde Holistik/Bütüncül Yaklaşım: Üzerlik Otu (Peganum Harmala) Örneği, *DTCF Dergisi*, S. 60, s. 415-430.

Karataş, H. (2021). Türkiye'de Halk Hekimliği Uygulama Alanında İki Ekol: Şifacılar ve Hekimler, *Folklor-Edebiyat Dergisi*, S. 105, s. 81-100.

Kayabaşı, O. (2013). *Taşeli Yöresi Geçiş Dönemleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 18-38.

Sever, M. (2004). Türk Halk İnançlarında ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Meyve, *TÜBAR Dergisi*, S. 16. s. 95-109.

Şimşek, E. (1994). Türk Folklor ve Halk Edebiyatında Elma, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 15, s.

Yalçınkaya, F. (2019). Halk Hekimliğinde Sağaltma Yöntem ve Teknikleri, *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 70-80.

ANADOLU'DA VE SİBİRYA'DA ŞAMANLIĞA DAYALI HALK HEKİMLİĞİ

Uzm. Mehmet Gültekin

Arıkan Yılmaz Dim Mesleki Teknik Anadolu Lisesi,
Alanya/ TÜRKİYE

Öz

Bu çalışma üç konuyu ele almaktadır. İncelemede, Anadolu Şamanlığı ve Sibirya Şamanlığı karşılaştırılmış ve bu iki Türk bölgesinin Şamanlığa dayalı hasta iyileştirme yöntemlerindeki ortak yanları ortaya konmuştur. Konya'nın Bozkır ilçesinde günümüzde yaşamakta olan Kamlık kökenli hasta iyileştirme yöntemleri ele alınmıştır. Bu yöntemler ele alınırken bunların Kamlık inancındaki su, ateş, ağaç, demir, dağ, gök, hayvan kültleri ile olan bağları üzerinde durulmuştur.

Makalenin diğer bölümünde Kam kişilerin hasta iyileştirme yöntemleri ele alınmıştır. Bu çalışmada, Güney Sibirya'daki Kamların hasta iyileştirme yöntemleri birinci kaynaktan verilmiştir. Güney Sibirya'daki Kam ritüelleri ele alınırken, bu ritüellerin Konya'nın Bozkır ilçesinde yaşayan bazı yöntem ve ritüellerle bağı kurulmuştur. Tütsüleme, ağaç kültü bağlantılı hasta iyileştirme yöntemleri, kötü ruhları kaçırmak ya da nazar korkusu ile davul, çingirak gibi gereçlerle gürültü yapmanın da içinde olduğu bazı ortak ritüeller, köken olarak Kamlık inancı bağlamında değerlendirilmiştir. Birbirine 6000 km uzaklıktaki iki ayrı Türk yurdunda yaşayan Türklerin, sözü edilen hasta iyileştirme yöntemlerinin ortak atalara, ortak dine, ortak köklere ait olduğu da vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Şamanizm, Anadolu, Sibirya, Şaman, Kam

АНАДОЛЫ МЕН СІБІРДЕГІ ШАМАНДЫҚ ХАЛЫҚ ЕМШІЛІГІ

Аннотация

Бұл мақалада үш мәселе қарастырылады: Анадогыдағы шамандық іздері мен Сібір шамандығы; олардың ортақ ұқсастықтары және олардың салыстыру барысында түркі халықтарының шаманизмге негізделген наукастарды емдеу әдістерінің ортақ тұстары. Конья қаласы Бозқыр ауданындағы бақсылық негізден шыққан наукастарды емдеу әдістері талқыланады. Бұл емдеу тәсілдерін талқылау барысында олардың бақсылық сеніміндегі су, от, ағаш, темір, тау, аспан және жануарлар культімен байланысына назар аударылды.

Мақаланың негізгі бөлімінде бақсылардың наукастарды емдеу әдістері талқыланады. Зерттеу жұмысында Оңтүстік Сібірдегі бақсылардың наукастарды емдеу әдістері негізгі дереккөз ретінде алынды. Оңтүстік Сібірдегі бақсылық туралы сөз қозғағанда, бұл ғұрыптардың Коньяның Бозқыр ауданындағы кейбір емдеу әдістер мен ырымдарына қатысты екендігі анықталады. Түгіндету (түгінмен емдеу), ағаш культімен ауруларды емдеу

әдістері; барабан және қоңырау сияқты құралдармен дыбыс шығару жаман рухтарды қуу, көз тиюден арылту, қорқынышты кетіру секілді бақсылық сенімі негізіндегі ритуалдар қарастырылды. Сондай-ақ, бір-бірінен 6000 шақырым қашықтықта орналасқан екі бөлек түрік мемлекетінде өмір сүретін туыстас халықтардың жоғарыда аталған науқасты емдеу әдістерін қарастыру нәтижесінде бұлардың түп тамыры, дүниетанымы, тамыры ортақ екендігі ашықталады.

Кілт сөздер: шамандық, Анадолы, Сібір, шаман, бақсы

FOLK MEDICINE OF ANATOLIA AND SIBERIA BASED ON SHAMANISM

Abstract

This study addresses three issues. In the review, Anatolian Shamanism and Siberian Shamanism were compared and the common aspects of these two Turkish regions in patient healing methods based on Shamanism were revealed. The treatment methods of patients originating from Kamlık living in Bozkır district of Konya are discussed. While discussing these methods, their ties with water, fire, tree, iron, mountain, sky and animal cults in Kamlık belief are emphasized.

In the other part of the article, patient healing methods of Kam people are discussed. In this study, patient healing methods of Kams in Southern Siberia are given from the first source. While discussing the Kam rituals in Southern Siberia, these rituals are related to some methods and rituals living in the Bozkır district of Konya. Some common rituals, including incense, tree cult-related healing methods, warding off evil spirits or making noise with tools such as drums and rattles for fear of the evil eye, were originally evaluated in the context of Kamlık belief. It was also emphasized that the aforementioned patient healing methods of the Turks living in two separate Turkish dormitories, 6000 km away from each other, belong to common ancestors, common religion, and common roots.

Key words: Shamanism, Anatolian, Siberian, Shaman, Kam

Giriş

Türklerin bilinen ilk dini ile ilgili adlandırma karmaşasına sosyal medyada her geçen gün bir yenisi daha eklenmekte olup bu din için en doğru adlandırmanın Şamanlık veya Kamlık / Kamcılık olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle bu çalışmada bu iki adlandırma kullanılacaktır.

Bu çalışmada anlatılacak olan hasta iyileştirme yöntemleri, günümüzde canlı bir biçimde Anadolu'da ve Güney Sibirya'da veya diğer Türk bölgelerinde yaşayan yöntemlerdir. Zaman zaman bu iki Türk bölgesindeki hasta iyileştirme yöntemleri arasında bağlantılar kurulup karşılaştırmalar yapılacaktır. Ancak konu çok kapsamlı olduğu için, burada belli başlı yöntemler değerlendirmeye alınmıştır.

Bu çalışmada, önem içerdiğinden dolayı, Sibirya ve Türk dünyasında bire bir Kamlardan edinilen bilgiler ve izlenimler de bulunacaktır.

“Şamanizm, milattan önceki devirlerden bu yana Türklerin ve çevrelerinde bulunan toplulukların, İç Asya ve Orta Asya’da yaşadıkları bölgelerde uyguladıkları, Şaman ya da Kam adı verilen din adamları aracılığıyla gerçekleştirilen bir inanç ve uygulamalar bütünüdür” (Çoruhlu, 2017: 17).

Şaman sözcüğü hem bu dine inanan kişilere hem de bu dinin rahiplerine verilen bir ad olarak karşımıza çıkmaktadır. “Şaman, insanları doğa ile barışık halde yaşamaya çağıran, canlı ve ruhu olan, doğayı tahrip etmeyi önleyen, zarar-dideleri iyileştiren (tıpkı otacı gibi), ruhların ağzı ile konuşan (tıpkı büyücü gibi), ritüelleri yöneten (tıpkı din görevlisi gibi) kişidir; kimseye benzemez, kimse de ona benzemez” (Bayat, 2006: 12).

Genel açıklamalar

Bugünkü inananları açısından, Şamanlık adı altındaki inanmalar bütününi din olarak görenlerle gelenek, kültür ve felsefe olarak görenler birbirinden ayrılmaktadır. Adlandırmadaki bu düşünce ayrımının türlü nedenleri olmakla birlikte, Sibiry’a da kendini Kamlık inancının inananı olarak gören kişiler, Şamanlığı bir din olarak görmektedir. Bu nedenle Şamanlık / Kamlık adı ile adlandırdığımız inanmalar bütünü bu çalışmada din olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada tümce içinde geçen Şaman, Şamanlık / Kam, Kamlık yazımlarının büyük sesle başlama nedeni budur.

“Bazılarına göre bir dini ifade eden bu terimin karşılık geldiği inanç sistemi, aslında İslamiyet, Hıristiyanlık, Budizm gibi tam anlamıyla teşekkül etmiş bir din değil; tanrılar, ruhlar ve insanlar arasında ilişki sağlayan bir sistem ve tekniktir. Başka bir görüşe göre ise bir din olmakla birlikte bu, onu tümüyle kavrayabilecek yeterli bilgiye sahip olmadığımızdan açıkça ortaya konulamamaktadır” (Çoruhlu, 2017: 17).

Günümüzün dünya Türkleri, hangi dine inanırsa inansın, atalarının dini olan Kamlık / Kamcılık inancından kalma gelenekleri yaşatmayı sürdürmüşlerdir.

“Türklerin zamanla kabul ettikleri dinler de (Maniheizm, Budizm, Hıristiyanlık, Musevilik, İslam) Şaman öğelerini Türk şuurundan silip atamamıştır. Şamanlık, yeni kültür çevresine ayak uydurarak yaşamını şöyle veya böyle bir şekilde sürdürebilmiştir. Takip ve yasaklar (Rus misyonerlerin Şamanları tutuklatıp cezalandırmaları, İslam’ın da bunlara batıl inanç demesi, Şamanların hor görülmesi gibi) Şaman unsurlarını gizli şekilde yeni dinlerin alt yapısına itmiştir ki bugün bunlar Türk geleneksel inancını oluşturmakta ve dini literatürlerde batıl inanç adıyla bilinmektedir (Bayat, 2006: 21).

Rus misyonerler tarafından Hıristiyan yapılmış olan Güney Sibirya Türklerinin bir kısmı, Müslüman olmuş Türklere göre Şamanlık inançlarını veya geleneklerini sürdürmede daha katı ve daha tutucudur. Bunun nedeni, Altay Türklerinin misyonerlik faaliyetleri sonucunda istemeyerek din değiştirmek zorunda kalmaları ve bu zorlamaların üzerinden henüz fazla zaman geçmediği için acıların ve sıkıntılarının unutulmamış olması olabilir. Unutulmamalıdır ki, Altay Türklerinin kayda değer bir kısmı, İslamlaşan Anadolu Türklerinden yaklaşık 800

yıl sonra atalar dinini bırakarak Hıristiyanlığa geçmişlerdir. Söz gelimi, Anadolu'da ateşe tükürülmez, işenmez, küle basılmaz, ateş su ile söndürülmez. Ancak Güney Sibirya'da bu sayılanlara ek olarak ateşe küçücük de olsa bir çöp dahi atılmaz. Onları tanımayan bir gezgin, Güney Sibirya Türklerinin yanında ateşe herhangi bir şey attığı vakit, bölge Türklerinin ona çok sert tepki vereceğini bilmelidir. Hatta öyle ki, Altay'da ateş çevresine oturulduğu zamanlarda (odulanar / odulanmak), ateşin çevresinde şişe, poşet, bardak gibi bir şey varsa Altay Türklerince onların da kaldırılması istenmektedir. Tüm bu hassasiyet od kültüründen gelmektedir. Çünkü od, Tanrı Ülgen'in kişilere bir armağanıdır.

Kamlık inancı, İslam'ı kabul eden Türkler arasında da –bu denli olmasa da– yaşamayı sürdürmüş, İslam öncesinde hasta iyileştiren Kamlar, Anadolu'da “ocak kültürü” olarak az da olsa farklılaşarak günümüze kadar ulaşmıştır. Anadolu'daki ocaklarda hasta iyileştiren kişiler, atadan el alarak bu görevi yerine getirmektedir. El alma yöntemi ile bu ocakların, Kam atalara kadar uzandığını söyleyebiliriz. Ayrıca kişiler, binlerce yıl boyunca kesintisiz bir biçimde Kamlardan ve onların süreği olan ocaklardan şifa bulmuş olmalı ki ocak kültürü, bugünlere kadar ulaşabilmiştir. Tam tersi, Kamlara veya ocaklara giden onlarca, yüzlerce, binlerce kişi, uzun zaman aralığında şifa bulmamış olsa, Kamlar ya da ocaklar bugüne kadar ulaşamazdı ve unutulur giderdi.

Türk tarihi açısından en önemli yerlerden biri olan Altay Cumhuriyeti'ndeki Kalbaktaş petroglif alanı, aynı zamanda Umay Ana kutsal yeridir. Buradaki kayalarda 1300 - 6000/8000 yıl öncesine tarihlendirilen Umay Ana çizimleri de vardır. Tanrıça Umay, kadın ve doğumdan sorumlu Türk tanrıçasıdır. Hatta Kalbaktaş'ın doğu ucunda dört metre uzunluğunda ve kuşbakışı bakıldığında insana benzeyen bir çukur alan vardır. Yağmur yağdığı zaman, çocuğu olmayan kadınlar bu suya girerler ve Kuday'dan çocuk dilerler. Bu da Kamlık inancında şifa aramanın her zaman Kamlarla sağlanmadığının bir göstergesidir. Çünkü Kalbaktaş'ta çocuğu olmayan kadınlar, Kam olmaksızın şifa aramaktadır. Anadolu'da da ocak olmaksızın şifa arama yöntemleri vardır ki bunlar aşağıda ele alınmıştır. Kalbaktaş'ta, otuzlu yaşlarda bir kadın kayaların üzerine çıkarak ve elindeki süt kabından sözü edilen su dolu alanın çevresine tahta kaşıkla saçarak ve ağıta benzer birtakım sözler bağırarak Kuday'dan çocuk dilemiştir. Kalbaktaş, ziyaretçisi bol bir yerdir. Bu tip kadınlar, törenini bitirene kadar görevliler kutsal alana kimseyi sokmamaktadır. Ayrıca Kalbaktaş'ta doğum yapan kadın petrogliflerini ve doğum yapan kadını kutsamaya gelen Kam çizimlerini de görmeniz mümkündür.

“Elbette, ana-tanrıça karakterinin şekillenmesi onun özüyle, hayat veren fonksiyonuyla belirlenmiştir. Bu yüzden o, en farklı halklarda olduğu kadar, komşu bölgelerde ve kültür tarihinin ve etnogenetik sınırların kesiştiği bölgelerde yaşayan halklarda yeteri kadar aynılık gösterir” (Sagalayev, 2020: 59). Sagalayev'in anlatımında da görüldüğü gibi, Umay Ene / Umay Ana, hayat verme yetisine sahiptir.

“Orhun-Yenisey yazıtlarındaki evren tasarımının varlığında önemli yer alan Umay kavramı, Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünde de korunmuştur. Ancak İslamiyet’in kabulü ve aradan geçen zaman farkı çocukların ve hamile kadınların koruyucusu Umay’ın bazı işlevlerinin unutulduğunu göstermektedir. Kaşgarlı, çok eski çağlardan kaldığı açıkça belli olan Umay kelimesinden ve inancından şu şekilde bahseder. “Umay, kadın doğurduktan sonra çıkan son.” Buna, çocuğun ana karnındaki eşi de denir. Devamında Kaşgarlı Mahmut, şu atasözünü verir: “Umayga tapınsa ogul bolur.” Semada yerleşen bu koruyucu ruhun işlevi, dünya modelinde yerle bağlantılıdır” (Bayat, 2007: 6).

Binlerce yıllık Umay-Ana petroglifleri, Umay Ana’dan söz eden bin yıl öncenin eserleri, günümüzde çocuğu olmayan kadınların Umay Ana’dan çocuk istemeleri, büyük, güçlü ve köklü bir dinin en büyük göstergeleridir.

1.Fotoğraf: Kalbaktaş petroglif alanından bir petrogliftir.

Burası aynı zamanda Umay Ene / Umay Ana kutsal alanıdır. Çizimde, ellerinde sopaları ve sopalarda bağlı bezlerle iki Şaman, doğum yapan kadını kutsamaya ya da kötü ruhları oradan uzaklaştırmaya gelmektedirler. Kadının bacak arasında yeni doğmuş bir çocuğu sembolize eden bir top görülmektedir. Kadının yan tarafında daha önce doğmuş olan çocuğunu sembolize eden bir top daha vardır. Bu çizim, ikiz çocuk isteyen bir kadının, kutsal yere işaret bırakması olarak da değerlendirilebilir.

2.Fotoğraf: Bu fotoğrafta, Kalbaktas'taki bir Umay Ana çizimi ve bu çizimin yanında Kuday'dan çocuk isteyen bir kadının saç töreninden kalma süt veya kımız lekeleri görülmektedir. Bu çizim incelendiği vakit, Umay Ana'nın üç bölümden oluştuğu, dolayısıyla çizimin Türk mitolojisindeki üç dünyayı sembolize ettiği de anlaşılmaktadır. Ayrıca Umay Ana'nın etek kısmındaki çizgi sayısının 12 olması da 12 kat yerin altını, yani Erlik'in dünyasını sembolize etmektedir.

3.Fotoğraf: Hem bu fotoğraf hem de önceki iki fotoğraf, Kalbaktas'ın, Umay Ene/Ana kutsal alanı olduğunu doğrular niteliktedir. Çünkü üç çizim de kadın, çocuk ve doğum ile ilgilidir.

Sözü edilen çocuğu olmayan kadınların yapmış olduğu dini ritüel, ihtiyaç duyulduğunda yapılan bir ritüeldir. Belli bir zamanı yoktur.

“Şamanist Türk kavimlerinin ayin ve törenlerini iki kısma ayırmak mümkündür: 1) Muayyen vakitlerde yapılması gereken ayin ve törenler; 2) Tesadüfi olaylar dolayısıyla yapılan özel ayin ve törenler. Muayyen vakitlerde yapılan ayinler, ilkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılan ayinlerdir ki bunların çok eski devirlerden beri yapılagelmekte olduğuna şüphe yoktur” (İnan, 1995: 97).

Eski Türk inanç sisteminden günümüze kadar gelen hasta iyileştirme yöntemlerini farklı bölümlerde sınıflandırabiliriz. Bu yöntemleri; su, dağ, ateş, ağaç, demir kültleri ile açıklanabilenler ve kutsal sayılar ile ilgili olanlar biçiminde ele alabiliriz. Kamlık inancında yapılan tüm ritüeller, Tanrı ile bağlantı kurmak için yapılmaktadır. İslamlaşan Türk toplumlarında günümüze kadar ulaşan bu ritüeller, Tanrı ile bağlantı kurma görevini görünürde yitirmiş, dini bir tapınma olmaktan çıkmış ve gelenek halini almıştır.

Söz gelimi, çocuklara nazar boncuğu olarak iğde ya da hurma çekirdeği ya da içinden ip geçirilmiş küçük bir iğde dalı parçası takılması ağaç kültü ile ilişkilendirilmektedir. Çünkü ağaç, tanrısaldir ve üzerinde ağaç parçası taşıyan çocuğu Tanrı gözetir. Tanrı, başta nazar olmak üzere o çocuğu, tüm kötülüklerden ve hastalıklardan korur.

Su, ateş, ağaç, dağ, gök ve atalar kültüne dayandırılan inanmaların ve bu inanmalara dayalı hasta iyileştirme yöntemlerinin kökenlerinin çok eski devirlere, Kamlığa dayandığı, genel bir kanıdır. Eski devirlerden beri yapılageldiğini bildiğimiz bu hasta iyileştirme yöntemlerinin kaynağını tarihlemek ise şimdilik olanaklı gözükmemektedir. “Şamanizm, erken devir Türkleri ve onların komşuları arasında çok daha eski çağlardan itibaren totemist inançlar, ata kültleri, hayvan kültleri, doğa kültleriyle birlikte görülmektedir... Türklerde en erken devirlerden

beri inanç sisteminin Gök-Yer-Su-Atalar şeklinde formüle edildiği anlaşılmaktadır.” (Çoruhlu, 2017: 17, 19)

Petroglif alanlarının tümü, kutsal alanlardır. Bu çizimler, rastgele her önüne gelen yere çizilen resimler değildir. Bu çizimlerin çok büyük kısmı dağların güneye bakan kısmında, bir kısmı da doğuya bakan kısmındadır. Dağların ya da kayaların batıya veya kuzeye bakan yüzlerinde petroglif görmek mümkün değildir. Bu tespit bile, petroglif alanlarının kutsal alanlar olduğunun bir kanıtıdır. İşte bu nedenle denilebilir ki, binlerce yıllık bu çizimlerin varlığı ve orada Kuday’dan çocuk dileyen günümüz Türk kadınının varlığı, 6 bin yıl önce de burasının tıpkı bugün olduğu gibi bir kutsal alan olduğunun kanıtıdır. Demek ki altı bin yıldır –belki 8 bin yıl- buraya gelip de Kuday’dan çocuk dileyen kadınların hepsi olmasa da kayda değer bir kısmı şifa bulmuş, çocuk sahibi olmuştur. Aksi halde, böylesine bir inanmanın 6000/8000 yıldır kesintisiz süregelmesi olanaklı gözükmemektedir.

Kamlık inancından gelen bu ve benzeri kültürlerin tümü, İslamlaşan Türk toplumlarında İslam ile harmanlanarak yaşamını sürdürmüştür. Çocuğu olmayan kadınların bazı türbelere ya da ulu ağaçlara bez bağlaması ya da ulu ağaçlara çivi çakması yöntemi ile Tanrı’dan çocuk dilemesi de Şamanik bir gelenektir. Çünkü Kamlık’ta ölen kişinin tini özgürleşir. Özgürleşen tin, yaşadığı yerlerde gezer, kemiklerini ziyaret eder, zaman zaman da Tanrı’ya gider. Türbelere bez bağlanmasının kökeninde, o türbede yatan kişinin tini, kendi kemiklerini ziyarete geldiğinde, orada bağlı olan bezi görecek ve bezi bağlayan kişinin dileğinden Tanrı’yı haberdar edecektir. Bu inanma, doğrudan doğruya atalar kültü ile ilgilidir. Kişi burada, ihtiyacı olan şifayı, atalar tini aracılığıyla bulduğu için ayrıyeten bir Kam kişiye gerek duymamıştır. Ocaksız yapılan bir ritüeldir.

Kamlık inancından günümüze kadar ulaşan Anadolu’daki hasta iyileştirme yöntemlerinin hemen hemen hepsine İslami öğeler eklenmiş ve bu inanmalar, Müslümanlaşan Türk toplumlarında, böylelikle tepki görmeden yaşayagelmiştir. Anadolu’da hastaya küllü ekme yedirme, hasta çocukları ağaç kökünden ya da devenin altından yedi kez geçirme, ağaca bez bağlama gibi Kamlık inancından gelen hasta iyileştirme yöntemlerinin İslami olduğu sanılmaktadır.

Kamlık inancında “kut”, Tanrı tarafından Kağan’a verilen yönetme gücüdür. Bu nedenle bütün Türk Kağanları -Osmanlı’nın ilk padişahlarına kadar- kendilerini mitolojik atamız olan Oğuz Kağan’ın soyuna dayandırmaktadır. Bilindiği gibi 2. Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra Harezmi bölgesine büyük bir Oğuz göçü başlamıştır. Bu göçün elbette pek çok nedeni vardır. Ancak en büyük nedenlerinden biri, Oğuz olmayan, dolayısıyla soyunu Oğuz Kağan’a dayandırmayan Uygurların yönetimi ele geçirmesi olmuştur. Yönetimin Uygurların eline geçmesinden dolayı, Tanrı “kut”unun olmadığı yerde durmak istemeyen Oğuz boyları, büyük kitleler halinde batıya göç etmeye başlamışlardır.

Aynı zamanda İslam öncesi Türk tarihinde, Türklerin yurt kurabilmeleri için “kut”lu Ötüken’i de almak zorunlulukları vardı.

İslam öncesi Türk topluluklarında Kamlar; hasta iyileştiren, otlardan ilaç yapan (otacı), şiir söyleyen (ozan) kişilerdi. Değişik törenlerle, bazen büyü ile

hastalarını iyileştiren kamlar, av törenlerine çıkmadan önce Kağanların sığır törenlerini (av törenleri), ölümlerde yağ törenlerini yerine getirmekte idi. Kam kişi, ölüm törenlerinde bulunmakta ve orada ölen kişi için davul çalıp tütsü yakıp sagular okumaktaydı. Kısacası, İslam öncesinde Kamlar, Türklerin her şeyiydi.

“Kut” kavramı Anadolu’da hala yaşamaktadır. Anadolu’daki neredeyse tüm köylerde Kamların devamı olan hasta iyileştiren ocaklar vardır. Bu ocaklar, Türklerin İslam’la tanıştığı bin küsür yıldır kesintiye uğramadan yaşayagelmiştir. “Kut”un, kamlara da Tanrı tarafından verildiği düşünülmektedir. Çünkü Tanrı kaynaklı olan “kut”, ancak kut sahibi kişiler tarafından yetkin bir kişiye devredilebilmektedir. Bu yüzden ocaklar, babadan çocuğuna, dededen torununa “el vererek” sürmektedir. “Kut” Tanrı’dan geldiği için, “kut” sahibi olmayan sıradan kişiler, kendini ocak ilan edemez. Anadolu’da görülen ocaklar arasında yılançık ocağı, demreği ocağı, sarılık ocağı, aydaş (aydaş = büyüemeyen çocuk) ocağı gibi ocaklar bulunur. Bu ocaklar, tıbbi olmayan birtakım yöntemlerle hastaları iyileştirmektedir. Sözü edilen ocaklardan bir tanesi iyileşebilmeniz için bir dal parçasını okur üfler ve o sopayı dört yolun kesiştiği yere atmanızı ister ki ağaç kültü ile ilgilidir; bir tanesi ekmeğe kül sarar ve yemenizi ister, bu da od kültü ile ilgilidir. Anadolu ocaklarından bir tanesi ise yaraya tükürür veya üfler ki, Tuvalı Kamlar da ağızlarına aldıkları suyu hastanın üzerine püskürtme ve hastaya üfleme yöntemlerini öteden beri kullanmaktadır. Bu yöntemi de su kültü ile bağdaştırabiliriz. Bu yöntemler -ilginçtir ki- çoğu zaman işe yaramaktadır.

Konya Bozkır İlçesindeki Ocaklar ve Bu Ocakların Şamanik Kökleri

Çarpık Ocağı

Bu hasta iyileştirme yöntemi, Bozkır – Dere Mahallesi’nde şu biçimde yaşamaktadır:

Bu ocak, çok ağlayan çocuklar için şifa dağıtır. Ritüeli ise şöyledir: Dam oluşunun aktığı yerde ya da beş yol göbeğinde çocuğun babasının sağ ayakkabısı ile çocuğun ağızına üç kere vurulur. Konya’nın Bozkır ilçesinin Avdan Ocağı, bu ritüelin gerçekleştirildiği yerlerden biri olarak bilinse de bu ritüelin belli bir ocağa ihtiyacı yoktur, burada yer önemlidir. Dam oluşunun aktığı herhangi bir yer, bu uygulamayı yapmak için yeterlidir.

Yüzü gözü yaralı çocukların yaralarının iyileşmesi için dört yol ortasına veya büyük kütüklere çivi çakılmaktadır. Böylelikle Tanrı ile doğrudan bağlantılı olan ağaca bir işaret bırakılmakta ve Tanrı’nın bu işareti görerek, çocuğun yaralarının farkına varması sağlanmaktadır. Ancak bu ritüelin de asli Türk inancı ile bağlantısı unutulmuştur ve gelenek olarak sürmektedir. Çivi çakılan kütük belirli bir kütüktür. En büyüktür, yalnızdır, kısacası tanrısallık ifade eder. Ağaç kültü ile doğrudan ilintilidir.

Kütük Dökme

Bu ritüel, Bozkır – Dere Mahallesi’nde şu biçimde yaşamaktadır:

Çocuğu doğan ailenin evinin önüne, evin erkeğinin akranları uzun odunlar getirmekte ve bu odunları çadır kurar gibi birbirine çatmaktadır. Daha sonra çocuğu doğan ev, kütük getirenler için kurban kesmekte ve komşularıyla ve kütük getirenlerle birlikte bu kurban yenmektedir.

Bu adet Bozkır – Dere Mahallesi'nin yakın geçmişine ait bir ritüeldir. Genellikle erkek çocuğu olmayan ailelerin istekleri gerçekleştiğinde bu ritüel gerçekleştirilmektedir. Kamlık inancındaki “ağaç kültü” ile doğrudan ilgilidir.

Bu ritüel, Bozkır ilçesinin Üçpınar Mahallesi'nde ise şu biçimde yaşamaktadır:

Kişinin erkek çocuğu doğduğunda veya uzun süre çocuğu olmayanların çocuğu olduğunda (şifa bulduklarında), köyün saygı duyulan yaşlı kişisi, çocuğu olan ailenin evinin damına çıkarak büyük bir kütüğü damdan aşağı atmaktadır. Burada derdine derman arayan kişi, dermanını bulmuştur.

İki ritüel de ağaç kültü ile ilişkilidir. Kamlık inancındaki kansız kurbanlardandır. Şamanlığa inanan Türklerde buna benzer ritüeller, dini amaçla Kamlar tarafından gerçekleştirilmektedir.

Aydaş Ocağı

Zayıf kalan, büyüemeyen çocuklara Konya Bozkır yöresinde “aydaş” denir. Aydaş ocağı, aydaşların götürüldüğü ocaktır.

Ocak dışında, devenin altından üç kere geçirilen çocukların da iyileşeceğine inanılır. Bu ritüel, hayvan kültürleri ile doğrudan ilgilidir. Her geçişten önce üç kere İhlas suresi okunur, toplamda dokuz kere İhlas suresi okunmuş olur. Bu dokuz sayısı da Şamaniktir. “Dokuzun İslami dönemdeki varlığı daha çok İslam öncesi Türk mitleri ve inanışlarındaki dokuzun öneminden kaynaklanır.” (Çoruhlu, 2017: 274) Kamlık inancına bağlı olan Türklerde en büyük Tanrı'nın göğün dokuzuncu katında oturduğuna inanılır. Farklı Türk toplumlarında Tanrı'nın oturduğu gök katına, yedinci veya on ikinci katı da denmektedir.

Yakın zamana kadar develeri ile Toros Dağlarındaki yaylalarına gelen Manavgat Yörüklerinin develeri, bu ritüellerin bugünlere kadar yaşamasını sağlamıştır. “Diğer birçok hayvan gibi deve de Türk mitolojisinde alp simgesi ya da bir ongundu. Özellikle buğra denilen erkek develer kahramanlar arasından töz olarak kabul ediliyordu... Tespit edilmiş bazı Şamanist tasavvurlarda Altaylı Kamlar tarafından, savaş ilahı Kızagan Tengere kırmızı yularlı erkek deve sırtında bir ilah olarak çağrılır” (Çoruhlu, 2017:216).

Çok ağlayan çocuklar, bedensel olarak gelişemeyen çocuklar, toprağın dışına çıkmış ağaç köklerinden üç kere geçirilir. Bu uygulama da üç kez tekrar edilir ki, çocuk toplamda dokuz kez ağaç kütüğünden geçirilmiş olur. Dere Mahallesi'nde, Yaka adlı yerdeki çitlembik ağaçlarının kökleri, yakın zamana kadar ocak olma görevini yerine getirmişti. Bu ağaçlara yakın zamanlara kadar bez de bağlanırdı. Bu da Kamlık inancındaki ağaç kültü ile doğrudan bağlantılıdır.

Ağaca bez bağlama

Anadolu'nun birçok yerinde hala gelenek olarak yaşayan bir Kamlık inancı kalıntısıdır. Kamlık dinine inanan Türkler, bu töreni yerine getirirlerken, kutsal

ağacın görünmeyen dokuzuncu katında Tanrı'nın oturduğuna inanırlardı. Tanrı aşağı baktığı zaman, bağlanan bezi görecek ve kişinin bir dileği olduğunu anlayacak ve o dilekten haberdar olan Tanrı, o kişinin dileğini yerine getirecektir. Günümüzde ağaçlara bez bağlama törenleri yine dilek dilemek için yapılır. Eski Türklerde olduğu gibi bugün de bez bağlanan ağaçlar tanrısaldır. Yani, ovada tek başına bir ağaç, ormandaki en büyük ağaç ya da en yüksekteki ağaç, bu ritüel için seçilir ki bu tip ağaçlar bu özellikleri ile tanrısallığı ifade eder.

Bıçak bırakırma

Bu gelenek, Bozkır – Dere Mahallesi'nde şu biçimde yaşamaktadır:

Mehmet adlı çocuğu olan yedi evden birer tane bıçak alınır. Hastanın hastalığına şifa olabilecek ocak adları bıçaklara yazılır ve toplanmış olan bu yedi bıçak, su doldurulmuş bir toprak kaba konur. Kabin ağzı kapatılır. Her gün bıçaklara bakılır ve ilk paslanan bıçak, o hastalığa şifa verecek olan ocağı işaret etmiş olur. Hasta, paslanan bıçakta belirtilen ocağa götürülür ve o ocakta şifa aranır.

Altay, Ulağan geçidindeki bös/calama “bez” bağlı ağaçlardan biri.

Bu inanma hastalığına şifa bulunamayan hastalar için uygulanan bir ritüeldir. Belli bir ocağı yoktur.

Bu inanmadaki yedi sayısı da Kamlık bağlantılıdır. Hangi ocağın doğru ocak olduğunu tespit edebilmek için bıçak kullanılması da demir kültü ile ilişkilendirilmektedir.

Deliler ocağı

Psikolojik rahatsızlığı, sara hastalığı olanların, akıl hastası olanların gittikleri ocaklardır. “Deli Hacılar Ocağı” bu hastalığın Konya, Bozkır, Dere Mahallesinde yaşamakta olan ocağıdır.

Bu gelenek, Bozkır – Dere Mahallesi'nde şu biçimde yaşamaktadır:

Hasta, ocağa getirildiği zaman ocak olan kişi, hastayı İslami dualarla, ayetlerle okuyup üfleyerek tedavi etmektedir. Bazen yalnızca hastayı okuyup üflemede bazen ise okunmuş su veya ekmeğe vermektedir. Hala yaşayan bir ocaktır. (Şükran GÜLTEKİN, Kişisel Görüşme, 2022)

İlancık (Yılancık) ocağı

Geçmeyen ağrılı hastalıklara şifa veren ocağa, “ilancık ocağı”denir. Daha çok kolda, bacakta, karındaki ağrılar olmak üzere vücuttaki her türlü ağrı için başvurulmuş ocaklardır. Konya'nın Bozkır ilçesinin hemen hemen her köyünde bu hastalığın ocakları günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Konya, Bozkır, Dere Mahallesi'ndeki Murat Koca, İlancık Ocağı olarak babadan, dededen gelen ocaklık geleneğini devam ettiren kişidir.

Bu gelenek, Bozkır – Dere Mahallesi'nde şu biçimde yaşamaktadır:

Ocak, hastanın ağrıyan yerini önce zeytinyağı ile iyice ovmakta, arkasından bir ustura ile ağrıyan yere birkaç çentik atmakta ve dualar okuyarak ağrıyan yere üflemedir.

Kafatası, kemik asma

Kötü ruhları korkutup yaşadığımız yerlere, bahçelere onların yaklaşmalarını engellemek için İslam öncesi Türk toplulukları; evlerin çatılarına, ağaç dallarına ya da sırıkların uçlarına hayvan kafatasları, boynuzları takarlardı. Günümüzde Kamalık inancına inanan Türk yurtlarında Altaylarda, Hakasya'da, Tuva'da ve Sibirya'daki Türk halklarında inanç olarak yaşayan bu ritüel, Anadolu'da yaşamını gelenek olarak sürdürmektedir.

Kamların evleri aynı zamanda hasta iyileştirme yerleridir. Bu nedenle Güney Sibirya'daki Kamların evlerinin Kinde, avlularında hayvan kafatası bulunmaktadır. Çünkü o kemikler, iyi ruhların orada dolaşmasını sağlamaktadır. Böylelikle Kamlar, hastaları iyileştirirken daha az kötü ruhla uğraşmaktadır.

Nazar da bilindiği gibi bir marazdır. Anadolu'da kafatası asma ritüeli, nazardan koruma maksatlıdır.

Kamlama ritüelleri ve Kamlama sırasında kullanılan malzemeler

Günümüzde Tuva Cumhuriyeti'nde Kamlar, hasta iyileştirici olarak bir doktor gibi devletin tanıdığı kişilerdir. “15 Ekim 1993 tarihinde Şamanizm, Kızılda bir başkanlık kararnamesiyle iyileştirici bir sağlık sistemi olarak ilan edildi, böylece, Şamanlık bir meslek olarak tanınmış oldu ve Şamanlar için yaşlılık ödenekleri ayrıldı” (Bapaeva, 2013: 20).

Kamların hasta iyileştirme törenleri sırasında hangi gereçleri kullandıklarını, hangi ritüelleri yerine getirdiklerini belirtmek gerekmektedir. Ancak, Sibirya'da turizm amaçlı Şaman görünümüne bürünen kişilerin sayısı da az değildir. Önem arz ettiği için hem Şamanlığa bağlı Altay'da hem de Lamaist Tuva'da gerçek Kamlarla olan tecrübelerin bu çalışmada ele alınması doğru olacaktır. Böylelikle bu çalışmada Şamanik ritüel olarak ortaya konan Anadolu'daki hasta iyileştirme yöntemlerinin bugün Şamanlığa bağlı olarak yaşayan Türklerin yaptıklarından pek de farksız olmadığı görülecektir.

Eliade, Şamanizm kitabı 275. sayfada şöyle söylemektedir: “Orta ve kuzey Asya’da Şaman’ın başlıca işlevi sihirle hastalıkları iyileştirmesidir(...) Şamanlığa göre hastalıkların iki türlü nedeni vardır. Biri hasta olan kişinin ruhunun çalınması veya kaybolmasıdır. Şaman, çıktığı tinsel yolculukla onun ruhunu bulur ve hastaya geri girmesini sağlar. Bir diğer hastalık nedeni ise hastaya sihirli bir nesnenin girmesi veya hastanın kötü ruhlar tarafından çarpılmasıdır. Şamanlar, Şamanlık görevlerini yerine getirirken o zararlı nesnenin çıkartılmasını veya kötü ruhların kovulması için Şaman ritüeli yaparlar” (akt. Gültekin, 2022: 158).

Gerçek bir Kam ile görüşmek çok zordur. Kamlar, başka ülkelerden gelen kişilerle görüşmek istememektelerdir. Kızıl’da, Enesay Irmağı kıyısında Toğar Sürün Oorjak adlı Kam kişinin hasta iyileştirme yöntemleri, Tuva Şamanlarının öteden beri kullandıkları yöntemleri kullanması bakımından kayda değerdir.

Kam kişi Oorjak’ın evinin girişinde iki at çakı (Tuva Türkleri at çakına buulaç “bağlaç” derler.), at çakılarının yanlarına bağlanmış hayvan kafatasları ve beyaz, mavi, kırmızı, yeşil renkli şerit şeklinde bolca bez bulunmaktadır.

Kızıl’da Kam Toğar Sürün Oorjak’ın evinin girişi ve Antalya, Akseki, Hüsamettinköy’de bir evin girişi. Kafatası ve boynuz asmak Sibiry’a da dini bir ritüel iken Anadolu’da Şamanik bir gelenektir.

Kam Oorjak’ın bahçesinde sıra sıra odaları olan tek katlı uzunca bir bina bulunmaktadır. Bu bina, odalarının birkaçında hastaların yattığı, hastane görünümüne sahip bir binadır. Kam Oorjak, kendisine tedavi için gelen hastalara ilk tedaviyi uygulamak için bu binanın boş bir odasını kullanmaktadır.

Kam Oorjak, mide rahatsızlığı olan bir kişiyi o odada tedavi ederken hastayı önce kuru ardıç dalları ile tütsülemekte daha sonra davulun tokmağını hastanın karnına sürterek tokmağı sağına doğru sallayıp hasta bölgeden aldığı kötü ruhları silkelemektedir. Bu işlemi defalarca yapan Kam Oorjak, arkasından kötü ruhları silkelediği yerde davul çalarak, kötü ruhları oradan uzaklaştırmaktadır. Arkasından gerçek bir ayı ayağı ile tüm bu işlemi yeniden yapan Oorjak, ayı ayağını defalarca hastanın karnına sürtmekte sonra ayı ayağını sağına doğru sallamakta ve tekrar kötü ruhları silkelemiş olduğu sağ yanına dönerek o tarafta davul çalmaktadır. Bapaeva, Fridman’dan şu biçimde aktarmaktadır: “Sık sık ayının postu ya da tırnaklı pençesiyle temsil edilen *ayı eeren*, en güçlü ruhlardan biridir.” (*eeren*: Tuva’da Kam’ın yardımcı ve koruyucu ruh betimlemelerindedir. – Ongundur) (Bapaeva,

2013: 18). Kam, sonra iki koluna da çingırak ve zillerden oluşan oldukça ağır demir yükleri takmakta ve büyük şingirtularla, demir ve zillerden oluşan çingırakları hastanın başında ve omuzlarında, hastaya da vurarak gezdirmektedir. Bu çok ağır demir yükünü, hastanın kafasına ve omuzlarına indirip kaldırmakta, sonra sağ yanına dönerek çingırakları orada sallayarak hastanın beyninden, başından, omuzlarından aldığı hasta edici kötü ruhları o yana silkelemekte ve sonra tekrar silkelediği kötü ruhları kaçırmak için aynı yerde davul çalmaktadır. Sonra hastayı tekrar tütsüleyen Kam Oorjak'ın bu hasta iyileştirme işlemi yarım saatten fazla sürmektedir.

Anadolu'da ay ve güneş tutulduğunda ziller, davullar, tenekeler çalınır, tüfekler patlatılırdı. Bu gürültü ile Kam Oorjak'ın hasta iyileştirirken yaptığı gürültünün amacı birdir: Kötü ruhları oradan uzaklaştırmak.

Kam Oorjak, kendisine yöneltilen “Tuva’da kişiler Lamaist. Siz sonradan mı Şaman oldunuz yoksa aileniz öteden beri hep Şamanlığa mı inanıyordu?” sorusuna şöyle yanıt vermiştir: “Siz de Müslümansınız, buradasınız işte. Bunun ne önemi var.” (Kam Toğar Sürün Oorjak, Kişisel Görüşme, 2019) Bu yanıt, Şamanlıkta tebliğciliğin / misyonerliğin olmadığını da kanıtı olarak değerlendirilmiştir.

Gorno Altay’da aslen Kan-Oozulu Altay Türkü Lamaist bir Şaman bulunmaktadır. Megedekov Yuriy Samaevich adlı bu Lamaist Şaman, hasta iyileştirirken davul kullanmamaktadır. Samaevich, davul kullanmama gerekçesini şu biçimde açıklamaktadır: “Davul kullanarak tedavi ettiğim hastalar ölmektedir.” Samaevich, hasta tedavisinde, Budistlerde görülen birtakım süslü demirler kullanmaktadır. Bu demirleri kişinin hasta olan yerine sürttükten sonra pirinç dolu kaba sokup çıkarmakta ve bu işlemi birkaç kez yinelemektedir. Son olarak, Kam Samaevich, yerinden kakmadan hastayı yanına çağırıp ardıç dalı ile hastayı tütsülemektedir. Bu işlem, on dakika kadar sürmektedir. Ona nasıl Şaman olduğu sorusuna ise, birkaç kere ölüp dirildiğini, dirilince kendinde bazı güçler hissettiğini ve böylelikle Şaman olduğunu belirtmiştir (Megedekov Yuriy Samaevich, Kişisel Görüşme, 2021).

Kaynaklar

- (Kişisel Görüşme, Kam Toğar Sürün OORJAK, Kızı/Tuva, 2019)
(Kişisel Görüşme, Megedekov Yuriy Samaevich, 2021)
(Kişisel Görüşme, Monguş Kenin LOPSAN, Kızı/Tuva, 2019)
(Kişisel Görüşme, Şükran GÜLTEKİN, Konya, 2022)
Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
Bayat, F. (2007). Kaşgarlı Mahmut'un “Divan-ü Lügati't-Türk” Eserinde Mitolojik Dünya Modeli ile İlgili Bazı Kavramlar, *Journal of Turkish Linguistics*.
Eliade, M. (2018). *Şamanizm*, Ankara: İmge Yayınevi.
Gültekin, M. (2021). *Çelebi Dergisi*, Gaziantep: s.155-167.
Günay Ü. ve Güngör H. (1997). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara: yayınevi:?

İnan, A. (1995). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: TTK Yayınları.

İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: TTK Yayınları.

DALA VILAYATINIŇ GAZETI'NDA MODERN TIP VE BAYTARLIK MESELESİ

Dr. Ridvan Chitilov
İzmir/Türkiye
ridvanchitil@gmail.com

Öz

Dala Vilayatınıñ Gazeti, Bozkır Vilayetinin merkezi şehri olan Omsk'ta Akmolinskiye Oblastniye Vedomosti isimli resmi Rus gazetesine askeri valinin emriyle ek olarak Rusça ve Kazakça 1888–1902 yılları arasında haftalık olarak çıkmış bir gazetedir. *Dala Vilayatınıñ Gazeti*, Kazak Bozkırı, Türkistan, İdil–Ural Boyu, Kırım, Kafkasya ve Sibirya'da takip edilmiş bir yayın organıdır ve bu geniş coğrafyada yaşayan birçok Kazak ve Rus aydınının yazıları bu gazetede yayımlanmıştır.

Dala Vilayatınıñ Gazeti, XIX. yüzyıldaki Kazakların kültürü, edebiyatı, dili, eğitimi, medeniyeti, basını, yaşayışı, örf-âdetleriyle, iktisadi ve ticari hayatı, ziraat, hayvancılık, modern tıp, baytarlık ve komşu halklarla olan ilişkileriyle ilgili geniş bilgiler içermektedir.

Bu çalışmada o dönemde çağdaş tıp ve baytarlık meselesiyle ilgili *Dala Vilayatınıñ Gazeti* sayfalarında çıkan yazılar ve haberler incelenip değerlendirilmiştir.¹⁶

Anahtar kelimeler: *Dala Vilayatınıñ Gazeti*, Kazak Bozkırı, Kazaklar, *Kirgizskaya Stepnaya Gazeta*, Modern Tıp, Baytarlık

«ДАЛА УАЛАЯТЫ» ГАЗЕТИНДЕГІ ЗАМАНАУ МЕДИЦИНА ЖӘНЕ ВЕТЕРИНАРИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

«Дала уалаяты» – 1888–1902 жылдар аралығында әскери губернатордың бұйрығымен Дала губерниясының орталық қаласы Омбы қаласында ресейлік «Акмолинский областные ведомости» ресми газетіне қосымша орыс және қазақ тілдерінде шығатын апталық газет. «Дала уалаяты» газеті – Қазақ даласында, Түркістанда, Еділ-Жайық бойында, Қырымда,

¹⁶ Bu çalışma, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Yavuz AKPINAR danışmanlığında Ridvan CHITILOV'un hazırlamış olduğu “*Dala Vilayetinin Gazeti*” Üzerine Bir Araştırma” adlı yüksek lisans ve “*Dala Vilayatınıñ Gazeti*”nin Kazak Türklerinin Modernleşmesindeki Rolü” adlı doktora tezlerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Кавказда, Сібірде өмір сүрген көптеген қазақ және орыс зиялыларының мақалалары осы газетте жарияланған.

«Дала уалаятында» XIX.ғасырдағы қазақтардың мәдениеті, әдебиеті, тілі, білімі, өркениетіні, баспасөзі, тұрмысы, әдет-ғұрпы, шаруашылық-сауда тұрмысы, егіншілік, мал шаруашылығы, қазіргі медицина, ветеринария ісі және көршілес халықтармен қарым-қатынасы туралы мол мағлұматтар берілген.

Бұл зерттеу мақаласында «Дала уалаяты» сандарында жарияланған сол кезде көтерілген медицина және ветеринария мәселелері туралы мақалалар мен жаңалықтарға шолу жасалады.

Кілт сөздер: Дала губерниялық газеті, Қазақ даласы, Қазақтар, Киргизская Степная газета, Заманауи медицина, Ветеринария

ISSUES OF MEDICINE AND VETERINARY MEDICINE RAISED ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER “DALA VILAYATINIŇ GAZETI”

Abstract

Dala Vilayatınıñ Gazeti is a Kazakh newspaper which was published biweekly by the order of the Russian military governor, in Kazakh–Russian between 1882 and 1902. It was published as a complement to the official Russian newspaper of Omsk, the central city of the Steppe province which was founded in the year 1882. It had a circulation throughout the Kazakh Steppe, Volga–Ural region, Crimea, the Caucasus and Siberia and many Turkic and Russian intellectuals contributed to it by their articles.

It contains paramount information about Kazakh culture, literature, language, education, civilization, print press, life, customs, economic life, agriculture, livestock farming, modern medicine, veterinary and relationship between their neighbour nations in the 19th century.

In this study, the articles and news about issue of contemporary medicine and veterinary medicine at that time, which were published on the pages of *Dala Vilayatınıñ Gazeti*, are examined and evaluated.

Keywords: Dala Vilayatınıñ Gazeti, The Kazakh Steppe, Kazakhs, Kirgizskaya Stepnaya Gazeta, Modern Medicine, Veterinary Medicine.

Giriş

Ruslar, 16. yüzyıldan itibaren Türk dünyasının topraklarını istila etmeye başlamıştır. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Rusya İmparatorluğu'nun sınırları, Çin sınırından Osmanlı Devleti sınırlarına kadar olan toprakları kapsayarak en üst sınıra ulaşmıştır. Ruslar, idaresi altına aldığı bu topraklarda zamanla kendi yönetimlerini kurmuş ve bölgede kendi sistemlerini uygulamıştır. Bilindiği gibi Rus ilerlemesinin hızlı olmasının nedenlerinden biri de o dönemdeki Türk devletlerinde yaşanan ilmi, içtimai ve iktisadi gerileme olmuştur (Akpınar 2013: 12).

Ruslar Kazak topraklarını 19. yüzyılın sonunda tamamen ele geçirmiştir. Bu ve geniş toprakları istila ettikten sonra kalelerini, yerleşim yerlerini, idari sistemlerini kurmuş ve Mujik olarak adlandırılan Rus köylülerini yerleştirmiştir.

Askeri bakan P. S. Vannovskiy 1882 yılında Batı Sibiryaya Askerî Valiliği'ni lağvederek Akmolaya ve Semey illerini ve o zamana kadar Türkistan Askerî Valiliği'ne bağlı olan Yedi Su illini birleştirerek Step Bölgesi'ni kurmuştur. Bu idarî yapıya Rusça Stepnoy Kray (Bozkır Bölgesi); Kazakça da Dala Vilayeti denilmiştir. Bu vilayetin merkezi Omsk şehriydi. Semey ili 1899 yılında tekrar Türkistan Vilayeti'ne bağlanmıştır (İsabay 2001: 131–132).

Bozkır Vilayeti kurulduktan altı sene sonra 1888 yılında askerî vali G. A. Kolpakovskiy'in emriyle *Dala Vilayatinin Gazeti* çıkarılmıştır. Bu sayede Rus yönetimi tarafından Kazak Türkleri için ayrı bir gazete yayın hayatına başlamıştır. *Dala Vilayatinin Gazeti* Kazak basın-yayın hayatında önemli yer edinmiştir. Çünkü gazetede yayımlanan yazıların çoğu o dönem için bir ilkti ve bir kısmı da ilmi çalışma olmuştur. Bu yazılar örnek niteliğinde olmuş ve Kazaklar arasında bunun gibi çalışmaların başlamasına sebep olmuştur (Chitilov 2013: 4).

Dala Vilayatinin Gazeti, 1882 yılında kurulan Bozkır vilayetinin merkezi şehri olan Omsk'ta çıkmıştır. Bu gazete, 1871 yılından itibaren yayımlanan *Akmolinskiye Oblastniye Vedomosti* (Akmolaya İlinin Haberleri) isimli resmi Rus gazetesine ek olarak askerî valinin emriyle Rus ve Kazak dillerinde haftalık çıkmıştır. *Dala Vilayatinin Gazeti*, 1 Yanvar [14 Ocak] 1888–12 Aprel [25 Nisan]¹⁷ 1902 yılları arasında yayımlanmıştır (*D.V.G.* 1888 No: 1; 1902 No: 12). Gazete haftada bir defa olmak üzere toplamda 704 sayı çıkmıştır.

Gazetenin çıkış sebebi, gazetenin daha ilk sayısında “*Dala Vilayatinin Gazeti–Osoboye “Pribavleniye” k “Akmolinskim Oblastnim Vedomostyam”* Bozkır Vilayeti askerî valisinin emriyle Kazak Bozkırı ve “Kirgiz”¹⁸ topluluğu idaresini ilgilendiren Rus yerel ve üst idarenin emir ve faaliyetleriyle “tuzem” [yerlileri, yani Kazakları] halkı bilgilendirmek amacıyla yayımlanmaktadır. Ayrıca Kazaklar arasında ülkenin tabiatı ile vatandaşlarının tarım (hayvancılık, çiftçilik, deş tokuş, ticaret vs.) ve manevi (âdet, efsane, masal, menkıbe, okur–yazarlığın geliştirilmesi vs.) hayat tarzıyla ilgili faydalı haberleri yaymayı amaçlamaktadır. *Dala Vilayatinin Gazeti–Özel “ek”* haftada bir kez cuma günleri çıkmaktadır. Daimi aboneler için abonelik fiyatı yıllık iki ruble, daimi olmayanlar için ise üç rubledir. Abonelik işlemleri Omsk şehrinde Akmolaya İl İdaresi'nin matbaasında yapılmaktadır.” şeklinde açıklanmıştır (*D.V.G.* 1888 No: 1).

Gazetenin redaktörlüğünü sırasıyla İ. Kozlov, K. Mihaylov, G. Abaza, A. Popov, D. Lavrov yapmıştır. Gazetenin Kazakça kısmının tercüme ve yayın işini ise Bozkır Vilayeti askerî valisinin baş tercümanı olan Sultan Eşmuhammed

17 Bu yazıda kullandığımız tarihler Rus Ortodoks takvimine göre olduğundan bunları Miladi takvime çevirmek için söz konusu tarihe 13 gün eklenmiştir.

18 Ruslar, Kazakları yanlışlıkla “Kirgiz” olarak adlandırmıştır.

Ablayhanov ve zaman zaman onun yardımcıları olan Dinmuhammed Sultan Ğazin, Rahimcan Düysebayev ve Bakiye Çalimbekov yürütmüştür.

Dala Vilayatınıñ Gazeti sayfalarında sosyal, kültürel, edebi ve benzeri konularda birçok Rus ve Kazak aydınının haber ve yazıları yayımlanmıştır. Bilimsel alanda folklor, etnografya, tarih, arkeoloji, modern tıp, baytarlık ve modern alanında birçok yazı, makale ve haber çıkmıştır. Bazı yazılar ilk defa yayımlanmıştır ve bu durum Kazaklar için bir ilk olmuştur.

Böylece Rus yönetimi tarafından Kazaklar için müstakil bir gazete yayın hayatına başlamıştır. *Dala Vilayatınıñ Gazeti*, Kazak Bozkırı, Türkistan, İdil-Ural, Kırım, Kafkasya ve Sibirya'ya kadar olan yerleşim yerlerine dağıtılmış ve okunmuştur. Yine bu geniş coğrafyada yaşayan birçok Rus ve Türk aydınının yazıları da bu gazetede yayımlanmıştır.

1888 yılının ilk sayısına ait bir örnek:

الادلايتى تىلگازىتى

قوسايب جىگدادان چىكارولش
آقبولا اوبلاستىك چىكاروب جورگان كارتىبىتى
ابىبى (رقم) نومرايلان*

ОСОБОЕ „ПРИБАВЛЕНИЕ“
кЪ
„АКМОЛНІСКИМЪ ОБЛАСТНЫМЪ ВѢДОМОСТЯМЪ“
№ 1.

اولكى چىكارولش جىلى ابىبى عنوارده ۱۸۸۸ ابىبى بلىتى*
ГОДЪ 1-го Января 1888 года
ПЕРВЫЙ

1894 yılının Rusça kısmına ait bir örnek:

КИРГИЗСКАЯ СТЕПНАЯ ГАЗЕТА

Особое приавленіе къ: Акмолинскимъ, Семипалатинскимъ, и Семибуцкинымъ Областнымъ Вѣдомостямъ.

„Степная Газета“ будетъ выходить еженедѣльно, по *Воскресеньямъ*

Подписка цѣна на „Степную Газету“ для обязательныхъ подписчиковъ *два рубля или двѣсти коп.*, а для необязательныхъ *три рубля* въ годъ.

Подписка принимается въ Омскѣ, въ Редакціи Газеты, при Канцеляріи Генералъ-Губернатора

Объявленіи принимаются по 15 коп. со строки въ 40 буквъ русскаго шрифта и съ переводомъ на киргизскій языкъ. За каждое повтореніе объявленія въ слѣдующіи номерамъ взимается по 10 коп. со строки.

№ 1
Г. Омскѣ, 2-го Января 1894 г.
№ 1.

1894 yılının Kazakça kısmına ait bir örnek:

Dala Vilayati Tirkaziti sayfalarında ele alınan konular, Rus siyasetine uygun olmuştur. Ancak gazetede çıkan haber ve yazılar, Kazakçanın yazı ve edebiyat dili haline gelmesinde büyük katkılar sağlamış ve Kazak basın-yayının hayatında önemli rol oynamıştır.

Dala Vilayati Tirkaziti her ne kadar haftalık ve resmi bir gazete olsa da o dönemde Kazakça yayımlanan gazete olmaması bakımından bir ilktir ve Kazak dili, tarihi, edebiyatı ve benzeri alanların oluşması ve gelişmesinde büyük katkılar sağlamıştır.

***Dala Vilayati Tirkaziti*'nde Modern Tıp Ve Baytarlık Meselesiyle İlgili Çıkan Yazılar ve Haberler**

Dala Vilayati Tirkaziti üzerine yaptığım incelemeler sonucunda gazetede yazı ve haberler arasında modern tıp, bunun önemi ve yaygınlaşması konusunda birçok yazının yayımlandığı tespit ettim. Bu yazılara göre o döneme kadar eski usul tedavi yöntemlerini kullanan Kazaklar, *Dala Vilayati Tirkaziti* vasıtasıyla tıp alanındaki yeni gelişmelerden haberdar olmuştur. Gazete idaresi, bölgede görülen hastalıklarla ilgili bilgiler vererek Kazakları bunlardan korunma ve tedavi yöntemlerinden haberdar etmiştir.

Örneğin “Kazakdın naçar taratkanı turada (Avrular cöninen baykağandı)– Обѣднѣніе Киргизовъ (Съ санитарной точки зренія)” [Kazakların fakirleşmesi (Sihhi açıdan)] (1890 No: 36) adlı yazıda, Kopal ilçesinin doktoru olan S. Kolbasenko tarafından kaleme alınıp *Vestnik Obşestvennoy Gıgiyeni* dergisinde yayımlanmış olan “Kırgızı Semireçenskoy Oblasti” adlı yazıdan, *Dala Vilayati Tirkaziti*'nda yapılan alıntıda Kazakların sağlık alanındaki geri kalmalarından söz edilmişti ve bölge halkını sağlık yönünden bilgilendirmek ve iyileştirmek gerektiği görüşü dile getirilmiştir.

“Gazétniñ osı nomerinde...–Въ настоящемъ номерѣ...” [Gazetenin bu sayısında] (1897 No: 15) başlıklı imzasız bir haberde ise, bölge valisinin teklifi üzerine Omsk Tıp Cemiyeti tarafından Kazaklar için “Veba Hastalığı ve Ondan Korunma Yöntemleri” hakkında Kazakça yazının yazılacağından haber verilmektedir. Aynı sayıda “Çuvmanıñ ne dért ékeni hem onan қалауға сақтанув турасы” [Veba Hastalığı ve Ondan Korunma Yöntemleri] (1897 No: 15) başlığıyla ve “Omsk Tıp Cemiyeti” imzasıyla yayımlanan sadece Kazakçası olan bu yazıda da veba hastalığı ve ondan korunma yöntemleri anlatılmıştır.

Ayrıca bölgede açılan sağlık okulları ve Rus tıp fakültelerinden mezun Kazakların bölgenin sağlık eğitiminde etkili olabilecekleri varsayılmıştı. Örneğin Pop Podofkin’in “Félşir çok bolğan...–Корреспонденция изъ Баянь-аула” (1895 No: 9) başlıklı yazısında, Tomsk üniversitesinin tıp fakültesinden mezun Aytbakioglu’nun Karkaralinsk (Karkaralı) ilçesine sağlık memuru olarak atandığı haber verilmektedir. Daha sonraki yazılarda da Aytbakin, sağlık ve çeşitli hastalıklarla ilgili yazılar yazmış, halkı bu konularda bilgilendirmeye çalışmıştı. Mesela Aytbakin, “Тағун-Çуме-Чума” [Veba] (1900 No: 1, 2, 3, 4, 5, 6) başlıklı yazı dizisinde veba hastalığı ve onun tedavi yöntemlerinden uzun uzun bahsetmiştir.

“Қırımдағы hanım Zaynap déген...–Уроженка Крыма мусульманка...” [Kırımlı Müslüman kadın...] (1897 No: 50) başlıklı haberde Kırımlı Zeynep Bulgakova’nın bayan tıp enstitüsüne kaydolduğundan bahsedilmişti. Böylece Kırım Tatarlarından örnek verilerek Kazak kızları arasında tıp eğitimi teşvik edilmeye çalışılmıştır.

Tıp eğitiminin yanında baytarlık eğitimi alan Kazaklar da vardı. Örneğin Yusuf Köpёyev’in “Сене özүмизден...–Считаемъ нелишнимъ...” [Yine içimizden...] (1890 No: 24) başlıklı yazısında, Pavlodar ilçesinin Akbetav yerleşim yerinden olan öğrencilerin tıp eğitimi ve Pavlodar ilçesinin Akkelin yerleşim yerinden olan öğrencilerin veterinerlik eğitimi aldıkları ve onların başarılarından ötürü duyulan memnuniyet anlatılmıştır.

Rus idaresinin Kazak topraklarında yayılmasıyla sağlık alanında da büyük bir gelişme yaşanmıştır. Bu gelişmelerin başında şüphesiz sağlık kurumların açılması ve yaygınlaştırılması gelmiştir. Bu alandaki gelişmeler gazete vasıtasıyla da duyurulmuştur. Örneğin “Бууруқдар cазілатın бөлегі, Ақ паdşамızдiñ бууруғі–Отдѣль Оффиціальный, Высочайшее Повелѣніе” (1897 No: 37) başlıklı yazıda Akmola, Semey Yedi Su illerinde açılacak olan sağlık ocaklarından haber verilmiştir. “Қırдағы дѣригерликди саға сөнге салғанı–По поводу преобразования врачебной части въ степныхъ областяхъ” [Bozkır eyaletlerinde tıbbi biriminin kurulması ile ilgili olarak] (1897 No: 38) başlıklı diğer yazıda ise, önceki sayıda (1897 No: 37) açılacağından bahsedilen sağlık ocaklarının her ilçede olmak üzere yaygınlaştırılacağı bildirilmiştir.

Kazakları sağlık, hekimlik ve baytarlık alanındaki durumu bilgilendirmek ve bu alanlara teşvik etmek amacıyla diğer gazetelerden birtakım yazılar alıntılanmıştır. Örneğin B. Navrızbayoғlı imzasıyla *Turgayskaya Gazeta*

gazetesinde yayımlanan bir yazı, *Dala Vilayatının Gazeti*'nde “Қазаққа дегерликдиң керекдиги—О Медицинской Помощи Киргизамъ Въ Степи” [Bozkırdaki Kazaklara tıbbi yardım hakkında] (1898 No: 28) başlığıyla yayımlanmıştır. Bu yazıda bozkırdaki Kazaklara sağlık hekimlik ve baytarlık alanında bilgiler verilerek halkın bu konulardaki çekinceleri ve batıl inançları ele alınmıştır.

Bir de gazetede çeşitli hastalıklar ve bunların aşıları hakkında yazılar da yayımlanmıştır. “Çiçek êkkenüvdiñ paydası—О пользѣ оспопрививанія” [Çiçek aşısının faydası] (1890 No: 26) başlıklı yazıda çiçek hastalığı ve Avrupa'da kullanılan tedavi yöntemlerden, “Қазақ халқının él içindeги навқасdı қалай émdevi тurasında—Болѣзни Киргизъ и народныя средства врачеванія ихъ” [Kazak halkındaki hastalıklar ve onların tedavi araçları] (1891 No: 24) başlıklı yazıda ise, Kazaklarda görülen “frengi” hastalığı ve Kazakların geleneksel tedavi yönteminden söz edilmiştir.

Otuncı Alcanof'un “Mal dértiniñ vaқtinde Қазақлардın нанғışдığи—О суетьрныхъ обрядахъ у киргизовъ во время эпизоотий” [Epiзootik sırasında Kazakların batıl ayinleri hakkında] (1895 No: 48) başlıklı yazısında bulaşıcı hastalıklar sırasında Kazakların sergiledikleri batıl törenlerden bilgi verilmiştir.

Bir de T. gumuzlu “Ne sebebdı şeşek êgü kérek—Почему непременно слѣдуетъ прививать оспу” [Çiçek hastalığını aşılamaқ neden önemlidir] (1896 No: 23) adlı yazıda, çiçek hastalığı ve aşısının faydasından; Ye. Kabekeyev'in “Dêrigerlikdiñ bizge kérekdiligi—Наши нужды въ медицинской помощи” [Tıbbi ihtiyaçlarımız] (1896 No: 28) adlı yazısında da Kazakların tıbbi yardıma olan ihtiyacı ve yaşаm tarzından kaynaklanan hastalıklardan bahsedilmiştir.

Kır Balası müstear ismini kullanan A. Bökeyhan, “Аçик hat hacılarға—Открытое письмо къ хаджамъ” [Hacılarla ачик mektup] (1900 No: 20) başlıklı yazısında, Akmola ve Semey illerinde her sene ortalama 100-120 kişinin Hacca hazırlıksız gittiklerinden dolayı veba hastalığına yakalandıklarından ve çektikleri sıkıntılardan söz ederek gazetede ki veba ile ilgili çıkacak yazıları takip edenlerin bu hastalıktan korunabileceklerini ifade etmiştir.

Graјdanin gazetesinden alınarak “Buyrıқdan başka sözdér, Badşah-ı aғzam hazeratlarınıñ êmiri boyunçe saylanmış kamisiyadarıñıñ көrsetmiş amal ilen dèri saқтанмақ üçün çume yaғni тағun dértunan hem oған қилатуғın аyla dèri cuғımtal тағun dértunan сақтık êtmek cönderi ilen—Отдѣль Неофициальный, Отъ Высочайше учрежденной комиссиі о мѣрахъ предупреждения и борьбы съ чумною заразоу” [Resmi olmayan haberler, Vebanın önlenmesi ve onun kontrol altına alınması ve önlemi için komisyonun majesteleri tarafından kurulması] (1900 No: 24, 25) başlıklı haberde, veba hastalığı ile mücadele için kurulan komisyon, çalışmaları, hastalığın görüldüğü yerler ve alınan neticelerden bilgi verilmiştir.

Dala Vilayatının Gazeti'nde sağlık alanında yayımlanan en dikkat çekici yazılar ise, Kazakların halk hekimleri olarak adlandırdıkları “Baksılar” ve bunların geleneksel tedavi yöntemlerini ачықlayan yazılar olmuştur.

Örneğin Baymurat Dosumbekoğlu'nun "Tavibler hem baksılar–Табибы и Баксы" (1894 No: 16) başlıklı yazısında geleneksel halk hekimleri olan "Tabip ve Baksılar"ın Kazaklara verdiği zararlardan bahsedilmektedir ve bu konuda Kazakların artık bunlara itibar etmemeleri istenerek halk bilgilendirilmiştir. Ayrıca yazıda "Tabip" olarak bazı Tatarların sağlık hizmetleri verdiği ve Kazakları kandırdıklarından da söz edilmiştir.

İkinci ve daha geniş bir yazı da O. A-[Ican]ov imzasıyla yayımlanmıştır. "Baksılar Duvanalar–Баксы и Дуаны" [Bakıcılar ve Divaneler] (1894 No: 36) başlıklı bu yazıda tarihçesi ta şamanlık dönemlerine kadar uzanan geleneksel halk hekimleri olan "Baksılar ve Duvanalar" hakkında ve onların tedavi yöntemleriyle ilgili geniş bilgi verilmiştir.

"Dëriger cërdemi–Врачебная Помощь" [Tıbbi yardım] (1895 No: 36) başlığıyla yayımlanan yazıda gazetenin daha önceki sayılarında, "Tabibler, Baksılar ve Duvanalarla" ilgili yayımlanmış yazılarla Kazakların biraz daha bilgilendirilmiş oldukları ve bunlara ücra yerlerdeki Kazaklar dışında pek kimsenin itibar etmediğinden bahsedilmiştir. Yazının devamında da modern sağlık memurların yetersizliği ve Omsk'taki sağlık okuluna yapılan teşvikler bildirilmiştir.

A. P-v imzasıyla çıkan "Kırdan këlgen habar–Вѣсти Изъ Степи, Какъ лѣчатъ баксы" [Bozkırdan gelen haberler, Bakıcıların nasıl tedavi ettikleri hakkında] (1896 No: 20) adlı yazıda, Zaysan ilçesinin V. Adli yerleşim yerinde hürmetli birinin kızının tedavisiyle ilgili ilginç bir olaydan bahsedilmiştir. Bu yazıda hasta kızın ilkin "Baksı" ve daha sonra da sağlık memuru tarafından nasıl tedavi ettikleri ve aralarındaki farklar Kazakların bilgisine sunulmuştur.

Dala Vilayatınıñ Gazeti'nde baksılarla ilgili Kazak yazarların verdiği bilgilerin yanında başka yazarlardan ve gazetelerden alınan yazılar da yayımlanmıştır. Örneğin G. A. Berg'in Taşkent'te çıkan *Russkiy Turkistan* gazetesinde yayımlanan "İz Sonnago Goroda" [Uykulu şehirden] başlıklı hatıra yazısında Kazak "Baksılarla" görüşme anıları iktibas edilmişti (1899 No: 33). Bu görüşme sırasında "Baksıların" hastayı tedavi etme süresi nakledilmiştir.

Son olarak da *Stepnoy Kray* gazetesinden alınan ve İ. K. S-v imzasıyla yayımlanan "Kırdağı Kazakınıñ dërigerliğı–Степная киргизская медицина" [Bozkırdaki Kazak tıbbı] (1900 No: 15, 16) başlıklı yazıda, bilimsel tıpa başvurmayan Kazakların "Baksılara" başvurmaya devam ettikleri ve onların verdiği zararlar dile getirilmiştir.

Sonuç

Dala Vilayatınıñ Gazeti, XIX. yüzyıldaki Kazak Türklerinin kültürü, edebiyatı, dili, eğitimi, medeniyeti, basını, yaşayışı, iktisadî, ticarî hayatı ve örf-âdetleri ve benzeri alanlarla ilgili geniş bilgiler içermektedir.

Dala Vilayatınıñ Gazeti yazar kadrosunda ilk Kazak yazarlar kuşağı yetişmiş ve ilk Kazak aydınları yazı tecrübelerini burada edinmişlerdir. Bunlar arasında Yusuf Köpeyev, Alihan Bökeyhan, Rahimcan Marsekov, Dinmuhammed Sultan Ğazin gösterilebilir.

Gazetede Rus ve Şark edebiyatı örnekleri yer almıştır. Başta Rus, Arap ve Fars edebiyatları olmak üzere Çağatay edebiyatından, Tatar ve Kazak halk edebiyatından çeşitli metinler Kazakça ve Rusça çevirileriyle yayımlanmıştır. Kimi eserlerin ilk Kazakça tercümeleri ilk defa *Dala Vilayatının Gazeti*'nda neşredilmiştir.

Böylece *Dala Vilayatının Gazeti* vasıtasıyla o dönemde Kazak bozkırında yaşanan birçok ilklerden, gelişme, haber ve yazılardan haberdar olabiliyoruz. Bu açıdan gazete hem Türk dünyasında hem de Kazak basın-yayın tarihinde çok önemli yere sahip olmuştur.

Sonuç olarak da *Dala Vilayatının Gazeti* sayfalarında sosyal meselelerden biri olan sağlıkla ve bayatlıkla ilgili yazı ve haberler bu gazete sayfalarında Kazakça ve Rusça yayınlanmıştır. Bu yazı ve haberler vasıtasıyla modern tıp ve bayatlıkla ilgili Kazaklara geniş bilgiler verilmiştir. Böylece *Dala Vilayatının Gazeti* vasıtasıyla modern tıp, sağlık bilgileri, hayvan hastalıkları ve bayatlık konusundaki yeni bilgi ve teknikler Kazak bozkırında yaşayan halka ulaşmıştır.

Dala Vilayatının Gazeti sayfalarında yer alan haber ve yazılar o dönemin en önemli meselelerin birçoğu hakkında somut veriler sunmuştur.

Kaynaklar

Akpınar, Y. (2014). *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 1, Roman ve Hikâyeleri*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Akpınar, Y. (2005). *Seçilmiş Eserleri: 2, Fikrî Eserleri*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Akpınar, Y. (2008). *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Алекторов А.Е. (1899). Из мира киргизских суеверий, Баксы, Казань.

Kara, A. (2007). (Kazak Türkçesinden çeviren) *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, İstanbul: Selenge Yayınları.

Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia*, Berkeley Los Angeles London: University of California Pres.

Атлас Азиатской России, Petersburg, 1914.

Dala Vilayatının Gazeti'nin 1888-1902 yılları arasındaki sayıların dijital koleksiyonu.

Издание Переселенческаго Управления Главнаго Управления Землеустройства И Земледѣля, *Атлас Азиатской России*, С-Петербургъ, 1914. [Arazi Yönetimi ve Tarım Genel Müdürlüğü İskân Dairesi'nin Yayını, *Asya Rusya'sının Atlası*, S.-Petersburg].

Беляева, Л. Н., Зиновьева, М. К., Никифоров, М. М. (1958-1961). *Библиография периодических изданий России 1901-1916, Том 1-4*, Ленинград. [Rusya Süreli Yayınların Bibliyografyası, 1901-1916].

Ebdikalik, K. S. (2004). "*Dala Ualayatının Gazeti*" *Jene Kazak Edebiyeti Meseleleri*, Avtoreferat, Almatı.

- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*, Ankara: TTK.
- Kazakistan Ultık Entsiklopediya*, I-X. Ciltler, (A-Ya maddeleri), Almatı, 1998-2007.
- Olcott, M. B. (1995). *The Kazakhs*, Stanford, California, Stanford University: Hoover Institution Press.
- Chitilov, R. (2008). “*Dala Vilayetinın Gazeti*” Üzerine Bir Araştırma, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Chitilov, R. (2013). “*Dala Vilayatinın Gazeti “nın Kazak Türklerinin Modernleşmesindeki Rolü*”, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi).
- Chitilov, R. (2016). *Dala Vilayatinın Gazeti*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (Uluslararası Hakemli Dergi), Sayı: 55, s. 377-402.
- Subhanberdina, U. (1996). *Dala Ualayatinın Gazeti: Mazmundalğan Bibliografyalık Körsetkiş*, 1888-1902, Almatı: Ğılım.
- Subhanberdina, U. Euesbayeva, P. T. (2003). *Türkistan Ualayatinın Gazeti, 1870-1882*, Almatı: Ğılım.
- Subhanberdina, U., Deuitov. S. (1995). “*Aykap*”, Almatı: Kazak Entsiklopediyası.
- Togan, Z. V. (1942–1947). *Bugünkü Türkili Türkistan ve yakın Tarihi*, İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri.
- Уралов А. Из истории медицинских учреждений Средней Азии эпохи Темуридов; К истории аптечного дела на средневековом Востоке; Бабаджанов А. Биографии учёных-медиков Средней Азии ОНУ. 1999, №1-2; 2001, №2, 3.
- Яворский И. (1889а). Опыт медицинской географии и статистики Туркестана [Часть 1. География]. СПб.
- Яворский И. (1899б) Опыт медицинской географии и статистики Туркестана [Часть 2. История, этнография, экономика]. СПб.

ИСТОЧНИКИ «КАНОНА ВРАЧЕБНОЙ НАУКИ» АБУ АЛИ ИБН СИНЫ

Каримова Сурайё Убайдуллаевна

Институт востоковедения им. Беруни Академии наук Республики Узбекистан
Ташкент / Узбекистан.
beruni1@academy.uz

Аннотация

Великий ученый-энциклопедист средневековья Абу Али Хусейн ибн Абдаллах ибн Сина (980-1037) в истории человечества больше известен как гениальный врач. Его обширные знания, передовые идеи и практические новшества нашли свое отражение в его знаменитой медицинской энциклопедии «Канон врачебной науки» (*Китаб ал-канун фи-т-тибб*), использованный в медицинской практике и образовании в качестве наиболее полного и фундаментального труда как на мусульманском Востоке, так и в Европе.

«Канон» разделен на пять книг, каждая из которых охватывает определенную область медицины с внутренней классификацией материала. Книга первая посвящена теоретическим вопросам медицины, как-то анатомия, здравоохранение, теория четырех соков (*хилт*) и натуры (*мизадж*). Книга вторая содержит сведения о свойствах 810 лекарственных средств растительного, минерального и животного происхождения, расположенных в порядке букв по *абджаду*. Лечебные свойства каждого лекарства представлены в дифференцированной форме согласно их действия на те или иные органы. В Книге третьей рассмотрены вопросы диагностики и лечения болезней всех органов “от головы до ног” согласно традиции средневековой медицины. Книга четвертая охватывает общие для всего организма болезни, вопросы косметики, хирургии, а также сведения о видах и действиях ядов. Книга пятая – подробная фармакопея, содержащая способы приготовления и применения составных, т.е. многокомпонентных лекарств.

“Канон” был завершен в 1024 году. Для его написания автор использовал обширную медицинскую литературу, созданную древнегреческими, римскими, сирийскими, византийскими, арабоязычными учеными в более тысячелетний период, но в труде Ибн Сина упоминает только имена авторов и очень редко указывает название источника.

В статье сделана попытка определить круг и количество авторов, использованных Авиценной письменных источников, идентифицировать их, а также показать его отношение к ним через их цитируемость во всех пяти книгах. В результате исследования установлено, что в “Каноне” упоминаются имена более 115 ученых, наибольшее количество из которых встречается во второй и пятой Книгах, посвященных вопросам фармакологии. Они условно разделены на три группы: ученые античности, врачи Джундишапурской

школы и арабоязычные авторы. Ибн Сина по многим вопросам медицины обращался к трудам античных врачей Галена (129-200) и Руфа (II в.), ссылки на которых имеются во всех пяти Книгах “Канона”, но наибольшее количество цитат приходится на Галена – 259, Диоскорида – 145 и Гиппократ – 91 раз. Установлено, что Ибн Сина также использовал медицинскую литературу врачей Джундишапурской медицинской школы (VI-IX вв.), одним из самых плодотворных представителей которой был знаменитый переводчик и врач Хунайн ибн Исхак ал-Ибади (808-873). Ибн Сина пользовался трудами более 30 арабоязычных авторов, среди которых встречаются имена знаменитых ученых-энциклопедистов Йаъкуба ибн Исхака ал-Кинди (ум. в 870) и Абу Бакра ар-Рази (865-925), но основную часть этой группы составляют сирийские врачи-переводчики, работавшие в Багдаде и Дамаске, которые создавали и свои оригинальные труды, в основном, по фармакологии.

Ключевые слова: Ибн Сина, Авиценна, “Канон врачебной науки”, античная медицинская литература, арабоязычные средневековые врачи.

SOURCES OF «THE CANON OF MEDICINE» BY ABU ALI IBN SINA (AVICENNA)

Abstract

The great polymath of the Middle Ages Abu Ali Hussein ibn Abdallah ibn Sina (980-1037) (Avicenna) in the history of mankind is better known as a brilliant physician. His vast knowledge, advanced ideas and practical innovations are reflected in his famous medical encyclopedia "The Canon of Medicine" (*Kitab al-qanun fi-t-tibb*), used in medical practice and education as the most complete and fundamental work in both Muslim East as well as in Europe.

The “Canon” is divided into five books, each of which covers a specific area of medicine with an internal classification of the material. The first book is devoted to theoretical issues of medicine, such as anatomy, health care, the theory of the four juices (*hilt*) and nature (*mizaj*). The second book contains information about the properties of 810 medicinal products of plant, mineral and animal origin, arranged in the order of letters according to *Abjad*. The medicinal properties of each drug are presented in a differentiated form according to their action on certain organs. Book Three deals with the diagnosis and treatment of diseases of all organs “from head to toe” according to the tradition of medieval medicine. The fourth book covers diseases common to the whole organism, questions of cosmetics, surgery, as well as information about the types and effects of poisons. Book Five is a detailed pharmacopeia containing methods for the preparation and use of compounds, i.e. multi-component drugs.

The “Canon” was completed in 1024. To write it, the author used extensive medical literature created by ancient Greek, Roman, Syrian, Byzantine, Arabic-speaking scientists over a period of more than a thousand years, but in the work by

Ibn Sina he mentions only the names of the authors and very rarely indicates the name of the source.

The article attempts to determine the circle and number of authors, and written sources used by Avicenna, identify them, and also show his attitude towards them through their citation in all five books. As a result of the study, it was found that the names of more than 115 scientists were mentioned in the “Canon”, the largest number of which is found in the second and fifth books devoted to pharmacology. They are conditionally divided into three groups: scientists of antiquity, physicians of the Jundishapur School and Arabic-writing authors. Ibn Sina, on many issues of medicine, turned to the works of the ancient physicians Galen (129-200) and Rufus (2nd century), references to which are found in all five Books of the Canon, but the largest number of citations falls on Galen - 259, Dioscorides - 145 and Hippocrates - 91 times. It has been established that Ibn Sina also used the medical literature of the physicians of the Jundishapur medical school (6th – 9th centuries), one of the most prolific representatives of which was the famous translator and physician Hunayn ibn Ishaq al-Ibadi (808-873). Ibn Sina used the works of more than 30 Arabic-speaking authors; among whom are the names of the famous polymaths Ya‘qub ibn Ishaq al-Kindi (d. 870) and Abu Bakr al-Razi (865-925), but the main part of this group are Syrian physicians - translators who worked in Baghdad and Damascus, who also created their own original works, mainly on pharmacology.

Key words: Ibn Sina, Avicenna, “Canon of Medicine”, ancient medical literature, arabic-speaking physicians of the Middle Ages

Введение

Ученый-энциклопедист средневековья Абу Али Хусейн ибн Абдаллах ибн Сина, известный в Европе как Avicenna (980-1037), написал по медицине более 50 научных трудов, главным из которых является «Канон врачебной науки» (*ал-Канун фи-т-тибб*). По охвату материала, содержанию и объёму этот труд можно назвать медицинской энциклопедией, в которой систематизированы все знания по теории и практике средневековой медицины.

«Канон» был написан на арабском языке между 1012-1024 годами, т.е. автор трудился над ним 12 лет. Конечно же фундаментальная книга такого объема и значения требовала от автора изучение и осмысление предшествующего огромного письменного материала и накопление практического опыта.

В этом капитальном труде Ибн Сина систематизировал все имеющиеся к тому времени медицинские знания, разбив их на пять больших тем (Книг): теория, простые лекарства (*Materia Medica*), частная патология, общая патология, сложные лекарства (*Фармакопей*). Во всех пяти Книгах встречаются имена предшествующих античных и арабоязычных ученых с различной частотой повторения, т.е. имена, например, Гиппократ, Архигена,

Руфа и Галена упоминаются во всех пяти книгах, а некоторых врачей – только по одной тематике.

В данной статье мы попытались определить круг и количество авторов, использованных Авиценной письменных источников, идентифицировать их, а также показать его отношение к ним через их цитируемость во всех пяти книгах.

Основная часть

Как было сказано выше, “Канон” состоит из пяти книг, первая из которых посвящена теоретическим вопросам: анатомии, здравоохранению, теории четырех соков (*хилт*) и натуры (*мизадж*), причинам и симптомам болезней (Абу Али ибн Сина, 1981). В этой книге Ибн Сина конкретно называет только семь имен (Гиппократ, Аристотель, Каритун, Руф, Архиген, Гален, и Хирон), а в остальных случаях ограничивается выражениями «некоторые люди», «древние мудрецы», «говорят», «философы», «врачи», «опытные индийские врачи». Из упомянутых ученых Хирон является героем древнегреческой мифологии, кентавр, обладающий всесторонними знаниями, в том числе и медицинскими. Он обучал искусству врачевания Асклепия (Эскулапа) – бога медицины в древнегреческой и древнеримской мифологиях¹⁹. В «Каноне» Хирон фигурирует как исцелитель одного из видов язвы, в последствии получивший название «язва Хирона» (Абу Али ибн Сина, 1981: 150).

Следует отметить, что имена Гиппократа (ок. 460-355 до н. э.) – великого древнегреческого врача, считающегося «отцом медицины», известных древнеримских врачей- современников Руфа и Архигена (умерли в 117 г. н.э.), знаменитого Клавдия Галена (129-200) – наиболее почитаемого арабоязычными авторами древнеримского врача, крупнейшего естествоиспытателя, встречаются во всех пяти Книгах “Канона”, но при этом Ибн Сина названий использованных им сочинений приводит крайне редко, например, в Книге первой в одном месте, касающегося кровопускания, соглашаясь с автором, он называет свой источник – “Книга об эпидемиях” Гиппократа (арабизированная форма Букрат) [1: 392]. Кроме названного труда, Ибн Сина также мог использовать и другие произведения Гиппократа, наиболее популярными среди которых были «Афоризмы Гиппократа» (*Фусул ал-Букрат*), переведенные на сирийский и арабский языки знаменитым переводчиком и врачом Хунайном ибн Исхаком (808-873) [7: 62]. В общей сложности имя Гиппократа в I томе упоминается 7 раз в разделах анатомии (строение костей) (Абу Али ибн Сина, 1981: 65), сохранения здоровья (польза

¹⁹ Хотя известный средневековый библиограф Ибн Аби Усайбиа считает Асклепия первым известным греческим врачом. Ibn Abi Usaybi'a. *Anecdotes and Antidotes. A Medieval Arabic History of Physicians*. A new translation. (2020). Translated by E. Savage-Smith, S. Swain and others. Oxford University Press, p. 53.

физических упражнений и чистоты воздуха) (Абу Али ибн Сина, 1981: 314, 363) и способов очищения организма (кровопускание и рвота) (Абу Али ибн Сина, 1981: 392, 393, 408). Наибольшее обращение к Гиппократу встречается в Книге третьей (40 раз), где разбираются вопросы частной патологии, т.е. описание и лечение болезней, случающихся во всех органах тела и в Книге четвертой (38 раз), посвященной общим для всего организма болезням, т.е. различного рода лихорадкам, повреждениям костей, язвам и опухолям, вопросам косметики. В Книге второй, где рассматриваются свойства 810 простых лекарств минерального, растительного и животного происхождения, а также в Книге пятой, представляющей собой полную средневековую фармакопею, имя Гиппократа упоминается всего по три раза (Абу Али ибн Сина, 1982: 115, 124, 253); (Абу Али ибн Сина, 1980: 74, 169, 173). Всего в «Каноне» автор обращается к Гиппократу 91 раз.

Судя по цитируемости, основным античным источником Ибн Сины были произведения Галена (араб. Джалинус). В «Каноне» названия трудов не указаны, в редких случаях можно встретить выражение «в одной из своих книг Гален...», но почтительное отношение автора к Галену заметно из эпитетов, с которыми цитаты включены в текст: «достойный мудрец», «достойнейший из врачей», «достойный муж» и т.п.

Гален написал около 400 трудов, из них сохранилось 117. В свое время Хунайн ибн Исхак составил список трудов Галена, переведенных на сирийский и арабский языки, включающий 129 названий, из которых 100 было переведено самим Хунайном. Около 50 сочинений Галена были переведены на сирийский язык предшественниками Хунайна ибн Исхака в VI веке (Абу Райхан Беруни, 1974: 71). Популярность и научная ценность сочинений Галена объясняется тем, что он был лучшим после Гиппократа теоретиком медицины и систематизировал достижения предшествующих античных авторов (Абу Райхан Беруни, 1974: 70).

Среди арабоязычных авторов очень популярна была книга Галена по лекарствоведению «Книга о простых лекарствах» (*Китаб ал-адвийа ал-муфрада*), посвященная свойствам однокомпонентных лекарств. Этот труд был неоднократно переведен на сирийский и арабский языки. Им пользовались знаменитые средневековые ученые, в числе которых Абу Бакр ар-Рази (865-925) и Абу Райхан ал-Бируни (973-1048) (Абу Райхан Беруни, 1974: 71, 94).

В «Каноне» ссылки на Галена встречаются 259 раз, из которых в томе I – 35 раз, томе II – 77 раз, томе III – 70 раз, томе IV – 49 и в томе V – 28 раз. Судя по цитируемости, можно предположить, что Ибн Сина привлекал к работе над «Каноном» не один труд Галена, а охватил его трактаты по теории медицины, лечебники и фармакологическую литературу. Что касается Руфа и Архигена, по всему тексту «Каноно» они упоминаются 25 и 15 раз соответственно.

Из античных ученых, помимо вышеназванных, Ибн Сина часто ссылается на древнегреческого врача Диоскорида (I в.) и александрийского врача Павла Эгинского (615-690). Диоскорид Педаний (араб. Диаскуридус) – ботаник, фармаколог и военный врач, часто цитируемый в средневековых мусульманских травниках и медицинских трудах, содержащих раздел о простых лекарствах. Его книга на греческом языке «О лекарственных средствах» (лат. *Materia Medica*) в течение более пятнадцати веков оставалась в руках дрогистов и врачей одним из авторитетных источников [8]. Она состоит из пяти частей, где описаны 750 простых лекарств минерального, растительного и животного происхождения (Абу Райхан Беруни, 1974: 65).

Эта книга впервые была переведена с греческого на арабский язык в IX веке в Багдаде Истифаном ибн Басилом (Стефан Базильский) и чуть позже этот перевод был отредактирован Хунаймом ибн Исхаком. Однако перевод Истифана страдал одним недостатком - в нем многие греческие названия лекарств были оставлены без перевода, что затрудняло его широкое практическое использование. Поэтому в X веке были сделаны ещё две новые редакции перевода Истифана ибн Басила. Первая – в Кордове (Испания) местными арабо-испанскими учеными, которые внесли ясность во многие оставленные без перевода термины. Другая редакция была выполнена в Самарканде Абу Абдаллахом ал-Хусайном ибн Ибрахимом ан-Натили, который позже стал домашним учителем юного Ибн Сины в Бухаре. В обработке ан-Натили многие греческие термины были заменены арабскими или персидскими эквивалентами. Этот перевод способствовал широкому распространению труда Диоскорида по всему мусульманскому Востоку и его популяризации. Многие известные средневековые мусульманские авторы арабских, персидских и тюркских медицинских трудов ссылаются на это сочинение Диоскорида. Арабский перевод книги Диоскорида назывался *Китаб ал-хашаиш*, *Китаб ал-адвийа ал-муфрада*, *Фи-л-хашаиш ва-с-сумум* и т.п. (Каримов, 1993: 37).

Ибн Сина ссылается на Диоскорида главным образом в Книге второй, где приводятся описания и свойства простых лекарств. При этом название сочинения он не указывает, однако сравнение материала этого тома «Канона» с другими фармакологическими трудами, где дается ссылка на Диоскорида, позволяет предположить, что Ибн Сина мог использовать вышеназванную книгу *Китаб ал-хашаиш*. В «Каноне» Диоскорид цитируется 145 раз (144 – в II томе, 1 – в III).

Павел Эгинский (араб. Булис) – считается последним представителем древнегреческой медицины. Долгое время жил в Александрии. Его перу принадлежит медицинская энциклопедия «Сборник по медицине» (*Китаб ал-куннаш фи-т-тибб*) компилятивного характера в семи частях, которая была переведена на сирийский и арабский языки Хунаймом ибн Исхаком (Абу Райхан Беруни, 1974:76). В «Каноне» имя Павла фигурирует 35 раз.

Кроме приведенных выше античных медиков, в «Каноне» встречаются ссылки также на выдающегося греческого врача Орибазия (араб. Аурибасийус; 325-402), одного из самых известных после Галена врачей на мусульманском Востоке (Абу Райхан Беруни, 1974:74). Его Ибн Сина цитирует 6 раз в II-IV томах (Абу Али ибн Сина, 1982: 582); (Абу Али ибн Сина, 1979: 262, 284); (Абу Али ибн Сина, 1980: 525, 542); (Абу Али ибн Сина, 1980: 551). Столько же ссылок встречается на не менее известного греческого хирурга Антилла (араб. Антилус; II век). Он упоминается в «Каноне» именно в части хирургических средств и процедур в III-V томах (Абу Али ибн Сина, 1980: 95, 173); (Абу Али ибн Сина, 1980: 246, 247, 255); (Абу Али ибн Сина, 1980: 180).

По сравнению с другими томами, очень много ссылок на античных врачей имеется в Книге пятой, т.е. в Фармакопее (*Карабадин* или *Акрабадин*), где в большом количестве приведены так называемые «авторские» рецепты различных составных лекарств, названных по имени своих создателей. Например, *тарйак* (антидот) Андромаха, глазное лекарство Эразистрата, *ийарадж* (слабительное) Филагрия и т.п. Большинство из них являются древнегреческими, древнеримскими, византийскими и александрийскими врачами. Всего в V томе упоминается свыше 80 имен, из которых более 50 – врачи античности, что указывает на то, что Ибн Сина был хорошо знаком с античной фармакологической литературой. Всего в «Каноне» приведены ссылки на более 70 древнегреческих и древнеримских авторов.

Наряду с античными авторами, в «Каноне» встречаются имена представителей Джундишапурской медицинской школы, которых в некоторых местах Ибн Сина обобщенно называет «хузистанцы» или Хуз.

Джундишапурская медицинская школа функционировала в городе Джундишапуре (перс. Гундишапур), основанном персидским царем Шапуром I (241-272) в Хузистане. В IV или V веках здесь возникла медицинская школа, основной костяк которого составляли прибывшие туда в конце V века по политическим причинам несторианцы, из Эдессы и неоплатоники из Афин. Она достигла своего наивысшего расцвета при Нурширване (531-579), превратившись в один из крупнейших центров науки на Востоке в результате слияния и взаимообогащения лучших традиций греческой, сирийской, персидской, среднеазиатской и индийской наук. С V века начались переводы лучших греческих медицинских трудов на сирийский язык и со временем здесь наблюдается развитие, в основном, медицинских наук, что и обозначило название этого центра как Джундишапурская медицинская школа. Здесь теоретические знания, основанные на греческой медицине, подкреплялись практическими занятиями, обогащенными лечебной практикой и корпусом лекарств восточной медицины, при этом особое значение придавалось роли и функции больниц (Каримов, 1993: 30, 31).

Из врачей Джундишапурской школы в «Каноне» Ибн Сина приводит имена двух членов семьи Бухтйешу – Джурджиса ибн Джибрила (ум. в 769) и

его внука Джбрила ибн Бухтйешу ибн Джурджиса (ум. в 828), его ученика Ибн Масавайха (777-857), Сабура ибн Сахла (ум. в 869), Хунайна ибн Исхака ал-Ибади (808-873) и его ученика Сахарбухта (IX в.). Они были выдающимися врачами своего времени и оставили заметный след в истории медицины, о чем свидетельствует тот факт, что все они в свое время были приглашены в столицу Арабского халифата Багдад и служили придворными врачами у аббасидских халифов. Там, в Багдадской академии Маъмуна (*Байт ал-хикма*), они в области медицины продолжили научные традиции Джундишапурской школы. Например, Джурджис ибн Джбрил заведовал Джундишапурской больницей, в 765 году был отозван в Багдад, где положил начало переводам греческих медицинских трудов на арабский язык (Абу Райхан Беруни, 1974:77). Его внук Джбрил ибн Бухтйешу служил у знаменитого визиря аббасидских халифов Джаъфара ал-Бармаки, затем и у самих халифов Харуна ар-Рашида и его сына Маъмуна. Он принимал участие в собирании греческих медицинских трудов и руководил их переводами (Абу Райхан Беруни, 1974:79). Следует отметить, что и другие вышеназванные врачи Джундишапурской школы принимали активное участие в переводческой деятельности в *Байт ал-хикма*. Работа в этом направлении была поставлена на постоянную основу, т.е. здесь была сформирована школа переводчиков по принципу учитель-ученик, который можно проследить в цепочке: Джбрил ибн Бухтйешу ибн Джурджис → Ибн Масавайх → Хунайн ибн Исхак → Сахарбухт. Из этой цепочки самым плодовитым переводчиком медицинских сочинений является Хунайн ибн Исхак ал-Ибади, который при халифе ал-Маъмуне возглавлял работы по переводу греческих трудов на сирийский и арабский языки. Им было переведено свыше 150 работ, среди которых большое количество произведений Галена, различные труды Гиппократы, Платона, Аристотеля, Диоскорида, Птолея, Орибазия и Павла. Кроме переводов Хунайну принадлежит около 100 оригинальных трудов по медицине, большинство из которых не сохранилось (Абу Райхан Беруни, 1974: 85-86). В «Каноне» имя Хунайна ибн Исхака встречается 16 раз, в основном, во II и V томах, посвященных лекарствам. Имена других хузистанцев фигурируют 48 раз, тоже главным образом, во II и V томах.

Что касается арабоязычных авторов, большинство из них составляют христианские врачи, сирийцы по происхождению, жившие в Багдаде и Дамаске. Они наряду с переводческой деятельностью создавали оригинальные труды на арабском языке, ставший к IX веку повсеместно государственным языком в халифате и языком науки. Всего в «Каноне» присутствуют имена более 30 арабоязычных врачей, на которых ссылается Ибн Сина. Среди них встречаются (хоть и редко) имена таких знаменитых ученых-энциклопедистов как Абу Йусуф Йаъкуб ибн Исхак ал-Кинди (ум. 870) – 15 раз, Абу Бакр Мухаммад ибн Закарийа ар-Рази (865-925) – 5 раз, а также некоторых известных врачей-переводчиков, служивших при дворе, например, как еврейский врач VIII века Масарджавайх, которого Ибн Сина

цитирует во II Книге 9 раз. Но следует отметить, что по цитируемости арабоязычные врачи уступают античным авторам. Это, по-видимому, объясняется тем, что, как и в философии, так и в медицине, Ибн Сина был сторонником учения древнегреческих ученых, поэтому в «Каноне» он предпочел использовать первоисточники, полагая, что более поздние арабоязычные труды могли быть компиляцией или же арабской редакцией медицинских сочинений античных авторов.

В I и II томах встречается редкое упоминание (4 раза) имени индийского врача Чараки (I в.), который назван также «индиец» (*хинди*).

Таким образом, разбор источниковой базы «Канона врачебной науки» Абу Али ибн Сины показал, что при написании своей медицинской энциклопедии автор использовал в общей сложности труды свыше 115 ученых, наибольшее количество из которых встречается во второй и пятой Книгах, посвященных вопросам фармакологии. В “Каноне” наблюдается преобладание ссылок на древнегреческих и древнеримских авторов – их общее количество составляет более 70, наиболее цитируемыми из которых являются Клавдий Гален – 259 раз и Диоскорид Педаний – 145 раз. Ибн Сина по многим вопросам медицины обращался к трудам представителей Джундишапурской медицинской школы – 64 раза. Из пяти цитированных ученых самой яркой фигурой является Хунайн ибн Исхак ал-Ибади. Среди более 30 арабоязычных авторов присутствует немало сирийских врачей-переводчиков. Возможно, что Ибн Сина мог пользоваться как их переводами, так и оригинальными трудами, главным образом по лекарствоведению. Исходя из вышеизложенного можно сказать, что «Канон врачебной науки» Абу Али ибн Сины стал продуктом гениального анализа, систематизации и синтеза богатого медицинского наследия более тысячелетнего доавиценновского периода.

Использованная литература:

Абу Али ибн Сина. (1981). *Канон врачебной науки*. Книга I. Издание второе. Перевод с арабского М. А. Салье, У. И. Каримова, А. Расулева. Второе издание подготовлено У. И. Каримовым и П. Г. Булгаковым, Ташкент: «Фан».- 550 стр.

Абу Али ибн Сина. (1982). *Канон врачебной науки*. Книга II. Издание второе. Перевод с арабского Ю. И. Завадовского и С. Мирзаева. Второе издание подготовлено У. И. Каримовым, Ташкент: «Фан».- 832 стр.

Абу Али ибн Сина. (1979). *Канон врачебной науки*. Книга III, том 1. Издание второе. Перевод с арабского У. И. Каримова и М. А. Салье, Ташкент: «Фан».- 792 стр.

Абу Али ибн Сина. (1980). *Канон врачебной науки*. Книга III, том 2. Издание второе. / Перевод с арабского П. Г. Булгакова и М. А. Салье, Ташкент: «Фан».- 707 стр.

Абу Али ибн Сина. (1980). *Канон врачебной науки*. Книга IV. Издание второе. Перевод с арабского М. А. Салье, Ташкент: «Фан».- 735 стр.

Абу Али ибн Сина. (1980). *Канон врачебной науки*. Книга V. Издание второе. Перевод с арабского У. И. Каримова, Ташкент: «Фан».- 328 стр.

Абу Райхан Беруни. Фармакогнозия в медицине. *Избранные произведения*, (1974), том IV. Исследование, перевод, примечания и указатели У. И. Каримова, Ташкент: «Фан».- 1120 стр.

Cesar E. Dubler y Elias Teres. *La Materia medica de Dioscorides. Transmision medieval y renacentista*. (1952-1957). Vol. II, Tetuan y Barcelona

Каримов У.И.(1993). Очерки истории медицины в Средней Азии (в том числе в Узбекистане) с древнейших времен до середины XIX в. *Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии*. Ташкент: «Фан». – 29-68 сс.

«ТӘРЖУМАНДАҒЫ» АУРУ АТАУЛАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МАҒЫНАСЫ МЕН ҚОЛДАНЫСЫ²⁰

Ботагөз Сүйеркүл

Халықаралық білім беру корпорациясы,
Қазақ Америка университеті профессоры, ф.ғ.д.
Алматы / Қазақстан
akbotakoz@mail.ru

Аңдатпа

Адам өмірінде аса маңызды рөл атқаратын тіл тарих қойнауында қалған деректерді сақтап қалатын сандық іспеттес. Яғни тілдік бірліктер этнос дамуының белгілі бір кезеңіндегі оқиғалар мен құбылыстарды, өзгерістер мен жаңалықтарды қаттап отырады. Заман ағымына сай қолданыстан шығып қалған көптеген құралдар, заттар мен құбылыстарға қатысты ақпаратты олардың тілде сақталып қалған атауларынан білеміз. Бұл орайда жазба мұраларымызға назар аударсақ, көптеген қызықты мағлұматты кездестіреміз. Сөздік қорымыздың ерекше бір бөлігін құрайтын ауру атауларын зерттеу тіл мамандары үшін ғана емес, медицина, физиология, психология, антропология саласындағы ізденушілер үшін де маңызды. Себебі, олардың қатысуымен жасалған түрлі фразеологиялық, паремиологиялық бірліктерде ұлттық діліміз, тарихы терең дүниетанымымыз да көрініс табады. Осымен байланысты, мақалада орта ғасыр жазба ескерткіші «Тәржұмандағы» ауру атауларын қазіргі қазақ тілі материалымен салыстыра отырып талдау мақсаты қойылды.

20 Бұл зерттеу жұмысы ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің AP08855781 гранты аясында жүргізілді

Кілт сөздер: Тәржұман, жазба мұра, ауру атаулары, мақал-мәтел, ауыспалы мағына, тұрақты тіркес.

DISEASE NAMES IN THE “TARDJUMĀN” MEANING AND USE IN MODERN KAZAKH LANGUAGE

Abstract

In language, which plays an important role in human life, all information about history is preserved. That is, language units record events and phenomena, changes and news of a certain period in the development of an ethnos. We know about many tools, objects and phenomena that have fallen out of use over time by their names preserved in the language. In this regard, paying attention to the written heritage, we find a lot of interesting information. The study of the names of diseases, which make up a special part of our vocabulary, is important not only for linguists, but also for researchers in the field of medicine, physiology, psychology, and anthropology. This is due to the fact that various phraseological and paremiological units created with their participation reflected our national mentality and worldview with a deep history. In this regard, the purpose of the article was to analyze the names of diseases in the medieval written monument "Tarjuman" by comparing them with the material of the modern Kazakh language.

Key words: Tarjuman, written heritage, names of diseases, proverbs, figurative meaning, set phrase.

Кіріспе

Соңғы үш жылда адамзаттың баға жетпес құндылығы саналатын өмірі мен денсаулығына төнген қауіп әлем жұртшылығын алаңдатқан аса ауқымды мәселеге айналды десек, қателеспейміз. Әлемнің түкпір-түкпірінде сан мыңдаған адам айтып келген аурудан көз жұмса, ендігі бір тобы әлі күнге оның зардабын тартуда. Қолдан жасалған дерттің салдарымен күресудің оңай болмайтынын дана халқымыз «Сұрап алған аурудың емі жоқ...» деп бір ауыз сөзбен түйіндеген. Сондай-ақ «аурудың астан, даудың қарындастан» болатынын жақсы білген бабаларымыз медицина саласына қатысты аялық білімін хатқа түсіргенде, оның келер ұрпақ игілігіне айналуын мақсат еткен. Сондықтан XIII ғасырда Мысырда арабтарға түрік тілін үйрету үшін жазылған бірегей еңбек «Китаб Тәржұмандағы» ауру атауларына назар аударып, олардың қазіргі қазақ тіліндегі мағынасы мен қолданысына тоқталмақпыз.

Жазба мұралар тілі – қазіргі әдеби тіліміздің алғашқы көрінісі, қайнар бастауы. Жазба ескерткіштер тілі мен қазіргі қазақ тілінде айырмашылықтан гөрі ұқсастық, ортақ тұстар көп. Ұлттың тарихын, тілін зерттеуде барынша дәл әрі мол мағлұмат беретін де осы мұрахаттар. Сондықтан мақаламызда орта ғасырлардағы түркі тілінің қазақ тілімен

сабақтастығын көрсететін құнды мұра ретінде «Тәржүмандағы» ауру атауларына арнайы тоқталамыз.

«Тәржүмандағы» ауру атаулары

Зерттеу нысанына алынған қолжазбаның есімдерге арналған бөлігінің соңғы тарауында мынадай ауру атаулары берілген:

йік – يَکْ – жік /ауру, сырқат мағынасында/,

сөгелік – سَوَكَالِيكْ – ауру,

ағры – اَغْرِي – ауру, науқас,

учык – اُچُقْ – ұшық, ауыру/ауырсыну/;

сөген – سَوَكَانْ – ауру, науқас,

ысытма – اِسْتِمَا – ысытпалау, ыстығы/қызуы көтерілу,

тітреме – تِثْرِمَا – тітіркену, жаурау,

өтүрмек – اَتْرُمَكْ, өксүрмек – اُكْسُرُمَكْ – жөтел,

йунчукмақ – يُونْجُفْمَاقْ – шығып кету, тайып кету;

есінемек – اَسْنَامَكْ – есінеу,

өзүйірімек – يُرْمَكْ اَزْ – өзеуремек /іштің өтуі, тоқтамауы/,

жантартмақ – طَرْتَمَاقْ جَانْ – жанталас(у), өлер алдындағы ауыр шақ /агония/,

өлмек – اَلْمَكْ – өлу, өлмек,

кутурмақ – قُطْرُمَقْ – құтыру,

кутурған – قُتْرُغَانْ – құтырған,

баш – بَاشْ - бас,

чыбан – چَبَانْ – шикан, сыздауық, жара,

телілік – لِيكْ تَالِيْ – есінен адасу,

телі – تَالِيْ – есінен адасқан,

суклық – سُوُقْلُقْ – сараңдық, ашкөздік ауру ретінде көрсетілген,

үзіт – اَزْتْ – жын, пері, зұлым күш иесі (Torpali).

Бұл үзіндіде көрсетілген сөздердің бір тобы қазіргі тілімізде мүлдем қолданыстан шығып қалған болса, ендігі бір қатары дербес жұмсалмайды, тек мақал-мәтелдердің немесе қос сөздердің құрамында кездеседі. Мысалы, ескерткіште *ауру, сырқат* мағынасында көрсетілген *жік* сөзі (йік – يَکْ – жік) қазіргі кезде «Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты» деген мәтелдің құрамында жұмсалады. Бұл – жалпы ауруды ғана емес, бүкіл халыққа кесірін тигізетін жамандықты, қандай да бір зауалды білдіретін атау. Діни таным тұрғысынан алғанда, бұл лексема ақыр заман болғанда Жер бетіне шығып, жамандық атаулыны ушықтырушы зұлым күш иесін білдіретін демононим болып шығады.

«Тәржүманда» ауру атаулары тобына жатқызылған «үзіт» сөзі де (жын, пері, зұлым күш иесі мағынасында көрсетілген) қазіргі тілімізде мүлдем жұмсалмайды, сондай-ақ паремиологиялық қорымызда да бұл сөздің қатысуымен жасалған мақал-мәтел жоқтың қасы.

Ескерткіште есінен адасқан адамды білдіру үшін жұмсалған *телі* – تالی атауы да бүгінде дербес қолданылмайды, тек *тентек-телі* қос сөзінің құрамында кездеседі. Жазба мұрада бұл сөзден жасалған тағы бір атау берілген: «телілік» – есінен адасу. Қазіргі тіл ұстанушы бұл сөздің қарапайым нұсқасын («жындану») жиірек қолданады.

«Тәржұман» сөздігінде тек жекелеген сөздер түрінде берілген ауру атауларының мағынасын барынша толығырақ ашу үшін, көне түркі жазба ескерткіштерінен бастап қазақ хандығы құрылғанға дейінгі мың жарым жылдық тұтас бір дәуірде хатқа түскен жазба мәтіндерге сүйеніп, тіліміздің шығу тегін дыбыстық заңдылықтар арқылы анықтауды мақсат еткен ғалымдар тобының еңбегіндегі ауруға қатысты мәліметтерге назар аударалық.

«Ескерткіштерде «ауыру» мағынасында *ағры* сөзі кездеседі: Ман *ағрыб* йықылдым – «мен ауырып жығылдым» (XIII, 29р-21). Қазақ тіліндегі *ауру* сөзі тарихтың ұзын бойында бірнеше өгерісті бастан кешіп, осы сөзден жасалған болуы керек. Мәселен, *ағры* – *ауыр* тұлғаларынан көріп тұрғанымыздай, бірінші буында *ғ/у* сәйкестігі бар, ал екінші буындағы *р* мен *ы* метатеза құбылысына ұшырап орын алмасқан», – дейді зерттеуші М.Сабыр (Қазақ, 2013: 230).

М. Қашқаридың «Диуаны» мен Ж.Баласағұнның «Құтты білігіндегі» нұсқаларынан аталмыш етістіктің орта ғасырларда белсенді жұмсалғанын байқауға болады:

АҒРУ ҚБ, МҚ – Ауыр, науқастан. Иглиг *ағруды*. Ауру қатты *ауырды* (МҚ, 140₃); **АҒРЫ** МҚ – Ауыр, науқастан; **АҒРЫҒ** МҚ – Ауру, науқас (МҚ 61₁₆); **АҒРЫТ** ҚБ, МҚ – Ауырт. Ол аны *ағыртты*. Ол оны *ауыртты* (МҚ 135₄) (Қазақ, 2013: 361).

«Тәржұмандағы» **йік** – يک – жік /ауру, сырқат/ сөзінен сын есімнің (иглиг – ауру, науқас), етістіктің бірнеше формасының жасалғанын көреміз:

Иглиг *ағруды*. Ауру қатты *ауырды*;

ЙИГЛАНДИ Атт. – ауыру, науқастану, сырқаттану (қазақта «жегідей жеді» деген тұрақты тіркес бар) (Атт. 6а1) (Қазақ, 2013: 578).

«Тәржұмандағы» *учық* сөзі қазіргі тілімізде дәмі бұзылған, айныған астан, жарамсыз тамақтан немесе суықтан, кейде тіпті лас нәрседен ұшынғанда ауыздың айналасына шығатын жараны – *ұшықты* – білдіреді.

Ұшық з а т. *Ұшынудан пайда болатын, ауыз-мұрынға шығатын бөртпе, сулы жара*. Оянды жеті қабат жатып сыртта. Білінді қорыққандығы барлық жұртқа. Үш қатар **ұшық** шығып ерініне, Үңрейіп солғын тартты екі ұрт та (Т.Ізтілеуов, Рүстем.) (Қазақ, 2011: 783-784).

Сонымен қатар ескерткіште *ауыру/ауырсыну* мағынасын білдіретін «ұшық» сөзі қазіргі сөзжұмсамада істің насырға шабуын, бір жағдайдың күрделеніп бара жатқанын білдіретін «ушығу» етістігімен де орайлас түсініледі:

Ушық = е т. 1. *Жарақаттың асқынып кетуі*. Жылқының табанына тас немесе сояу кіріп, **ушықса**, табаннан ірің кеулеп, дем шықпағандықтан сасып

та кетеді (Х.Арғынбаев. Мал ауру.). 2. а у ы с. *Араздықтың, өкпе-реништің үдей түсуі, өршуі.* Кемпірімен арасы *ушыға* бастағаннан бері төңірегіне басқаша қараған Тоқсаба күйеу баласының өзін ата санамайтынын аңдаған (М.Мағауин. Көк кептер) (Қазақ, 2013: 667).

Енді ұшыққа қатысты когнитивтік санамызда қалыптасқан ұғымдарға, әлі күнге дейін тұрмыс-тіршілігімізде кездесетін емдеу амалдарына тоқталайық.

«Ұшықтау – адам ағзасын түсіну, аластау және тыныштандыру. Үлкендердің әңгімесінен ұққанымыз – таза жүрмей, қарапайым дұрыс өмір салтын сақтамай, жаза басқан адамға тосыннан ауру жабысады. Оны "ұшынды" дейді. Тіптен, адам моласын, күлді бассаңыз аяғыңыз ауруы мүмкін. Бұл – сіздің ағзаңыздың шошынып ауруы. Оны емдеу тәсілін "ұшық салу" деп атайды... Тіптен, ас ішкен соң ауыз сұртпей далаға шыққан кезде де тамағыңыз шошынып ауруы мүмкін. Сіз оны "тұмау" деп атағаныңызбен қазақ танымында "ұшынып қалдыңыз". Олардың алдын алу тәсілдері "ырым-тыйым" ретінде әр отбасында сақталып келеді. Мысалы, ерінге ұшық пен ауыздық, көзге теріскен шықса, оны қарапайым тәсілдермен емдеп жазып жүргенін күнде көреміз: Ауыздағы ұшықты таңертең *ұшықтайды* немесе үлкен кісінің ышқыр бауымен ысады (Ахметұлы, 2019).

«*Ұшықтауды* медицина ғылымы түсінбейді. Этнограф Бабақұмар Қинаятұлының айтуынша, қазақ емінде ұшық бірнеше түрге бөлінеді. Олардың бастылары "су ұшық", "қазан ұшық". Кейбір ғалымдар ұшықты адам денесіндегі биоэнергиямен байланыстырады. Бірақ әлі ешкім терең зерттеп, жауап бермеген...» - дейді Бейсен Ахметұлы (Ахметұлы, 2019).

Әріптесім өз басынан өткен мына бір оқиғаны айтып берді.

Бірде сіңлісі қатты ауырып, сандырақтап жата беріпті. Емханаға апарса да дұрыстала алмаған. Мөлшермен үшінші аптаға барғанда есі ауып жығылады. Дәрігерлерден үмітін үзген Елмұра бірден Шымкенттегі таныс емшісіне апарыпты. Емші молда тамырын ұстап көрген соң, "Жаман жерді басып кеткен екен. Ұшықтап, дем салып беремін. Егер одан жазылмаса менен де үлкен молдаға апарыңдар" депті. Ұшықтатып қайтқан әріптесім ауылына келгенде сіңлісінің өңі түзеліп, қалпына келгенін еске алды.

Жалпы жабысқан ұшық пен дертті айыра білетіндер болған. Бұл барлық түркі халықтарында сақталған. Бірақ азайып барады» дейді Б.Ахметұлы ысады (Ахметұлы, 2019).

Сандаған аурудың емін білген бабаларымыз оның алдын алуға да мән берген. Ол үшін түрлі тәсілдерді қолданған. Мәселен, халық танымында «Бойтұмар немесе тұмар адамды ауру-сырқаудан, ұшықтан, қастандықтан сақтайды» деген түсінік бар. Оны тек түйсігі бар адамдар ғана біледі деп есептейді.

"Тілім тасқа", "Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады" деген аталы сөз де бәрімізге таныс. Тіл-көздің тиюі – ғылымның шамасы келмейтін, өмірде дәлелденген іс. Көзінің не тілінің сұғы бар кісі сұқтанып қараса, сол

адам я жануар қалпақтай ұшады, ауырады. Жеңіл болса, жазылады. Ауыр болса, кемтар боп қалады. Тіптен өледі.

Тіл-көз тиген не көздің сұғы өткен ауруды дәрігерлер емдей алмайды. Сол тіл-көзі тиген адамның ұлтарағымен немесе сол адам ұстап кеткен есік жақтауларын сұрткен сумен ұшықтайды. Басқа да халықтық емдеу жолдары бар.

Этнограф ғалым Б. Қинаятұлы:

– Көзқаракты молдаға дұға жаздырып тұмар етіп тағып жүру – көшпелі қазақта қалыпты өмір дағдысы болды. Немесе тұмардың ішіне жеті тас салып, дем салдырып, тағып қояды. Кейде аюдың, бүркіттің, қасқырдың тырнақтарын, қасқырдың асығы мен тісін және басқасын тағып жүреді. Сонда адамның назары сол заттарға түседі. Егер тұмар тас тағып жүрген адамға тіл-көз тисе, тас қарс айырылады немесе үгітіліп кетеді. Тіл-көз тиген адамның арқасы қаракөк болып, қан жүрмей, қызып ауырады. "Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады" деген осыдан шыққан, – дейді ысады (Ахметұлы, 2019).

Сонымен тілімізде сақталған мақал-мәтелдердің барлығы халқымыздың өмірінде болған түрлі жайттардан хабар беретініне тағы да көз жеткіздік.

«Тәржұманда» бар, қазіргі тілімізде қолданыстан шығып қалған келесі сөз – *йунчуқмақ* – (*сүйектің, тобықтың, жіліктің*) шығып кетуі, тайып кетуі. Бұл лексема жазба ескерткіште сүйектің қалыпты орнынан жылжып кетуімен қатар «ықылық атуды» да білдірген. Қазіргі тіл ұстанушы бұлардың екеуін де басқаша атайтыны мәлім. Ал М. Қашқаридың «Диуанында» *ықылық* атау етістігі «ық тут» түрінде берілген екен:

ЫҚ; ЫҚ ТУТ МҚ – Ықылық ат. ө~ылық (МҚ I 37) (Қазақ, 2011: 447).

«Тәржұманда» берілген *өлмәк/өлмек* – *الْمَكْ* – өлу сөзі орта ғасыр қыпшақ жазба ескерткіші «Хұсрау уа Шырында» кездеседі:

Сувда *өлмәк* тунчуқуб – Суда *өлмек* тұншығып (XIII 91a, 17) (Қазақ, 2011: 538).

«Тәржұмандағы» *өлмек* – *الْمَكْ* – өлу қимыл атауы қазіргі сөзжұмсамада бар, социумда жақынынан айрылып, қайғырып отырған кісіге көңіл айту кезінде жиі қолданылатын мәтелдің құрамында кездеседі:

Өлгеннің артынан *өлмек* жоқ /Тірі адам тіршілігін қылады/.

«Тәржұманда» берілген адамның өлер алдындағы қиналысын, аса ауыр шақты білдіретін «жантартмақ» (жанталасу) сөзін медицинадағы «агония» терминіне (*қатты ауырсыну немесе азап*, әсіресе ұзақ уақытқа созылатын түрі) балама ретінде ұсынуға болар еді. Бұл сөздің мағынасы тіліміздегі «жан алысып, жан берісу» сияқты бейнелі қолданыспен де ұштасады деуге болады.

«Тәржұманда» *сыздауық, жара* мағынасында берілген *чыбан* – *چَبَانْ* – сөзінің қазіргі ауызекі тіліміздегі баламасы «шиқан» орта ғасырларда жарық көрген «Китаб ат-тухфа...» сөздігінде де кездеседі:

ШИБАН Атт. – шиқан (сыздауық) (Атт. 15a2-3) б~қ (Қазақ, 2011: 301).

«Тәржүманда» ауру атаулары тобына жатқызылған «бахилық», «суклық» сөздері тәнге ғана қатысты емес, адамның рухани дүниесіндегі кеселдер – *сараңдық* пен *ашкөздікті* де *ауру*, *дерт* ретінде көрсететін метафора қызметін атқарған. Мұны А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйынан» көреміз:

ОҢАЛ ЫХ – *Бахилық* оталап оңалмаз *йиг* ол.

Сараңдық – емдегенмен жазылмайтын *ауру* (ҫХ С₂₅₃).

Мұндағы «оталау» – қазіргі медицинадағы хирургиялық тәсілді /кесіп алып тастау/ білдіретін сөздің мағыналық аясының сол орта ғасырлардың өзінде анағұрлым кең болғанын көрсетеді: яғни сараңдықты соқыршек сияқты кесіп алып тастау мүмкін емес.

Жалпы «һибат-ул-хақайиқ» (Ақиқат сыйы) дастанында тіл, сараңдық, жомарттық, адамгершілік, білімділік, білімсіздік, байлық, кедейлік т.б. жайында айтылатын нақыл сөздер, афоризмдер, қалыптасқан тіркестер көп. Мысалы:

Жомарттық барлық айыптың кірін жуады.

Сараңдық – емдегенмен жазылмайтын ауру;

Біреу зәбір-жапа жасаса, қарымына рақат көрсет.

Қанды қанмен қанша жусаң тазармайды...» т.т.

Көрікті ойды сөз маржанымен тізбектеу дастан тіліне тән. Бір ғана тілдің өзіне қатысты отызға жуық қанатты сөз берілген. Сондай-ақ, теңеулер де көп қолданылған. Мысалы:

«Білімсіз тірісінде көрде жатқан өлік сияқты.

Білімсіз (кісінің) жайы майы жоқ сүйек сияқты.

Асқан жомарттығы – (күллі) аурудың емі.

Білімсіз надан – құны жоқ бақыр.

Көп шатып мылжындаған тіл – алдырмайтын жау (деп түсін).

Мінездің ең жақсысы – жуас қылық.

Қарапайымдылық – жасыл алқап,

Адамгершілік (онда өскен) алкызыл гүл (сияқты).

Надан – жуғанмен тазармайтын тас» сияқты бейнелі сөз үлгілері орта ғасырлық ақынның тамаша көркемдік шеберлігін көрсетеді. «Сол кезеңдер тұрғысынан болсын, бүгінгі күн тұрғысынан болсын, бұл еңбектердің құндылығы мол, тәрбиелік мәні жоғары», – дейді зерттеуші Р.Досжан (Қазақ, 2011: 293).

Қазіргі тілімізде «суклық» сөзінің түбірі «Ұры байымас, сұқ семірмес...» деген мәтелде кездеседі. Мағынасы, әркімнің дүниесіне қызыққыш адам ешқашан тойды демес, яғни *қанағатсыз*, *тойымсыз* адам дегенді білдіреді. Бұл сөздің қатысуымен жасалған тұрақты қолданыстар паремиологиялық қорымызда біршама: Аш иттің артын сұқ ит жалайды; Көзінің сұғын қадады т.б.

Ежелден бері халық арасында «сұлу адамға, хас тұлпарға, өнерлі жанға көзі бар адам *сұқтана* қараса көз тиеді» деген ұғым қалыптасқан.

Мамандардың айтуынша, әсіресе әлі иммундық жүйесі мен табиғи биокуаты толық жетілмеген сәбилер *көздің сұғына* бірден бой алдыратын көрінеді...

«Көз тию» деген сөздің астарында бір адамның екінші біреуге көз энергетикасы арқылы әсер етуі деген ұғым жатыр. Қос жанарының қуаты мығым жандарды қазақта «көзінің сұғы бар» деп, ал тілінің уыты барларды «тілінің бізі бар» деуі де осыдан шыққан» дейді психология ғылымының докторы, профессор М. Перленбетов (Сахариева).

«Көз тию» құбылысына себеп болатын – адамның бас құрылысында орналасқан үлкен ми сыңарларының ортасындағы гипофиз. Анатомия ғылымының тілімен айтсақ, гипофиз – салмағы небәрі 4 мг-ды құрайтын без және оның негізгі қызметі– мелатонин гармонын бөлу. Ол – адам ағзасындағы салмағы сондай аз болғанымен, салдары аса қиын органның бірі. Кейбір адамдарда осы гипофиз бастапқы қалпын жоғалтпайтын болса, ол өте мөлдір қалпында сақталады, яғни оның екінші бір адамға әсер ететін энергетикалық қуаты да аса күшті болады. Бұл – бір жағынан, жан иесінің бойында тоғысқан экстроординалық қабілет. Таңғаларлығы сонда – кейбір жандар өздерінің табиғатында тоғысқан мұндай қабілетінің бар екенін өзі де біле бермеуі мүмкін. Алайда ондайлардың адамға, жан-жануарға тесіле қарап, тамсанып-жұтынуының бір ұшы осы «көз тиюге» әкеліп соғады» екен» дейді журналшы А.Сахариева (Сахариева).

Жалпы ХХ ғ. с. дейін негізінен еуроцентрлік бағытта қарастырылып келген түркі жазба мұраларын зерттеу мәселесі ХХІ ғ. жанаша бағдар алып, жәдігерліктерді мұраның тікелей иесі – түркі халықтарының дүниетанымына сай, түркілік көзқараспен зерделеуге талпыныс жасала бастады. Осыған орай, қазіргі түркі тілдеріне тікелей қатысты тілдік материалды саралап, медицина саласында кірме атауларымен қолданылып жүрген ұғымдардың баламасын тауып, ғылыми айналымға енгізу де бір игі іс болмақ. Шындығында, бұл бір ғана адамның қолынан келетін шаруа емес, тілші ғалымдар мен дәрігерлер қауымына ортақ өзекті мәселе. Сондықтан «Тәржұмандағы» ауру атауларының мағынасына зер салып, олардың қатысуымен жасалған кейбір тұрақты тілдік бірліктердің прагматикалық ерекшеліктерін тарихи, әлеуметтік, мәдени қырымен байланыстыра қарастыру үшін ауруға байланысты түрлі ұғым-түсініктердің көне түркі жазбаларындағы және орта ғасырлардағы басқа ескерткіштердегі нұсқаларына, олардың жұмсалымдық ерекшеліктеріне назар аударудың маңызы зор. Төменде осындай жазба мұралардан жиналған бір топ мысалды келтіреміз.

Күлтегін кіші жазуына зер салайық:

Ісіг/ічіг. Орх. *Есірткі*. Алтун күмүш ісігті қутай буңсыз анча берүр табғач бодун сабы сүчіг ағысы йымшак ерміш КТк,5 (Алтын, күміс, есірткі, қытайы жібекті шексіз сонша беретін қытай халқының сөзі тәтті, сый-тартуы жағымды еді) Аманж.І, 57 ~ қаз. **ішімдік** *Арақ-шарап т.б. спиртті сусындар.*

Ішірткі көне. *Емші молдалардың ауруларға езіп ішкізетін дұғасы* ҚТТС,955; **есірткі** *Көкнәрі, наша, апиын*. Айырма (төрт дыбыста): с~ш, г~м, Ө~д, Ө~і, Ө~к; (Қазақ, 2013: 127).

ЕМ ҚБ, **ҺХ** – Бу *иггә* еми йок. Бұл аурудың емі жоқ (ҚБН 477) (Қазақ, 2013: 299).

ТОЛҒАҚ МҚ – Азап іштен ұстап қалған ауру (МҚ II 288). [2, 331-б.]. Патология емес физиологиялық құбылысқа жатқызылатын *толғақты* қазіргі тілдік ұжым мүшелері де «ұмытшақ ауру» деп атайтыны мәлім.

«Құтты біліктің» авторы Жүсіп Баласағұн адам баласының өміріне қауіп төндіретін төртеудің бірі ретінде ауруды атайды:

АҒ I ҚБ – Ау, тұзақ. Бу төртта бири от бириси йағы үчүнчи иол көр тириглик ағы. Бұл төртеудің бірі – от, бірі – жау, үшіншісі – *ауру*, көр, ол – тіршіліктің тұзағы (ҚБН 384). ғ~у (Қазақ, 2013: 343).

Ескерткіштерде аурудан сақтану жолдары да ұсынылған екен:

БЫШ ҚБ, МҚ – Піс. Ева бышмыш ашны йеса иг болур. Егер піскен асты асығыс жесе, ауру болады (ҚБН 566); 2. Ер қымыз бышды. Кісі қымызды пісті (МҚ 270₃). б~п, ы~і, ш~с (Қазақ, 2013: 369).

Сондай-ақ астарлы мән үстелген паремияларда да ауруға әкеп соғатын жайттар меңзелген:

ЙИН МҚ – Ін. Тилкү өз йинника үрсә удзуз болур. Түлкі өз ініне үрсе, қатпар (ауру) болар (МҚ III 5). й~ө, и~і (Қазақ, 2013: 343).

XIV ғ. жазылған құнды мұралардың бірі «Нахдж әл-Фарадисте» қыпшақ, оғыз элементтері араласып келіп, сол дәуірдегі тайпалардың тілдік элементтері қолданылған. Сондықтан онда кездесетін көнерген сөздер өзара синонимдік қатар құрайды. Мысалы: *иди* және *узи* «құдай», «қожайын», *тақы* және *тақын* «тағы», *тану* және *тануғ* «қызмет», «табыну», *зандуач* және *сандуач* «сандуғаш», *қалаиш* және *қайаиш* «туысқан», *қузуг* және *қуйуғ* “құдық”, *йаиру* және *йаину* «құпия», «жасырын», *йигли* және *сочал* «ауру» т.б. «Көнерген деп ерекшелеп отырған сөздеріміз өз тұсында көне болмаса керек. Біз сөздерді бүгінгі күн тұрғысынан салыстыра келіп шартты түрде көне деп отырымыз» – дейді зерттеуші М.Сабыр (Қазақ, 2013: 470).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, бұрынырақта қоғам өмірінің және жалпы ақиқат болмыстың «Аурулар» деп аталатын бір үзігін бейнелейтін тілдік бірліктерге тіл мамандары терминология, терминжасам тұрғысынан назар аударған болатын. Ал сырқат, дерт атаулары этносемантикалық және когнитивтік аспектілерде талдана қоймаған. Сондықтан ежелден-ақ адам өміріндегі оны өлімге әкелетін себептердің бірі («Ауруын жасырған өледі») ретінде түсінілген *ауру* атауларының мағынасын, халық танымындағы бейнесін, оның *сырқат*, *кесел*, *дерт* сияқты синонимдерінің қолданыстық ерекшеліктерін жіті зерттеу келешек енішісінде. Біз *ауру* ұғымының халықтың тұрмыс-тіршілігіне, мәдениетіне қатысты ұлттық-мәдени ерекшелігін анықтауда

маңызды рөл атқаратын дереккөз ретінде оның тарихи жазба мұраларындағы нұсқаларына назар аудардық.

Сайып келгенде, әр халықтың когнитивтік санасында әлем оны қоршаған ортаға, тарихына, мәдениетіне сәйкес бейнеленеді. Осындай экстралингвистикалық факторлардың ықпалымен қалыптасатын ерекшеліктер сол халықтың тілінде көрініс тауып, белгілі бір атауға ие болып, сөздік қорына енеді. Социумда қаншалықты белсенді қолданылғанына қарай ондай атаулар тілдік санада да орнығады. Яғни халық өз тұрмыс-тіршілігінде кездесетін құбылыстар мен тұтынатын заттарына ғана атау беріп, оны күнделікті қарым-қатынас барысында, сөзжұмсамда пайдаланады. Осымен байланысты, халықтың қоршаған орта, дүние туралы білім қоры – тіл арқылы бейнеленетін психикалық ұлттық-спецификалық құрылымдар – концептілерде (ұғымдар жиынтығында) сақталады. Сондықтан алдағы уақытта тіліміздегі «ауру» ұғымын сипаттайтын түрлі бірліктерді қазіргі лингвистика ғылымындағы іргелі ұстанымдардың бірі – әрбір этностың ақиқат болмысты өзінше танып, өз ұғым-түсінігіне сай қабылдауы, яғни концептуалдауы тұрғысынан зерттеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Toparli R., Çögenli S., Yanih N., 2000. Kitāb-ı Mecmū‘ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Muğalî. – Ankara: Türk Dil Kurumu. 165.

Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика. 1 том, 2 кітап. Ұжымдық монография. Жалпы ред. басқ. Б.Сағындықұлы. – Алматы: «Алдоңғар» мәдениетті дамыту қоры, 2013. – 348 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011. 14-том. –800 б.

Ахметұлы Б. Әдет-ғұрыпқа айналған қазақы емдер. Қазақ қатерлі ісіктен қалай сақтанды? 19 қаңтар 2019. <https://informburo.kz/kaz/det-rypa-aynalan-azay-emder-aza-aterl-skten-alay-satandy.html>

Сахариева А. «Көз тию» құбылысының қатпарлы қырлары. <https://zhasalash.kz/news/koz-tiyu-qubylysynyn-qatparly-qyrlary-6137.html> (қаралды 31.10.2019)

АРАБ ГРАФИКАЛЫ ЕСКІ ҚЫПШАҚ ЖАЗУЫН ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ²¹

Қалдыбай Қыдырбаев

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті

Алматы / Қазақстан

kaldibay75@gmail.com

Аңдатпа

Ескі қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің бір бөлігі XIII-XVI ғасырларда Мысыр мен Шам, Хижаз жерлерін билеген Мәмлүк қыпшақ сұлтандығы кезінде жазылған араб жазулы ескерткіштер екені белгілі. Сондай ескерткіштердің бірі XIV ғасырда жарық көрген «Тәржұман...» еңбегі. Еңбектің түпнұсқасы Голландиядағы Лейден кітапханасында 517-нөмірмен сақтаулы тұр. Қыпшақ тобына жататын қазіргі қазақ тілінің тарихи салыстырмалы грамматикасы мен лексикасын, фонетикасын зерттеуде бұл еңбектің орны ерекше. Аталған ескерткіш шетелдік және отандық ғалымдар тарапынан зерттеліп, зерттеу нәтижелері ғылыми айналымға қосылды. Алайда араб графикалы қыпшақ тілі дыбыстарына ортақ транскрипция жасалмағандықтан қыпшақ сөздерін әр зерттеуші өз қалағанынша транскрипциялаған. Лайықты таңба берілмегендіктен, кейбір қыпшақ дыбыстары түпнұсқадан ауытқып кетіп жатады. Тіпті бір сөздің өзі әр зерттеушіде әртүрлі транскрипцияланған. Біз бұл мақаламызда «Тәржұман...» еңбегі негізінде араб жазулы ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі қыпшақ дауысты дыбыстарының транскрипциясын бірегейлеуге тырысамыз.

Кілт сөздер. Тәржұман, қыпшақ тілі, дауысты дыбыстар, фонетика, транскрипция

PROBLEMS OF TRANSCRIPTING ARABIC GRAPHIC OLD KIPCHAK WRITING

Annotation

It is known that some of the written monuments in the ancient Kipchak language are monuments of Arabic script written in the XIII-XVI centuries during the Mamluk-Kipchak Sultanate, who ruled Egypt and al-Sham, the Hijaz. One of such monuments is "Tarjuman...", published in the XIV century. The original work is kept in the Leiden Library in Nederland under the number 517. This work occupies a special place in the study of historical comparative grammar and vocabulary, phonetics of the modern Kazakh language belonging to the Kipchak group. This monument has been studied by foreign and domestic scientists, the results of the research are included in scientific circulation. However, the sounds of

21 Бұл зерттеу жұмысы ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің AP08855781 гранты аясында жүргізілді

the Kipchak language with Arabic graphics do not have a common transcription, each researcher made a transcription of Kipchak words at his discretion. Due to the lack of a corresponding symbol, some Kipchak sounds deviate from the original. Even one word is transcribed differently for each researcher. In this article, based on the work "Tarjuman..." we will try to combine the transcription of the Kipchak vowel letters of the ancient Kipchak monuments written in Arabic script.

Key words: Tarjuman, Kypchak language, vowels, phonetics, transcription

Кіріспе

Ескі қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің бір бөлігі XIII-XVI ғасырларда Мысыр мен Шам, Хижаз жерлерін билеген Мәмлүк қыпшақ сұлтандығы кезінде жазылған араб жазулы ескерткіштер. Қыпшақ тобына жататын қазіргі қазақ тілінің тарихи салыстырмалы грамматикасы мен лексикасын, фонетикасын зерттеуде осы мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштерінің орны ерекше. Бұл ескерткіштерге шетелдердің түрлі кітапханаларында сақтаулы тұрған «بلغة المشتاق في لغة الترك والقفقاق» (Булғат әл-Муштақ фи луға әт-Турк уә әл-Қифчак), «القوانين الكلية لضبط اللغة التركية» (әл-Қауанин әл-Куллиийа ли-дабт әл-Луға әт-Туркийя), «كتاب الإدراك للسان الأتراك» (Китаб әл-Идрак ли-лисән әл-Әтрак), «التحفة الزكية في اللغة التركية» (Әт-Тухфа әз-Зәкийя фи әл-Луға әт-Туркийя), «كتاب مجموع ترجمان تركي وعجمي ومغلي» (Китаб мәжмуғ тәржуман турки уа ажами уа муғули), «الدرة المضيئة في اللغة التركية» (Әд-Дурра әл-Мудийя фи әл-Луға әт-Туркийя) т.б. еңбектер жатады. Аталған еңбектердің дені шетелдік және отандық ғалымдар тарапынан зерттеліп, зерттеу нәтижелері ғылыми айналымға қосылды. Алайда араб графикалы қыпшақ тілі дыбыстарына ортақ транскрипция жасалмағандықтан қыпшақ сөздерін әр зерттеуші өз қалағанынша транскрипциялап жүр. Лайықты таңба берілмегендіктен, кейбір қыпшақ дыбыстары түпнұсқадан ауытқып кетіп жатады. Тіпті бір сөздің өзі әр зерттеушіде әртүрлі транскрипцияланған. Біз бұл мақаламызда «Тәржуман...» еңбегі негізінде араб жазулы ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі қыпшақ дауысты дыбыстарының транскрипциясын бірегейлеуге тырысамыз.

Негізгі бөлім

Ғылыми ортада «Тәржуман...» деген атаумен танымал «كتاب مجموع تركي وعجمي ومغلي» (Китаб мәжмуғ тәржуман турки уа ажами уа муғули) еңбегі XIV ғасырда Мысыр мен Шам жерінде арабтілділерге қыпшақ тілін үйрету мақсатында жазылған. Еңбектің түпнұсқасы Голландиядағы Лейден кітапханасында 517-нөмірмен сақтаулы тұр. Мәмлүк қыпшақтары тарапынан жазылған бұл ескерткіш – қыпшақ тобына жататын тілдердің, соның ішінде қазақ тілінің тарихи фонетикасы, лексикасы, морфологиясынан хабар беретін құнды жәдігерлердің бірі.

Жалпы мәмлүктер дәуіріндегі еңбектер туралы С.Е. Малов: «XIII-XIV ғасырларда Египетте араб тілінде жазылған қыпшақ грамматикасы, сонымен

қатар түрікше (қыпшақша)-арабша сөздіктер қазақ тілінің тарихын зерттеуге пайдасы орасан зор. Өйткені ол еңбектерден бірқатар грамматикалық категориялар мен фонетикалық құбылыстардың дамуы мен өзгеруінің кейбір мәселелері туралы құнды мәліметтерді табуға болады», – деген болатын.

Ескерткіш кіріспеден және төрт бөлімнен тұрады. **Кіріспеде** қыпшақ тілінің дыбыстық жүйесі қарастырылса, бірінші бөлімінде қыпшақ сөздері, **екінші** бөлімінде әліпбилік ретпен тізімделген іс-қимыл атаулары, **үшінші** бөлімінде шақ, етістіктің жіктелуі, болымды, болымсыз категориялары, **төртінші** бөлімде түрлі морфологиялық категориялар қарастырылған.

«Тәржұман» еңбегін 1894 ж. голландиялық шығыстанушы М.Т. Хоутсма (Houtsma, 1894), 1970 ж. М.Т. Хоутсманьң еңбегі негізінде қазақ ғалымы Ә.Құрышжанов (Курышжанов, 1970) зерттеді. Ал түркиялық ғалым Р.Топарлы қыпшақ сөздеріне транскрипция жасап, араб тіліндегі түсіндірмелерін түрік тіліне аудартып, оны түрік тілі грамматикасына сай редакцияласа (Toparli, 2000), отандық ғалым А.Н. Гаркавец қыпшақ сөздерін транскрипциялап, араб тіліндегі түсіндірмелерін орыс тіліне аудартып, оған редакция жасасаған (Гаркавец, 2019).

Алайда ғалымдар арасында қыпшақ сөздерін транскрипциялауда бірізділік жоқ деуге болады. Әсіресе дауысты дыбыстарды транскрипциялауда үлкен алшақтық бар.

Дамма харекеті (◌̣) мен даммалы әріптен кейінгі уәу «ү» әрпінің дыбысын М.Т. Хоутсма, Р.Топарлы, А.Н. Гаркавец латын графикасындағы: u, ü, o, ö таңбаларымен транскрипцияласа, Ә.Құрышжанов кирил графикасындағы у, ү, ү, о, ө таңбаларымен берген. Кәсра харекеті (◌̣) мен кәсралы әріптен кейінгі йәй «ѣ» әрпінің дыбысын М.Т. Хоутсма латын графикасындағы i, y таңбасымен, Р.Топарлы мен А.Н. Гаркавец i, l, e таңбаларымен транскрипциялаған. Ал Ә.Құрышжанов кирил графикасындағы и, і, ы таңбаларымен берген. Фатха харекеті (◌̣) мен фатхалы әріптен кейінгі әлиф «ا» әрпінің дыбысын М.Т. Хоутсма латын графикасындағы: a, ä таңбаларымен, Р.Топарлы, А.Н. Гаркавец a, ä, e таңбаларымен транскрипциялаған, ал Ә.Құрышжанов кирил графикасындағы a, э, e таңбаларымен транскрипциялаған.

Латын графикасындағы Ü таңбасы қазіргі қазақ тіліндегі [y] дыбысын, Ö таңбасы [ø] дыбысын, O таңбасы [o] дыбысын, I таңбасы [ы] дыбысын, A таңбасы [a] дыбысын, Ä таңбасы [э] дыбысын беретіні, ал U таңбасы орыс тіліндегі [y] дыбысын, i таңбасы орыс тіліндегі [и] дыбысын беретіні белгілі. Қыпшақ дауысты дыбыстарын латын графикасында транскрипциялаған ғалымдар М.Т. Хоутсма, Р.Топарлы, А.Н. Гаркавецтердің таңбаларына мән беріскен, қазіргі қазақ тіліндегі [ү], [і] дыбыстарына аранайы таңба берілмегенін байқаймыз. Ал Ә.Құрышжанов кирил графикасы арқылы қазіргі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың бәрін қамтыған, алайда көп сөздерде [y] таңбасымен таңбалануы тиіс тұстарын [y] таңбасымен, [i] таңбасымен

таңбалануы тиіс тұстарын [и] таңбасымен берген. Мысалы طمان сөзін [туман] (Қурышжанов, 1970: 205), بيز сөзін [биз] (Қурышжанов, 1970: 205) деп берген.

Төмендегі кестеде (1-кесте) 1970 жылы «Советская тюркология» журналы латын графикасы негізінде қабылдаған түркі дауысты дыбыстарына арналған халықаралық фонетикалық транскрипция берілген (Советская, 1970: 125).

1-кесте – «Советская тюркология» журналындағы түркі дауысты дыбыстарының халықаралық фонетикалық транскрипциясы:

р/с	Латын	Кирил	р/с	Латын	Кирил	р/с	Латын	Кирил
1	A a	А	4	I i	и	7	U u	у
2	Ä ä	Ә	5	O o	о	8	Ü ü	ү
3	Y y	Ы	6	Ö ö	ө	9	E e	е

Совет түркологтары жасаған дауысты дыбыстардың транскрипциясына назар аударсақ М.Т. Хоутсманьң ұстанымына сай келеді екен. Бір келіспейтін жері М.Т. Хоутсма Е таңбасына орын бермеген (2-кесте).

2-кесте – М.Т. Хоутсманьң қыпшақ дауысты дыбыстарына берген транскрипциясы:

р/с	Қыпш.	Латын	р/с	Қыпш.	Латын	р/с	Қыпш.	Латын
1	ا، ا	A a	3	ي، ي	Y y	6	و، و	Ö ö
2	ا، ا	Ä ä	4	ي، ي	I i	7	و، و	U u
-	-	-	5	و، و	O o	8	و، و	Ü ü

Төмендегі кестелерде Р.Топарлы (3-кесте) мен А.Н. Гаркавецтің (4-кесте) қыпшақ дауысты дыбыстарына латын графикасы бойынша, Ә.Құрышжановтың (5-кесте) кирил графикасы бойынша берген транскрипцияларын келтіріп отырмыз:

3-кесте – Р.Топарлының қыпшақ дауысты дыбыстарына берген транскрипциясы:

р/с	Қыпш.	Латын	р/с	Қыпш.	Латын	р/с	Қыпш.	Латын
1	ا، ا	A a	3	ي، ي	I i	6	و، و	Ö ö
2	ا، ا	E e	4	ي، ي	İ i	7	و، و	U u
-	-	-	5	و، و	O o	8	و، و	Ü ü

4-кесте – А.Н. Гаркавецтің қыпшақ дауысты дыбыстарына берген транскрипциясы:

р/с	Қыпш.	Латын	р/с	Қыпш.	Латын	р/с	Қыпш.	Латын
1	ا، ا	A a	4	ي، ي	I i	7	و، و	Ö ö
2	ا، ا	Ä ä	5	ي، ي	İ i	8	و، و	U u
3	ا، ا	E e	6	و، و	O o	9	و، و	Ü ü

5-кесте – Ә.Құрышжановтың қыпшақ дауысты дыбыстарына берген транскрипциясы:

р/с	Қыпш.	Кирил	р/с	Қыпш.	Кирил	р/с	Қыпш.	Кирил
1	ا، ء	А	4	ي، ء	ы	7	و، ء	ө
2	ا، ء	Ә	5	ي، ء	і	8	و، ء	ұ
3	ا، ء	Е	6	و، ء	о	9	و، ء	ү

Кестелерден байқап отырғанымыздай Р.Топарлы (Кесте 3) мен А.Н. Гаркавец (Кесте 4) кэсра харекеті (–) мен кэсралы әріптен кейінгі йәй «ي» әрпінің дыбысын және дамма харекеті (ـ) мен даммалы әріптен кейінгі уәу «و» әрпінің дыбысын транскрипциялауда пікірлері бірдей. Ал фатха харекеті (ـ) мен фатхалы әріптен кейінгі элиф «ا» әрпінің дыбысын транскрипциялауда Р.Топарлы [a], [e] таңбаларымен шектелсе, А.Н. Гаркавец [ä] таңбасын қосып, [a], [e], [ä] деп таңбалаған.

Қазіргі таңда түркі тілдеріне жасалған бірнеше классификация бар. Солардың арасында ғалымдардың көбі Н.А. Баскаковтың жасаған классификациясын мойындайтыны белгілі. Ол түркі тілдерін аумақтық тұрғыдан Шығыс ғұн және Батыс ғұн деп екі тармаққа бөліп, туыстық жағына қарай топтарға бөлген (Бүркіт, 2003: 99). Белгілі ғалым О.Бекжан бұл классификацияға келіспейді. Ол Н.А. Баскаковтың 1) түркі тайпа-тілдерін тек ғұндардан таратуын; 2) жазба ескерткішер тілін қазіргі тірі тілдердің қатарына қосуын; 3) түркі тайпаларының өз тұрақ-мекендерінде тұйықталып тұрып қалуын елемейін; 4) түркі тілдерінің түр-түрге бөлінуіне этно-тіларалық қарымның ықпалын ескермеуін оның басты қателіктері екенін жеке-жеке талдап көрсетеді (Бекжан, 2016: 52-55). Солардың ішінде Н.А. Баскаковтың төртінші кемшілігі саналатын түркі тілдерінің түр-түрге бөлінуіне этно-тіларалық қарымның ықпалын ескермеуіне ерекше тоқталады. О.Бекжанның пікірінше этностық қарымның рөлі зор. Этностық қарымда алғашқыда өзге ұлттың өкілі басқа этностың арасында барып тұрақтағанда, өзге тілдегі бөтен дыбыстарды өз тіліндегі сәйкес дыбыстармен дыбыстай бастайды. Сөйтіп өзгешелігі бар жаңа тілдің негізі қаланады. Мысалы қазіргі оғыз тілдеріндегі көп сөздердегі Т-ның Д-ға өзгеріп ұяндануы және К-нің Г-ге т.б. айналуы парсылық және еуропалықтардың әсерінің ықпалы екені даусыз.

Шет этнос-тілдік қарымның әсері өзбек пен ұйғыр тілдерінде дауыстылардағы үндестік заңының бұзылуы, сондай-ақ өзбекте А-ның О-мен айтылуы және екеуінде де Е орнына Ә-нің қолданылуы, оларға В, Х, Ы дыбыстарының енуі парсылық-түркілік қандық қарымның әсері екенін айтады. Келесі этнос-тілдік қарымның әсері қазақ тілінен басқа барлық түркі тілдерінде [i] орнына өзге тілдік [и] дауыстысын қолдануын айтады. Бұл өзгеріс қазаққа өте жақын қыпшақ тілдері саналатын ноғай тілі мен

қарақалпақ тілдерінде де барын айтады. Ноғайларға олармен шекаралас кавказ, славян тілдерінің қарымдық әсері болса, қарақалпақтарға түркімендік этнос-тілдік қарымның әсері болған. Чуваш тілінде айналасындағы финн-угор, славян халықтарымен араласудан туған. Татар тілінде славяндармен, башқұрт тілінде татар, славяндармен этностық-тілдік тұрғыда араласудан туындаған.

Ал Н.А. Баскаковша айтқанда Шығыс Ғұн бұтағы, бұл топтағы тілдер XIII ғасырға дейін шоқ-шоқ болып тұйықталып өмір сүрді. Тілдерінде көне түркі руна ескерткіштеріндегі дыбыстар сақталды. Яғни олар [i] ([и] емес) тілді халық болды. Ал сібірдегі түркі халықтарында осы және өзге де түркілік дыбыстардың бұзылуына қытай-қалмақ этнос-тілдік қарымның әсері зор болды (Бекжан, 2016: 56).

О.Бекжан қорыта келе: «Этнос-тіларалық қарымға түспеген, өзінің ежелгі қалпын сақтаған бірден-бір түркілік этнос – ол ҚАЗАҚ халқы. Дүниежүзінде басқа халықтармен қандық қарымға түспейтін ұлт болмайды. Дегенмен қазақтың қанына қосылған шет халықтың қандық мөлшері ұлттықтілдік сипатты айтарлықтай өзгертетін деңгейде болмаған. Оған негізгі себептің бірі қазақтардың тектік тазалықты сақтауды берік заңдылық ретінде қалыптастыруы болатын. Осы тұрғыдан алғанда ҚАЗАҚ ТІЛІ өзінің ежелгілігін сақтаған, ішкі тілдік заңдылықтармен дамуын үздіксіз жалғастырған, бүкіл түркі халықтарына ортақ НЕГІЗ ТІЛ болып саналады» (Бекжан, 2016: 57) – деп тұжырымдайды.

Біз бұл зерттеуімізде ескі қыпшақ тілі дыбыстарын қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстармен салыстыруға, қазақ халқы өзге этностармен тіларалық қарымға түспеген, ежелгі қалпын барынша сақтаған тіл ретінде барып отырмыз.

Қазақ және түрік тілдерінің маманы Ж.Сейтметова: «Қазақ тілінде кірме сөздер өте аз. Оның себебі, қазақтар көне түркілердің Атажұртында, қара шаңырағында қалды. Түркі әдебиетіне ортақ ауыз әдебиетіміздің маржандары бізде көбірек сақталған. Орта Азия мен Сібірдегі мұсылман немесе мұсылмандықты қабылдамаған түркі халықтары үшін де қазақ тілі өте түсінікті болуы мүмкін» (<https://cutt.ly/VBSNMVY>), – деген пікірде.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілін зерттеген ғалым С.Құдасов аталған ескерткіште тіл алды жіңішке дауысты ä, ө, ү дыбыстары олардың жуан варианттары /а, о, у/ арқылы таңбаланғанын айта келе, ескерткіш тілінде а, ä, е, ы, і, о, ө, у, ү дауысты дыбыстары барын айтады. Мұндағы у дыбысына «У – қысаң, тіл арты, еріндік фонема. Тексте екі компоненттен /во және һюн/ бірігіп жасалған графикалық таңба арқылы берілген. Сөздің барлық шенінде келіп отырады» деген сипаттама береді. Бұл дыбысқа қатысты «Ур - /61,6/ «ұр», улус /61е, 2/ «ұлыс, ел», уруш /58а, 2/ «ұрыс, төбелес», буйрух /57, 17/ «бұйрық», хулхутан /61а, 25/ «құл-құтан», хурбен /54а, 10/», – деген мысалдар келтіреді (Құдасов, 1990: 46-47). Ескерткіштегі жіңішке ä, ө дыбыстарының жуан варианттары а, ө болса,

жіңішке ү дыбысының жуан варианты у емес ұ болатыны белгілі. Оны у дыбысына қатысты ескерткіштен келтірген жоғарыдағы мысалдардан да аңғаруға болады.

Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеп жүрген О.Бекжан: «Көне түркі күл жазулы ескерткіштерінде сегіз дауысты, он алты дауыссыз дыбыс бар деп есептеледі. Дауыстылардың қатарында орыс тіліндегі У мәнін беретін дыбыс бар да, ал қазіргі қазақ тіліндегі Ұ дыбысы бар деп саналмайды», – деп, қазіргі қазақ тіліне тән Ұ дыбысын көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеушілер У етіп жүргенін сынға алады (Бекжан, 2015: 118).

Тонұққ ескерткіші мәтініне жасалған С.Е. Маловтың «Ақ термел кече, оғрақлатдым, ат үзе бінтіре қарығ сөкдім, **йоқару** ат йете, йадағын, ығач **тутуну агтуртум**, өнрекі ер йуғуру тегүрүп, ы бар баш асдымыз, йобалу інтіміз» деген транскрипциясын «Ақ термел кече, оғрақлатдым, ат үзе бінтіре қарығ сөкдім, **йоқарұ** ат йете, йадағын, ығач **тұтұнұ агтұртұм**. Өнрекі ер **йоғарұ** тегіріп, ыбырЛЧа асдымыз, **йобалұ** інтіміз» деп түзеткен. Яғни дауысты санап жүрген У дыбысын қазіргі қазақ тіліне тән Ұ дыбысына өзгертіп, т.б. түзетулер жасаған.

Ә.Жүнісбек қазақ тілінде төл тоғыз дауысты дыбыс бар екенін, олар А, Ә, Е, О, Ө, Ұ, Ү, Ы, І дыбыстары екенін (Жүнісбек, 2009: 54), ал и, у таңбаларының дыбыс құрамын йй, йй, ұу, үу дыбыстарының тіркесі екенін ғылыми негізде дәлелдеген болатын (Жүнісбек, 2009: 72).

Ә.Жүнісбек қазіргі қазақ тілінде дауысты дыбыстың таңбасы саналып, сөздің тасымал ретін шатастырып, буын жігін бұзып жүрген И, У әріптерін кірме әріптер қатарына қосады. Ғалым бұл әріптердің дыбыс мәні йй, йй, ұу, үу екенін еңбектерінде дәлелдеген болатын (Жүнісбек, 2009: 72). Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеген О.Бекжанның зерттеулерінен көне түркі тілдерінде дауысты И, У дыбыстары болмағанын, сол секілді армян жазулы қыпшақ ескерткішін зерттеген С.Құдастың зерттеулерінен де қыпшақ тілінде дауысты И, У дыбыстары болмағанын байқаймыз.

О.Бекжан Күлтегін ескерткішінің мәтініне сөздік құрастырып, түркі сөздерін транскрипциялауда дауысты И, У дыбыстарын мүлдем қолданбаған. Мысалы, қазір қазақ тіліндегі *киім* сөзі көне түрік тілінде КІДІМ (Бекжан, 2015: 345), *қимас* сөзі ҚЫДМАС (Бекжан, 2015: 343), *су* сөзі СҰУБ [10, 347] деп жазылған, яғни көне ескерткіште дауысты [и], [у] дыбыстары емес, *йй*, *йй*, *ұу* дыбыс тіркестерінің көне тілдегі [ід], [ыд], [ұуб], т.б. баламалары жазылған.

Қазақ тіліндегі *СИЙР* сөзін қарақалпақ тілінде *сиуір*, қырым татарлары *siuir*, *siğir*, құмық, ноғай тілдерінде *сыйыр*, башқұрт тілінде *һыйыр*, түрік тілінде *siğir*, *inek*, өзбек тілінде *sigir*, түркімен тілінде *sygir*, ұрым тілінде *сыгыр* деп жазады. Ал *СУ* сөзін ескі қыпшақ тілінде *сұу*, башқұрт тілінде *һуу*, қырғыз, қарашай-балқар тілдерінде *суу*, қарайым, қырым татар, құмық, ноғай тілдерінде *сув*, өзбек тілінде *suw*, түркімен тілінде *suw*, қарақалпақ тілінде *суў*, тофа, шор, хакас тілдерінде *суғ*, тыва тілінде *суғ*, шуваш, якут тілдерінде *уу*

(ху) деп жазады. О.Бекжан көне түркі жазуларында сұуб болып жазылатынын көрсетті. Байқап отырғанымыздай қазақ тіліндегі *сыыр, су*, сөздеріндегі *ый, уу, ий* дыбыс тіркестерінің баламалары өзге түркі тілдерінің ешқайсысында бір таңбамен емес, екі таңбамен тарқатылып жазылады.

Олай болса араб графикалы ескі қыпшақ тілі ескерткіштерінде де дауысты и, у дыбыстары болмаған деген тұжырымға келе аламыз. Өйткені араб графикасындағы дауысты дыбыстардың таңбасы қыпшақ тіліндегі дауысты дыбыстарды толығымен таңбалауға лайықсыз болды. Сол кездердегі қолжазба авторлары қыпшақ тіліне тән дауысты дыбыстарды таңбалауда араб графикасындағы фатха (ـَ), дамма (ـِ), кәсра (ـِ) харекеттері мен алиф (ا), уәу (و), ййі (ي) таңбаларынан аса алмады.

Қолжазбаны зерттеуші ғалымдар М.Т. Хоутсма, Ө.Құрышжанов, Р.Топарлы, А.Н. Гаркавец осы таңбаларды, жоғарыда көрсеткеніміздей, бар мүмкіндігінше қыпшақ тіліне бейімдеп транскрипциялады. Алайда Ө.Құрышжановтың транскрипциясында қыпшақ тілінің дыбыстық жүйесіне жат дауысты [и], [у] дыбыстарын білдіретін кирил графикасындағы И, У таңбалары, ал М.Т. Хоутсма, Р.Топарлы, А.Н. Гаркавецтерде [i], [u] таңбалары болды.

Араб тіліндегі /ي/ әрпі дауыссыз [й] дыбысы мен [ий] дыбыс тіркестерінің, /و/ әрпі дауыссыз [ў] дыбысы мен [уў] дыбыс тіркестерінің қызметін атқарады. Яғни /ي/ әрпі дауысты дыбыстардан кейін, яғни фатха, дамма харакаттарынан кейін келсе дауыссыз [й] (мысалы: بَيْت [бәйт], بُيُوت [буйуўт]), кәсра харакатынан кейін келсе, осы кәсра харакатының дыбысымен бірге [ий] дыбыс тіркесін береді (мысалы: دَيْك [дийк]). Сол сияқты /و/ әрпі дауысты дыбыстардан кейін, яғни фатха, кәсра харакаттарынан кейін келсе дауыссыз [ў] (мысалы: دَوْمٌ [дәўм], لَوَاءٌ [лиўә]), дамма харакатынан кейін келсе, осы дамма харакатының дыбысымен бірге [уў] дыбыс тіркесін береді (мысалы: سُوُقٌ [суўк]). (Көптеген классикалық араб мәтіндерінде кәсрадан кейінгі /ي/ әрпі мен даммадан кейінгі /و/ әрпінің үстіне суқун белгісі қойылады). Дауыссыз дыбыстан кейінгі кәсра харакаты мен /ي/ әрпі дыбыстарының жасалу орны бір болғандықтан [ий] дыбыс тіркестері араб тілінде [й] болып созылыңқы дыбысталады. Мұндағы созылыңқы дыбысталып тұрған кәсра харакатының дыбысы емес /ي/ таңбасының дыбысы. Сондай-ақ дауыссыз дыбыстан кейінгі дамма харакаты мен /و/ әрпі дыбыстарының жасалу орны бір болғандықтан [уў] дыбыс тіркестері араб тілінде [ў] болып созылыңқы дыбысталады. Мұндағы созылыңқы дыбысталып тұрған дамма харакатының дыбысы емес /و/ таңбасының дыбысы. Осы қасиеттеріне қарай араб фонетистері кәсрадан кейін келген дауыссыз /ي/ дыбысын созылыңқы [й] және даммадан кейін келген дауыссыз /و/ дыбысын созылыңқы [ў] деген.

Қыпшақ тіліне [ий], [уў] дыбыс тіркестері жат болғандықтан, қыпшақ тіліндегі ي және و дыбыс тіркестерін жуан, жіңішкелігіне қарай [ый], [ій] және [уу], [уу] деп таратып транскрипциялаған жөн. Ал дара дыбыс мәніндегі

дамма (◌̣), кэсра (◌̣) харекеттері мен даммадан кейінгі сукунді уәу (◌̣), кэсрадан кейінгі сукунді йәй (◌̣) таңбаларын кирил графикасында қыпшақ тіліне тән О, Ө, Ұ, Ү, Ы, І, латын графикасында О, Ӗ, Ū, Ū, I, Ī таңбаларымен таңбалауды ұсынамыз. Қыпшақ дыбыстарын дәл бергіміз келсе кірме И мен У мәнін білдіретін кирилдегі [и], [у] және латын графикасындағы [u], [i] таңбаларын мүлдем қолданбаған жөн.

Қорытынды

Осыларды ескере келе мақаламызды қорытындылайтын болсақ, ескі қыпшақ тіліндегі дауысты дыбыстар (6-кесте) мен ڤ және ڧ дыбыс тіркестерінің латын және кирил графикасында транскрипциялаудың төмендегі үлгісін ұсынамыз (7-кесте):

6-кесте – Қыпшақ дауысты дыбыстарының транскрипциясы (жоба)

р/с	Қыпш.	Латын	Кирил	р/с	Қыпш.	Латын	Кирил	р/с	Қыпш.	Латын	Кирил
1	ا، ا	A a	А	4	ي، ي	I i	ы	7	و، و	Ӗ Ӗ	ө
2	ا، ا	Ä ä	Ә	5	ي، ي	Ī ī	і	8	و، و	Ū ū	ұ
3	ا، ا	E e	Е	6	و، و	O o	о	9	و، و	Ū ū	ү

7-кесте – Қыпшақ тіліндегі ڤ және ڧ дыбыс тіркестерінің транскрипциясы (жоба)

р/с	Қыпш.	Латын	Кирил	р/с	Қыпш.	Латын	Кирил
1	ڤ	y	ый	3	ڧ	ūw	үў
2	ڤ	īy	ій	4	ڧ	ūw	үў

Осы жоба негізінде бұған дейін طُمان сөзін (мағынасы *тұман*) М.Т. Хоутсма [tuman] (Houtsma, 1894: 85), Ә.Құрышжанов [туман] (Құрышжанов, 1970: 205), Р.Топарлы: [tuman] (Топарлы, 2000: 4), А.Н. Гаркавец [tuman] (Гаркавец, 2019: 321) деп беріп келсе, біз латын графикасында [tūman], кирил графикасында [тұман] деп беретін боламыз.

ڤ сөзін (мағынасы *мұз*) М.Т. Хоутсма [buz] (Houtsma, 1894: 62), Ә.Құрышжанов [буз] (Құрышжанов, 1970: 101); Р.Топарлы [buz] (Топарлы, 2000: 4); А.Н. Гаркавец [buz] (Гаркавец, 2019: 321) деп транскрипцияса, жаңа жоба бойынша латын графикасында [büz], кирил графикасында [бүз] деп беретін боламыз.

بیز сөзін (мағынасы *бөз*) М.Т. Хоутсма [biz] (Houtsma, 1894: 65), Ә.Құрышжанов [биз] (Құрышжанов, 1970: 205), Р.Топарлы мен А.Н. Гаркавец: [biz] (Топарлы, 2000: 4), (Гаркавец, 2019: 325) деп беріп келсе, біз латын графикасында [biz], кирил графикасында [биз] деп транскрипциялайтын боламыз.

Бұған дейін صُو сөзін (мағынасы *су*) М.Т. Хоутсма [su] (Houtsma, 1894: 82), Ә.Құрышжанов [cy] (Құрышжанов, 1970: 139), Р.Топарлы: [ʃu] (Топарлы, 2000: 6), А.Н. Гаркавец [su] (Гаркавец, 2019: 327) деп транскрипциялаған болса, жаңа жоба бойынша латын графикасында [sūw], кирил графикасында [сүў] деп беретін боламыз.

چىكەت сөзін (мағынасы *шикі ет*) М.Т. Хоутсма [čikät] (Houtsma, 1894: 72), Ә.Құрышжанов [чикет] (Құрышжанов, 1970: 2018), Р.Топарлы [çig et] (Топарлы, 2000: 101), А.Н. Гаркавец [çig ät] (Гаркавец, 2019: 327) деп транскрипциялаған болса, жаңа жоба бойынша латын графикасында [çiyket], кирил графикасында [чійкет] деп беретін боламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Houtsma, M.Th. (1894). Ein türkisch-arabisches Glossar. – Leiden: Brill. – 114 p.

Құрышжанов, А.К. (1970). Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: «Наука». – 234 стр.

Топарлы, Р., Çögenli, S., Yanık, N. (2000). Kitabu-ı Mecmu-ı tercüman-ı Türki ve acemi ve mugali. – Ankara: Türk Dil Kurumu. – 240 s.

Гаркавец, А.Н. (2019). Китаб-и Маджму‘-и Тарджуман-и Турки ва ‘Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халил бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави / При участии О.О.Туякбаева. – Алматы: «Баур». – 600 стр., в т. ч. 192 илл.

«Советская тюркология», 1970, – №1. – 128 стр.

Бүркіт, О. (2003). Түркітану. – Алматы: «Арыс», – 99 бет.

Бекжан О. (2016). Түркі халық-тілдерінің шығу тегіне этносаралық қарымның қатысы // Түркология. – №4 (78). – 49-58 бб.

<https://cutt.ly/VBSNMVY>

Құдасов, С.Ж. (1990). Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. – Алматы: «Ғылым». – 120 бет.

Бекжан, О. (2015). Түркі күлбілік жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы. – 368 бет.

Жүнісбек, Ә. (2009). Қазақ фонетикасы. – Алматы: «Арыс». – 312 бет.

«ДАЛАЛЫҚ МЕДИЦИНА: ДЕРЕКТЕРІ, ТАРИХЫ, ҚОЛДАНЫЛУЫ,
ҰҒЫМДАРЫ МЕН ТЕРМИНДЕРІ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СТЕПНАЯ МЕДИЦИНА: СВЕДЕНИЯ, ИСТОРИЯ, ПРИМЕНЕНИЕ,
ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНЫ»

MATERIALS
OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«STEPPE MEDICINE: INFORMATION, HISTORY, APPLICATION,
CONCEPTS AND TERMS»

Басуға 10.12.2022 жылы қол қойылды.
Шартты баспа табағы 21,5 Пішімі 60/841/16.
Таралымы 30 дана.
Тапсырыс 0105 «Qalam baspa ortalығу» ЖШС
050063, Алматы қ., Төлеби к-сі, 286/4 P101 кеңсе.
Тел.: 8(272) 390 01 30

ISBN 978-601-04-6094-2

9 786010 460942